

ISSN • 0130 • 531X

YAVIT XITEMI

50 1982

НОМЕРДЕ:

РОМАННАР, ТООЖУЛАР,
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР,
САКТЫЫШҚЫННАР,
ОРУК ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

С. Сарыг-оол. Алдан-Дургуннар.
С. Сүрүң-оол. Кижиниң намдары.
Х. Кара-оол. Баштайгы совхозтар.
М. Кенин-Лопсан. Бүрзеккей дугайында сарынналдар.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР.

А. Даржай, Е. Такова, С. Молдурга,
К. Черлиг-оол, Н. Куулар.

СЫЛДЫСЧЫГАШ.

Л. Чадамба, К. Экер-оол, А. Үержаа,
Ч. Чап, О. Сеглеңмей.

КЫЗЫЛ

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

САТИРА БӨЛГӘШ ЮМОР.

В. Монгуш, С. Биче-оол, А. Түлүш.

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ
(харытысалгалыг редактор), **О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ,**
Г. И. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА (редактор).

0-7-3-3
0-7-3-4

121-170+03+M133

© Тыванын ном үндүрер чери, 1982.

Романнар, тоожулар

Степан САРЫГ-ООЛ

АЛДАН-ДУРГУННАР

(Романдан эгелер)

ЭЗИРЛЕР

Хемчиктин Бош-Дагнын арга чары хой, өшкү безин кирип көрбөөн энгивезинче үш-дүн ортузу караңгыда Самбажыктын кайгалдары ам чаа-ла Ожук-Какканның адап алгырганы-биле:— Эзирлер! Те, чуңмалар!— аъттары, боттары-биле бүрүн-бүдүн Хемчик эриинде черде курт, агаарда куш дег кулбуртуп кирип келгилээн.

Самбажык ол хаядан коргар туржук, харын улам хей-аът кирген, «оон ынай чер оргузунче тыным сал!» деп девир-жээн аьдының мырыңай-ла чүген кастыындан ыак тудуп, ооң чушкуузун суйбап оожуктурбушаан, тыныш алны, сымыранып айтырган:

— Че, чүл?

— Чүү болур ийик! Дөгере четче бады келген! Бо чаактаан дош эриинде сугже шураар чыгыы белен турлар-ла!— деп, Комбулдай харыылаан.

— Чаа, ийе-ийе, көрүп тур мен! Бо хем эриинде ак дош кырында күзүн чанар дээш чыылган аңгыр, өдүрөктер ыш-каш дистинчи берген турлар ышкажыл! Шынап-ла эзир-лерни! Те, чуңмаларны! Ажы-төлүмнү!

— Че! Бир бертти эртип, шүүлдүвүс, эр хейлер! Бергенде кортпаңар, эр кижги шак мындыг маадырлыг өлзе-даа чүл! Бо өлүм эвес, эрес-дидим хат-шуурган-дыр!..

Эр кижги:

Хана баарыңга төрүүр,
Хая баарыңга өлүр.

Ам бир берге бо-дур. Хемчик-неңер манап чыдыр. Кежер бис. Чүү-чүү деп ырлажыр ийик бис:

Суг-ла далай эртнелиг —
Ушта чалгып каар-ла боор.
Суук-ла карам эриг баарлыг —
Уткуй көрнүп келир-ле боор...

Суг, далайда туттунар чел, кудурук, челе, хөне чок. От, оттуунарны-ла сугже киирбезин боданар. Таан дыка бөлүк чорбайн, кымнар, канчаар кежип үнерин, аьды, бодунуң арга, шыдамыры билзин! Алгы-кышкы, ыт-шимээн үндүрбес. Кешкен-не кижн, Алашче, Эдегей өрү, ынчаар барып, бот-боттарывысты тыпчып каттыжар бис. Мурнувуста дайзын хөй!

— Соовуста база!

— Долгандыр деп билиңер!..

— Мээң соомче, оолдарым, эзирлерим!— деп, күштүг үнбиле Самбажык сымыранып кыйгырган. Ооң аьды, боду Хемчик суунга кандыг-ла бир көзүлбес хуулгаазын куу деп куш шыг кылдыр хонупкан соонда, сугну кежир шааладыр чүткүде берген, ооң даажы-биле эзирлер-даа¹, чуңмалар²-даа тудар аажок тын былаажып шааңайндыр халыжа берген.

Дүн карангы. Ында-мында хем шаалаажы боглуп, үзүк-телип, харлыгып тургулаар. Бош-Даг хаязында дүвүрөөн эзир шугулдап каккыргылаар. Ынаар талыгырда ийи-чаңгыс боолар даажы-даа үнгүлээр.

Самбажыктың эзирлеринден бир бөлүк үш-дөрт эр Хемчиктиң ол чарыындан барып үне халды бээр үнүш тыппайн, чаак дошка кызадып, эрик эдерип бадып олурган.

Ынчаар орта Самбажык тургаш:

— Адыр, адыр, облдар! Доштан тептинип, туттунуп, аьттарыңар аксын доктаадыңар! Мен бо эрик кырында төш шалбадаптым!.. Туттуңуңар!— деп кыйгыргылаан.

— Ча, мен эрикте дош кырынче үне халып келдим. Аргамчыдан салдынмайн, аьт дынын салбайн, дош кырынче үне халыжыңар-ла!

— Мен-даа үнүп келдим!

— Сен бээр кел! Бо эживисти аьт кырындан бээр эрикче үндүр тыртаалы.

— Че-че! Мен база үнүп келдим!

¹ Эрестер, кайгалдар.

² Аьттар.

— Ам аъттарны аргамчы күжү-биле эриктен ыратпайн, чоокка тудунар!— дээн соонда, Майдыр эриктен куду маңнааш, улуг моң ыяш-биле чаак дошту буза үстүргүлээн, дааш үнген...

— Аъттарны бээр бадырынар. Үнер чирик буза шаап алдым!

— Ол-ла болгай! Эр чүвени! Төште аргамчыны адыргаш, аъттарны олче!— деп, Самбажык деткээн.

— Үш аът үнген!.. Сири-кавы.

Самбажык, Майдыр, Чындак үш эр аъттарны каапкан.

— Аъттарны чылыктыр мунуптар-дыр че! Ам дошталып хыраалааш, челбинер, хоржок!— деп, Самбажык далаштырган.

— Адыр, акыларым! Идиктеримде суг төп, чөргешкилерим сы долган кааптайн!

— Шымда-шымда! Бисте кургаг хеп кайда боор!

— Идиң аъттарын уштуп октавыт!

— Кедээр ооругже!

— Өөрүвүс канчалчык ирги?— деп, Майдыр кожа халытпышаан, Самбажыктан айтырган.

— Мен база ону бодап чор мен, бис-биле дөмей булгандырып-ла турбааже...

— Өрү, бистиң үстүвүсте хем эрнинде ийи-үш-даа боо этти. Улус-даа алгырышты. Дыңнадыңар бе?— деп, Чындак аиттырган.

— Бо чарыкта доскуулчулар чугаажок хөй. Дыка бөлүк чорбанар диведим бе?

— Силерниң оңар кончуг-ла шын болду. Ону мен сугга чорааш эскердим — деп, Майдыр улашкан.

— Ах! Бак-ла чүве болду. Багын чугаалаарга, бачыды арыр... Бужар-ла улуг эндээрел, чазыг кылдывыс! Мээң-не чазыым болду! Сагаан ноянны-даа, Дажыманы-даа Дугар ноянның өөнче киирбейн, мен бодум чааскаан барып, аът кырындан дүшпейн-даа ол ноянны:— Аъттан, шымда!— деп үндүр ойладыр турган мен. Ынчанган болзумза, ол амбын шерии чангыс мени боолаза-даа хамаан ийикпе! Аңаа харын олар-биле таптыг көржүр турган ийик бис! Бо-дур! Эмин эрттир эрес дидимниң казыргазынга алыстывыс-ла! Карак муңгашталып, сугже халыштывыс-ла! «Отка, пашка дүже бербезе-ле, оол уругнуң орланы эки!» дижир болгай. А бис дүштүвүс!

— Ам канчаар! Эр кижии эндевес болза, эжен-даа болгай-ла, эрик бузулбас болза, хая-даа болгай-ла... Аар өртек-

биле төлээр болганы бо-дур. Кым төлээрил? Чүгле бис боду-вус! Бажывыс-биле, хупура!

— Шак мындыг үеде кымдан, чүден-даа корткан херек чок!— дижип, үргүлчү чугаалажып халдып олурганнар.

Ол-дур! Хемчиктиң эвээш санныг кайгал оолдары дүнеки кызаңнааштыг динмирээшкинде чаак доштуг Хемчик суунче «ша-гг!» кылдыр халды бергени. Ооң дааш-шимээни бүгү Хемчик уну — Ак, Алаш, Ары-Арга, Манчүрек, Баян-Чүрек, дөө Хаан-Дээр, Бай-Тайга, Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Иш-киннер, Урулар, Кашпалдар, Шеми, Чыргакы, Чадаана дээш бүгү Таңды сынынче чаңгыланып чоруй барган! А ында-мында тарамык, караңгы аалдарда ыттарның улуп, ээрип турары, шаң-кеңгирге, дүңгүр даажы — хензиг-ле өлүг-дириг аразында ымыраа, сээк даажы-дыр оң...

Ол таварылга болган хүнден эгелээш-ле, бүгү Хемчик унунга чүгле аалда, өгде кижилер эвес, харын хая-дагда, ыяшта, черде кускун, сааскан безин дойлуп, дүүреп чугаалажы бергилээн. Хоп-чип, үр-чар чугаа болурга, хамчыктаар, хан-чин төктүп, сек-сезезин үнерге, куштар хамчыктаар! Олла болгай...

— Че! Чүнү дыңнадың?!

— Канчанган ирги?

— Чеже хораан? Холда киргени бар бе? Ады-сывы билдинер бе?

— Алдырбайн барганнар кымнарыл?

— Кш! Алгырышпаңар! Узун-дылдырлар! Чоп сек былашкан саасканнар дег шажыңайнып-ла турар силер!

— Адыр, авай! Оожум! Дыңна!..

— А-ах! Ам кээп өгде шооңайнып; эки аът холда, эки эр эзерде турда. Дой доозулганда долурашкан!..

— Кайгамчык чүве! Он шаа кижиге сугдан эрикче үнген... Хөй доскуулчу-биле сегиржип алгаш, тын солушкан-дыр! Оларның ат-сывы билдинмес... Чажыт болбаажа!

— Хамыктың бак чүве — Эдегей аксында долгандыр муңгаш эл. Чаак дош кысқан, ортузу дээрге донмас кара-суг... Ол суг Хемчик-биле аасташ черлиг. Олче чүткүп үнген үжен шаа кижиге четки дүвүнде балык дег, аңаа ыңайда, бээрде чок тырлып турда, хөй доскуул эриктен кээп:

— Силерниң тыныңар алыр дээш келдивис! Бээр, бээр!— деп «хол сунуп» кыйгырган-дыр.

Дүжүп берген. Аъттар-даа, кижилер-даа донган. Нояннар холунда кирген.

— Өске-даа канчаар, силер бодап-даа көрүңерем, ол хире суг, дош халапка бүрүн кинчилеткен кижилер, аъттар аңаа өлбейн, дириг буза-булгап үнгүлээш, дөө-ле кайда, чүде баргылап, чүү-чүү дүжүметтер-биле көржүп, аътка, хепке четтигип үнгүлээн-дир! Кандыг өлүм чок кижилерил ол?!

— Таңма шерии данны атсы бажы даш алдында, а боозун хая кырында хөлдеп алгаш, адып хонган. А эртен хүн үнүп келген. Бош-Даг кырында кашкыя хожутку харап олурбушаан.

— Шыяан ам!

— Элдесингеш, дүжүметтер үш-дөрт «дидимнерни» боо-биле чыгап үндүргөн. Кайда боор! Куйт дээр кускун-даа чок, сайт дээр сааскан-даа чок!

— Өршээ хайыракан! Кандыг кончуг өлүм чок амытанна-рыл! Кижилер эвес-тир оларыңар! «Дургуннар» дээрге ын-дыг чүве-дир. Ам чаа билип тур мен!— деп, бир иви кежи тоннуг, бышкак идиктиг ырбагар аңчы бажын чайып чугаа-лаан.

— Сен бодап көрөм! Аңчы кижичырыкта болза, бодува кылаштавайн аан. Аът-биле канчап бодува барганыл? Шааның билир эвес! Бо черниц аъттары бистиң ивилеривыстен артык, хая малы ышкаш!— деп, бир эжи ыяк бүзүрөп-даа немешкен.

— Ча, оларның чорааны-ла эки болчук! Оон башка болар бисти бо хаяларга кыра бастырып кааптар!— деп, бир кырган аңчы тейлээн-даа...

Шак мындыг аяар сымырашкан, алгырып, магадаан чугаа-соот Хемчик унунда дыргын тарап, шооңайны берген. Ол болза долгандыр турган чон ха-дуңманың кулак салып турган дүүрээзин шимээни дижик. А ооң кадында:

— А богда авыра! Кончуг хайлыг халаптыг «Алдан дургун» дээр бөрүлөр даялаткан, бастырган дидир! Ана кам-хайыра чокка кыра шаап, адып-боолап, соп-хап, сугга дүлүп, өлүрерин өлүрүп, дириин тудуп, дайычылап баскан-дыр! А өршээ! Ам-на бир чырык хүн көрүп, кулак дыш болуп амырадывыс!— дижип, ол-ла Бээзи, Даа ийи кожууннун нояннарындан эгелээш, оларның чызаан, таңма дүжүметтери болгаш хамык-ла сумуларның эки-бак дүжүметтери өрү тейлеп алгыржы берген.

Ол шимээн бүгү Таңды-Тыва чуртунга кандыг-ла бир часкы куу когурум, хат шуургандан дора болган. Ындыг болза-даа бүгү Хемчик унунга хай-халап оожумнаар туржук, мырыңай дендээн. Чүгө дээрге ам-даа туттурбааннар эңме-

жок дээш аът-хөл-даа амыратпас, аал-оранда албаты арат чошга амыр-дыш-даа бербес болган. Аът даваны дазыраары, эрээ кымчы даажы хыңайнып, сынайнып улууру дам барга-ан!

ЕЗУЛУГ-ЛА СЕККЕ ЧЫЫЛГАН КУСКУН, СААСКАН!

Башкы таңма амбын кожуун, дөө дөрбөт, баят Далай-Хаан кожуун, Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожуун аразында албанчы оруктарында дүне, хүндүс-даа дивес, өртээл-тан-ныыл дээш, аът нзи кеппестээн, орук-ла дургаар одага, чиңзе сораңнаар, аъттар даваны дазыраар, элчи, улаачы далбаңнаар! Езулуг-ла улуг ханныг сек көргөн кускун, сааскан дег кыйбыннаар! Ол бүгүдөн Танды тос кожуун уйгу чогу илден. Сергелең сеткилдиг эр кижиниң ийи буду эзен-гиде белен, адар эргээ мажыда, кесте белен. Бөлдүргей-бөлдүргей оолактар безин бөле куржанып, бөргүн кедип, эрзиг шинчи кире бергилээн. Ында-мында ажыт-чажыт ойнап хөглээн оолдар, кыстар-даа бир янзы чымааргай ырлар салгылаптар апарган:

Алаак черде ангыр этсе,
Аза берген ангырлайнан.
Алаш-Аксы хөлзөп үзө,
Амбын шерни келдилейнен.

Дөңгеликте ангыр этсе,
Төрүп алган ангыр боор оң.
Дөргүн адаа хөлзөп үзө,
Төре херээ болган-на боор.

Ол хөлзээн дээрге кайгалдың казыргызынга кагыскан, эрестин эзининге алыскан алдан-дургуннуң ыңчалдыр эндээрээш, элээн кижини азаларының аспаанга кире бергенинден болганы ол. Оларны ам база катап оскунуп, улуг халап үндүреринден корткаш, хамык ноян, дүжүмет угаан-кут чок дүүрөп, дойлуп турганы ол. Кайы-даа ноян чызаан черинге ол туттурган кайгалдарны эккээринден корткан...

Доп-дораан буу-хаа, маң-саң-биле Чыргакы аксынга өг-лөр тип, чыыш-шуулган-даа ышкаш, бир-бир, шериг-паараңы-даа ышкаш чыгып, туттурган айыылдыг «пар, арзылаңнар-ны» демирлеп-дестеп быжыглаан.

— Че, ам чүге олурар чүвөл! Бистин дээди чергенин Улаастайнын Чанчын сайыт хевей-амбындан эгелээш, бүгү

Тываны эреңгейлеп чагырган Амбын Өлзей-Очур база бистиң Даа, Бээзи ийи кожуунуң бедик чергениң угундан уктуг буурул ноян Хайдып Үгер-Дааның үре-садызы үгер-даалар— Бызыяа ноян, Базыр ноян болгаш бо Дугар-Даа, Өөлет дарга — Сагаан ноян чедир шупту-ла бистерни дөгере тура-нарда чаннап, хамык херектерни шыңгыы холга ап, эки-ле меннип турунар! деп чарлык болуп, олар үстүвүстен көрүп турда, ам чүл? Бистиң ийи кожуунуң 27 сумузунуң хамык чагырыкчы, чаңгы, хүндүлери шупту мында-дыр бис, бо көрүнер!— дээш, Аскак-Шиниң чаңгы бажында шаңгыр-көк чинзеи оорлуп барып дүшкү дег сирлеңейндир алгырып санаан. Койнаа чаңгы, Молдурукшу чаңгы, ондарларның Чымба ноян, азы мындаагылар Ажык-Карак хелиң оолдары сураглыг Сеңгин чаңгы баштаан беш алышкы: Сүрүң чагырыкчы, Балчый чалаң, Маскыр чаңгы, Кенден кеский дөгере! Чүрмүт мээрен, Чылбак-Сат чаңгы, Саая чаңгы, Серен хүндү, Базыр чаңгы, Садыяа хүндү-бижээчи, Сат чаңгы, Санчат чаңгы, Бады Доржу мээрен, Аюжу бижээчи, Санчаа чаңгы, бо бай Агбаан-Доржу... адыр-адыр ам-даа... ага, Авыда хүндү... Санчы-Доржу чаңгы, Арыскан чаңгы...

— Ой-ой, көрүнер! Мен кайын салчап алаагар ийик мен. Боларлар мырай башкы таңма амбынның таңма черинден моорлап келгилээн Торлук мээрен!— дээш, Сарай үгер-даа арай аян кириери ол: улуг эът сырыпкан каарган ышкаш ыгылаш кылынгаш, айтыр салаазын өг дүндүүнче кожаш кылынгаш... Чүгө дээрге ол амбын ноянның дунмазы-ла болгай. Ол ышкаш Сайын-ноян аймактан келгилээн Сактаржал бээзи, Калдан-хаа дарга, Серен тайжи, Союнчур, Тугурук оларны адап мөгөйгилээш, пат шаг төнгөн хевирлиг.

— Че, оон-даа ыңай хөй-хө-өй!— дээш, Сарай үгер-даа донгуудан шай кудуп эгелээн.

— Ол-ол. Ам хамык ужур мындыг-дыр ыңар. Бо Чыргакы аксынга хамыкты мурнай четчир шаа-биле хөй өглер эккеп тигер!— деп, Майдыр үгер-даа хөрээн хозадып, ийи быктын даянып алгаш, дыңзыг чарлык болуп немешкен.

— Аа, шак-ла ыңдыг аңар! Силерлер дорт-ла чарлык болдунар!— деп, Аскак-Шиниң чаңгы дөстүнмээн чүве ышкаш бурунгаар үзендирип тайылбырлап эгелээн:

— Бир чүүлүнде, маңаа бо хамык ноян-дүжүметтер саадап, албан херек чугаалажыр эң эки өг-өргээден дүн-хүн дивейн, дап-дарый тип дөгерер. А ийи чүүлүнде, бо хамык туттурган херектеннерни хоругдап кадагалаар «кара-өглерни» дөгерер, ону болза киндан-шораң-даа дээр болгай бис.

А ол өглэрни кайын алырыл, билир силер ыйнаан? Бо бүгүнү суму дүжүметтери болгаш арбан-бошкалары күүсээр — деп алгырып каан.

— Чаа, тодаргай апаарды аңар!— деп, Садыяа хүндү мөгөш кылынган.

— Ол-ол! Шупту думчуктарыңарга кертип алыңар! Бо дургуннарның өг-оран уя шивээзин, хамык кошкул-хөрөңгизибиле кады, коданын карарты сүрүп келир апаар болгай силер.

— Адыр, адыр! Ол чүү болу бээди? Ам дораан коданын карарты сүрүп келир деп бе? Арай боданып сал моң, Садыяа хүндү!.. Маңаа тур, бо херекти дүрген башкарып, моон арылдырып чоруткуже, ижер-чиир хой, мал сүүзүн эккээр деп айылдып көрөм. А моон соңгаар бо хамык дургуннарның арткан-калганын херек езугаар чула хавырып, ону кайнаар канчаары дыка улуг херек деп бил, белен-селеп болбас херекти ынчаар эшкедедир салып болбас!— деп, Сарай үгер-даа далаш-биле чазамырлаан.

— Шак-ла ындыг аңар! Мен ам-даа чедир тайылбырлап көрейин аңар!— дээш, Аскак-Шиниң Сарайже чалбаш кылынган.

— Ийе-ийе. Че, тодарадыптыңар аңар. Оон башка бо арбан, суму дүжүметтери боттарының дургуннарының, оларның ха-дуңма, эш-өөрүнүң эт-хөрөңгизинге бистен — чызаан таңма чери чокка хол дээп үлежир чыгы-даа ышкаш-тыр көр!— деп, Сарай үгер-даа угудуп, Шиниңни мурнунга туткан.

Аскак-Шиниң ол-бо кованайнып эгелээн:

— Көрдүңер бе, чүве деп чүве ужурлуг. А бөгүн дораан маңаа чүү-чүү херегил? Утпаңар, санап олуруңар. Хамыкты мурнай бо дүжүметтерге каас-шиник, ижик-ширтек, аяк-савалыг өргээлер херек дидивис. Мал-маган соп дөгөрөр эрлерден аңгы, паш-сава тудар авыгай-кадайлар, аныяк кыстар боттары маңажып келир эвес. Оларны тып онаар херек. Ам дораан херек. Бо херектеннерни быжыглап тудар хөй хол, бут кинчизи демирни доп-дораан соп, дарганнаар дарганнар херек, оларга демир-дес херек. Дургуннарның өг-оранында ожуктарындан эгелээш, демир-дес аймаан шуптузун эккелгилээр диштивис.

— Че, оон ыңай бо херектерни тудуп, дайычылап кадалаар мырынай октуг-боолуг кижилер чедишпейн-дир, көрдүңер бе! А ол-бо медээ, шапкынчы мунар аът-улаг, элчи-улаачы, чарылга кижилер кайыл! Дораан четчелээр. Бо суму

дүжүмөттөри хунаажып, четчеленер. Ам дүң, хуң ынчанмынчан деп турар чай-чапсар чок. Бөгүн, даарта бүрүн четче турзун! Дүргөн аъттаныңар!— дигилеп, Сарай үгөр-даа са кончуттунуп үнгөн.

* * *

Башкы хар дүшкөн. Хемчик уну шаң тыртып, сооп келген. А Чыргакы аксында ол чыыш-шуулганда чээрби шаа өглерден ыш-бус бурулаан, ында-мында аъттыг, чадаг кижилер шаарандырып, өглер чоогунда малын соп, ирт, серге өзөп дөгөргөн эът-хан кызыл-чайт, ыт-куш безин көвүдээн; ында-мында ажыт-чажыт, аъттыг, чадаг кижилер, бөлүк-бөлүк ужуражып, хүлүрткейнип чугаа, сүме-даа кылып турары илдең. Ындыг болза-даа, ол хайынган улустуң хөй нуруузу арай-ла ояк, бүдүү дескет сезиктиг чоруп турары база көскү.

— Чүгө ындыгыл?

— Чүгө дээрге, олар анаа-ла чоок-кавы аалдардан шапкымажып келген сонуургактар-дыр ийин. Аңаа келгеннерни кайы-бир арбан-суму дүжүмөттөри дозуп айтыра бээр ийикпе, ол дораан-на бир-ле черже айбылап албан онаай бээр. Чок болза ол иштинге ыяштаар, суглаар, аът-хөл кадарар ажыл дагзыр. Оон кедерезе, ам-даа туттурбаан дургуннар тудар, сүрөп бөлүк-бөлүк кижилерни аъткарып турарын долгандыр турар чон бот-боттарындан дыңнажып каапкан болгай. Ол дээрге чүден-даа дора, дендин багай. Бичии-ле чүве эскерер сарыылдыг кижини ындыг даалганы дыңнаар-даа хөңнү чок, сокса-даа чорбас. База бир от-көс дег, шаштырыглыг айтырыг.

— Че чүл? Чүгө келдиң? Мында туттурганнар аразында ха-дуңман, эш-өөрүң бар кижини сен бе?— деп карадаар.

Ындыг айтырыг бүгү-ле Хемчик чонунга хөлчөк оо-хоранын турган болбайн аан.

Бичииниң кадында, ийи-үш хонук иштинде-ле кайы-даа чызаан-таңма черлеринден үзүк, хоорук, чер-ара Чыргакы аксында шак ындыг чээрби шаа өглер дөгөрилген. Ону чон көөрге, бир-бир коргунчуг-даа, бир-бир бодаарга, кандыг-ла бир хойлу ёзудан дашкаар, калчаа самын, чакпыыл дүжүмөттөр халыыдап, дойлаан чыыш шуулган болуп дойлуп турган. Ол дугайында бүгү Тывага үр-чар шооңайнып үнгөн.

Ол байдалды бодап көөрге, бир талазында арыг, ак сеткилдиг кижилерге кандыг-ла бир ханныг, хай-халаптыг бужар херек үүлгедии кылдыр көстүр. Ийи талазында, Хемчик-

тиң бүгү чонунуң көөр караа, дыңнаар кулаа, сеткил-сагыжы ынаар угланган! Ында эң-не бак хай-халапка алыскан, ол улуг чурттуң хөөкүй-ле оолдары ханныг тамыда кирген. Олар диригге-ле изиг, соок демир кинчилерде боттарының изиг ханын аартап чыдарлар. Эң ылангыя оларның авалары, ачалары, ынак кадайлары, ажы-төлү, эш-өөрү бүгү эът-боду, чүлдү-чүрээ-биле олче көрүнгөн, уйгу-дыш-даа чок, сагыш аарыг. Бир эвес ажыы-биле дыңналыр турган болза, бодаганныг эңгин, кулуннуг бе, хураганныг хой дег ыы-сыы ыяңгылыг болбааже. Ындыг болзажок, «уян кижн ыглаар, кадыг кижн каттырар» дээнзиг. Ол бүгү бакты каш-каш чылдар иштинде көрүп, дыңнап келген Хемчиктин чону кашты көрүп кажараан, көптү көрүп көгерээн. Черле шак ынчаар дээш аайлыг аажылап турдулар бе? Бистин оолдарывыс ону билгеш, анаа-ла «тайбың» холга кирбейн турганы-даа ол. Олар ам ыңайлыынга кирген. Тоовас, серт-даа дивес: айтырарга, «чок» дижир, кагарга, «шак» дижир. Силер ам оларны дээш ыглашпаңар! Улам кадыг тутгунуңар! Бүгү Хемчикти туткаш, бүдүнге сырыптар харыы чок. Алдырбас бис. «Сен утканда, мен сагынганда. Эки-ле меннип турунар харын, чашпаа нояңнар! Бөгүн дүн дүжер, даарта даң адар, көргей-ле бис дээр ол-ла!— деп, кайгалдарның эш-өөрү бот-боттары кадыы-биле сургажып турганнар.

Хемчик унунда аалда-даа, черде-даа аныяктар чыгып ойнаан черлерге алданнарның мындыг ырлары дылдан дүшпес апарган:

Чагыргадан чалданмас бис —
Чаньп чаштып барбас-ла бис.
Хоойлудан хойдукпас бис —
Коргуп сүртеп барбас-ла бис.

Алдын чызаан дижир силер —
Аза хаанның тамызы-дыр.
Алдан-дургун дижир силер —
Алыс бистин күчүвүс-түр!

Эжен хаанның хоойлузу —
Эрлик хаанның тамызы-дыр.
Эвээш санныг алдан-дургун —
Эчис шагда шүүлдвис!

Терек ыяш мочургазы
Күзү келзе, хадый-ла бээр.
Демн биче алдан-дургун
Дескешпезе, тендиш-ле дээр.

Агы, кангы изиг оду
Күзү келзе, оңа-ла бээр.
Алыс дөс чок алдан-дургун
Аштырыпса, амызы баар.

Ол дондактыг соок күзүн Хемчик унунга багай чалдыр-гай хамнар безин дүне, хүндүс уйгу-чыдын чок, ында-мында дүңгүрлери дүккүңейнип, алгырып-кышкырып алганган тургулаар. Аңаа сылдап алгаш, аныяктарның бөлүгөжип, шапкылажып, ырлажып турары ол-ла болтай. Ол туттурганнарның «кара өглеринде» чүү-чүү болуп, бо-ла бок-сак дүжүметтер олар-биле чүнү чаңнап турар эвес? Олче бакылап каап, карак ужу-биле көрө каап, кулак ужу-биле дыңнай кааптаалы.

Туттурганнар кинчи-бекте кирген бичии-даа шинчи көңгүс чок, чоргаар, хей-аъттыг, карактары оттуг-оттуг. Дүжүметтерже өжээниги, оларже ческинген, чөгөнгөн хөөн-биле көөрлөр.

Бир эвес ол-ла дүжүметтерниң кайы-бирээзи оларның кымындан-даа байысаар тооннуг, хөрөктөнни айтырыг салган болза:

— Көрүңерем, оолдар, бо чинзелиг бөрт алдында диштиг тулупту! Ону мынчага билбейн чоруур ышкаш чүл!

— Ма, бо-дур! Бүгү назынында утпас кылдыр билип ал! Мооң хаайынга чудурук-биле кертип берзе!— дигилээш, хол, будунда кинчи-демирин ээй долгагылай кааптар.

Шак аңаа хорадааш, өдү чарлыр чыгаан бардам дүжүмет шыдашпайн, хол дээп, хап, теп, эттеп-хыйнап эгелээр.

Ынчаар орта, демги туттурганнар:

— Ээй, ку-уг! Сагаан, Дугар нояннар, кайда силер! Бээр келиңер! Бо хоойлу билбес дүжүметтеринер хол чедип, ужур, чурум үрей бээдилер. Холу, буду демирлиг «кара-өгде» чыткан кижилерни ол-ла черинге теп, шанчып болур бе?!— дигип, ол-ла өгдө кады чыдар өөрү хөг эреп, шупту шооңайнып алгыржып үнер.

— Че харын, бар-ла шааңар-биле эки эриидеп турунар. Силерниң ханныг изинер бистиң эът-кеживиске көскү херечи болуп чорзун! Ону кыдат-манчы хаанның Улаастайда саадап олулар чанчын сайыдынга бүрүн барып көргүзөр бис. А оон эрткеш, силерниң бо өрттедип, ызырып каан балыг-бышкыныңардан ыжып, хуулуп өлү-даа берзивиссе, Эрлик-Ловун хаанның бодунга көргүзүп, өжээн негээр бис! Харын-даа силерге ыяап-ла аалдап келир аза-буктарга көргүзүп, каргыш чатка кыйгырып, өжээн негээр бис! Аал-чуртуңар, авы-

гай-хөөгөт, ажы-төлүнер-биле катый харыылаар силер!— деп, ол-ла ыглаңнааш дүжүметтерни угаан-кут чок кылдыр коргудуп олурар.

Ол ышкаш кайы-бир дүжүмет бир дарганнын мырыңай-ла чап-чаа сол дооскан, артында-ла изиг-чылыг демирин бир кайгалдың холунга, будунга суп, ол-ла дарганга дугуртуп быжыглаарга, күжүр алдан-дургунун олурар:

— Бо дээрге мээң холум, будум ышкаш чүл, акым дарган. А мээң угаан-бодалымны, сагыш-сеткилимни, тура-соруумну, акым-дылымны канчаар кинчилээрил ынчаш? Чок, хоржок! Ындыг кинчи согар дарган чок болдур эвеспе! Эш-өөрү-нерге мээң бо сөстөрүмни сөглөп чоруур силер харын, акым!— дээш, холунда алдын билзек супкан кенен кызыжак ышкаш, демрни көрдүңүп, хүлүмзүрүп каар.

Ол херектенернин анаа-ла үнгөн, кирген дүжүмет-даа, карачуул-даа кижилерден, ылаңгыя таңныылдарындан шына сеткилин салып дилээр чүүлдери-ле хамыктың мурнунда аалында кадайы, ажы-төлү, ха-дунмазы бичии-даа коргуп, сүртевезиннер, кым болганга чаннyp, чашпып, бажын доң-гайтпазыннар деп сөс дамчыдарын дилээр. Ийи чүүлүнде, тыртар таакпы, оттуу, данзазын бо дүжүметтер чогуур оранынче шуудупканын хомудаар. Адак соонда, ол-ла даамылдап турар дүжүметтерге — көрдүңөр бе, кандыг-даа кара-бора бак чем черле чивес эвес бис бе?— деп шуут шынгыы чарлааннар.— Ооң орнунга Хемчик оглу дора өлү берген деп бак атты нояннар харыылазын — дижир.

Алданнар ол негелдезин ап шыдап-даа турганнар.

Ол-ла Чыргакы аксынга түр чыыш-шуулган болган өг-лернин аразында, демги-ле секке чыылган кускун, сааскан ышкаш, кайын болза чыылган янзы-бүрү дүжүметтер-ле хөй. Олар өглеринде база бир янзы сеткил-хөөннүг, арын-шырай-лыг, аажы-чанныг чоруп тургулаар: Хилиң бөрттер, ужар бөрттер болгаш анаа-ла хураган, киш, дилги кештеринден ёзулуг-ла тыва шеверлер даараан бөрттерде кадаан кызыл, чингир-көк, шангыр-көк, ак чинзелер болгаш селбегер хөй карактыг-даа, кыйбык хыралчак-даа төгүс чүү одагалары шаараннашкан арган-кырган, семис, чүзүн-баазын чанныг дүжүметтер-ле ында. Чаглыг эът, сарыг шай-ла ында. А ол дүжүметтернин нийти ишти-хөңнү дээрге ол-ла ожуктардан дүшпес, паштарда үстүг-чаглыг мүн-быдааның доктааш дивейн, хайнып турары ол-ла олчаан. Кончуг-ла улуг чаа-чал-бакка тиилээш келген чанчын маадырлар-ла!

Чүзүн-баазын өңнүг маны, картамал, биизе, оюу хөөрге соруул шупту холда — чыттаары чыттал, сорары соруп, көөргетинип-ле олулар. А мойнун кагып, быктын даянып каап-каш, чайдынып олура, чугаалажыр-ла чүвези — алдан-дургуннуң кол-кол хартаачыларының аттарын адап, оозун-моозун байысаап, шүүп турганын мактажып, харын-даа анаа кым артык болганын кагып, хөлчөк-ла маргыжар-даа. Ооң кадында алдан-дургуннарның аалында кадайларының, уругларының чаражын көргөн болуп мактажыксаар, оларны до-рамчылап кочулаксаар сагыштыг айыңайндыр киштепкензиг, шооңайндыр каттыржыр-даа.

ДАЖЫМАНЫҢ ЧАССЫГ КЫЗЫ ДАРИИНА

Даады дыдыраш ак хураган кежи тонну тавак хээлиг ак-көк торгу-биле додарлап кеткен, сарыг-ногаан дордум курлуг, хан сактыг кара киш кежи бөргүнүң чалаа, маагы кыстың хилиң-кара кежегези-биле катый ийи чан аразы-биле курлак ажыр чүктенип баткылаан, долбаннанган ийи чаакта чалбыш кыпкан, хып дээн кип-кидин назылыг, мөңгүн эзер, чүгенниг бора аът кырында, бир улустун тоолунда маадыр-лыг алдын даңгына шинчилиг кыс Чадаана хүрээзинче чын-дыңнадыр саяктадып бар чораан. Ол-ла кавыда кожуун чы-заан дүжүметтери, хүрээ-хииттин лама, хуурактары болгаш анаа-ла чорумалдар чырык хүндүс чер кырынга дүшкен шолбан-даа көрүп каан чүве ышкаш, аксы ак дээр-даа чай алынмайн, аазатпайландыр көрүп эрттирип тургулаан. Ынча хөйүнүң аразында черле караа шевер Шевермаа ол кысты кымдан-даа артык онзалап эскергеш, кымга-даа билдирт-пейн, оя-кыя доза маңнап чорааш кыска барып ужурашкан.

Хемчиктин улуг-биче ийи чаражы бот-бодунче уткуй, мерге кагым хире чоокшулажып олура, чүректери шимирт кылдыр эскержип каан. Чүге, чүден дээрге Дариинага авазы хамыкты мурнай Шевермаага ужуражыр сен деп чагааш, ооң дүрзү хевирин чуруп сөглээн турган болгай. А Шевермаа Дажыманың Челер-Боразын танып каан. Ынчалза-даа ооң кырында чүү мындыг, кижини таныыр арга чок, кадын, агай, даңгына саадапкан чоор? Дажыманың кадайы база-ла чараш, шевер Дырыш бе дээрге, ол ындыг хып дээн кыс болуп хуулуп болбас, барык-ла бодумнун үем кадай кыс-ла болгай. А уруу бе? Че-че, таанда, эрнинде сүдү ам-даа кеппээн чаш эвес чүве бе моонар, ха-дунма?! — суг-суг деп Шевермаа бодалдары-биле чула маргыжып келгени ол.

— Ой-ой, дадай өршээ! Кыраан, чөнээн, кижн танывас болган кадай-дыр мен ийин, чараш кызым. Аал-чуртуң кайдал? Адың-чолуң кым болур?— деп, Шевермаа ак сеткилин харам чокка төгө каапкан.

— Мен силерни ылап-ла танып кагдым ышкаш, буянын угбам. Силерниң эш-өөрүңерниң уруу-дур мен: Дырыштын уруу-дур мен ийин — дээш, Дарина дүже халааш, халып кээп, Шевермаадан кускактаныпкан.

— Билдим! Ам-на танып кагдым, уруум! Сээн мынчаар өзе хонуп келгениң анаа эвес! Бо шагның байдалы ындызы бо-ла болгай. Өрү чаштыг өзе бээр... Ачаң адын адавайн, аваң ададың. Эр хей чүвени! Ооң чөп!— дээш, Шевермаа шевер холдары-биле Дариинаның кедергей чараш бүткүр бодун мырай-ла хан-дамырга чедир суйбавышаан, ошкап-ошкап, адак сөөлүндө ооң арнын бодунче удур көрүнчүккү-лештир эккелген:

— Мм! Ол боор көр! Анаа эвес дидим. Хемчик оглу кенен кыннып, адыңның аксы-даа хая берзе, Хемчиктиң кызы чоонган деп, көржү бээр бис! Ойт, карактарывыс чажын аштап алыылы. Ам кым болганга көргүзөр чүве ол эвес-тир Мен сэң өскениңге өөрээш, сени баштай ыглаптым ышкажыл!

— Өршээ хайыракан! Бай Хемчиктиң оду, суу бак сеткил чок аваң сүдү, ачаңның азырап каан холдары — эм-шагаан, дом-шагаан оът болуп, сэң мынчаар хүнче чүткээн шиви дег өзүп келгениң бо-дур. Дөө-ле ынча-мынча чоруп олуруңда көөрүмге, ачаңның хевир дүрзүзү көстү хонуп келгиледи. Хемчикте бир көскү чараш кыс болган-на-дыр сен, Дариинам! Ча, кыстың чаражы эки, эрниң эреси эки!— дээш, күжүр Шевермаа дөө ырактан хөйнү бодап, муңгарап муңчулуп чораан кысты дораан-на оожуктуруп аргалай берген.

— Аа богда! Силерни канчап тывайн, каяа барайн деп муңчулуп чораан сагыжым ам-на оожумнай бээди!— деп, Дарина ол-ла чоок-кавыны эргий көргүлээш, хостуу-биле улуг тынгылаан.

— Ойт, мен чоп мында чер ара тоолдай берген мен, төлүм! Өөмге бараалы!

— Чүү туруп тур ирги дээш...

— Бээр хап чедип келгениң тоң-на эки-дир! Чүү-хөө дыңнаалап хап турарга, эки, шын-даа кеттинип алган-дыр сен. Мен безин танывайн турумда, сени кым эскерер. Бистиң кайгалдарывыс тоор эвес! Бо Хемчиктиң чурт богу болган багай-согай дүжүметтерниң ырмазын сый көржүп, көңгүс

тоовайн ырлажын олуларлар-дыр ийин. Бүгү Хемчик, харын бүгү Таңды-Тыва магадап тур ышкажыл!

Хемчиктин улуг, биче ийи чаражы Шевермааның өөндө келгеннер.

— Че, угбам Шевер! Өлүглер бе, дириглер бе? Чоннуң шоолаан «дидир-дидиринге» кулак коңга болдувус. Кымга, чүгө бүзүрээр бис?— деп, Дариина айтырган.

— Че-че, хупура! Бистин кайгалдарывыс тоор эвес! Бо багай-согай дүжүметтернин ырмазын сып, оларларнын ба-жындан базып, тейинден теп, че, дүрген бистернин изиг ханывыстан ижип туруңар, бөрүлөр дижир, ол-ла! Бак чем безин ишпес, дүкпүрүптерлер ышкаш чүл! Мен хүннүң дыңнап тур мен, Дариинам. Харын амырап тур мен! Үүлезин шыдавас эрлер үүлгедип турган эвес, ол боор!— деп, Шевер-маа шуут-ла чоргаар хөөрөп турган.

— А шуут-ла диригге кежин союп турар деп чүл? Ам канчаарлар ирги?

— Че, мени дыңна! Оларны дүрген-не талыйтыптар деп далажып, белеткенип турар чүве-дир.

— Ой, дадайым! Ол кайнаар, канчаар талыйтыптар чү-вел?

— Ыттава, та манчы хааны, та мунчу хааны чүвези бе, ирээн-чыдаан иргин Кыдадынга чедирери ол чүве-дир ийин.

— Мында канчап турарларыл, угбам?

— Оларны маңаа хап-шүүп херээн кылып, хол дегбелер!— деп, бо чурт иштинде амбын ноян деп чүвези мында Даа, Бээзи нояннын сыспа мунуп турар. А олары мында кортуу ховаган-на, чалданчаа сааскан-на: чылбандыржып, шупту чүвүрлери өл-шалбаа, сири-кавы турарлар-дыр ийин.

— Аа, халак! Ам бо Кыдадынче кириери ол бе?

— Че-че, хупура! Чогум Кыдат, Орган, Бээжин чедирер харыы кайда ийик боларнын! Мында кайда Улаастайда Моол чуртунда чанчын-сайыт Хевей амбын дээр тотпас-хан-мас чылбыга маңгыс «хаан төлээзи» бар чүве эвеспе оозу — деп, Шевермаа Дариинага угаадып, черле утпайн, билип ап чор деп тоожуп үргүлчүлээн:

— Мен бодаарымга, хаанындан хаалгачы каржы дээр. Бистин кайгалдарывысты Бээжинге чедирип, хаанга кириген болза улам-на эки болур ийик. «Сээң бодуңнун мулдурун бижип, адың салып каан «Хаан хоойлуңну» бистин Таңды-Тывазында кымнар канчаар үрөп турар-дыр. Олар ону үрөп турда, бис аңаа чагыртпас дээш удурлангылап үнгенивис бо-дур. «Хаан хоойлуңунда» тос эрин дээш дөгөрезин санап

бижип каан болгай. А херек кырында каш эрии, кандыг эрии бисте чогул? Ону чүге хынап көрбөзүл? Бисти херекче кпир албадап турарлар деп өчүп бээр чүвени-и!

— Черле ынчаш, идегел-ынамыш бар бе, кандыгыл, уг-бам?

— Ону амдызында кым-даа сөглөп шыдавас. Бүдүү би-лир бурган-даа билбес. Ынанганының бажып ыт чизип, ыңгыржактын бажып өрт чизин деп үлегер сөс-ле... Даң адар, хүн үнер, көргөй-ле бис. Че, силернинде — аалдары-ңарда чүү-чүү болуп турар чүве-дир? Хөөрөп көрөм, угаан-ныгбайым?— деп, Шевермаа Дариинадан айтырган.

— Халап деп чүвени кижичи көрүп чораан эвес, угбам! Ындыг чүве бо-дур дижип, улуг угаанныг улус ону сөглээр-дир. Эки угаап билбес кижилер тенек аарып чыгаан. Кпжи-ле болгандан коргар, дезер, карадар апарган шаг-дыр.

— Ийет, чугаала-ла, угааншыгбайым.

— А ол-ла амбын шерин дээр ийикле азы аза шерин-даа джири ол аш куу самдар, аң-мен кежи, бышкак идик-хептиг кпжилер кол халап ол чүве-дир! Че, оларның шапкынчы-лары бо чурт иштинин бичин-бачыы дүжүмет, бошка дарга дээр чүвелери шуут ажырымнап халдааннар деп чон чугаа-лажып тур. Хамыкты мурнай, демир-дес аймаа дээш ожук, паш, демир-ле чүвени, эзенги, чүген, бижек, демир илбек, кыскаш дээш ап-ла турду. Чаа, өлүрүп чпир семис инек, шары, ирт, серге дээш сүрүп албас чүвези-даа чок. Демги аза шерин деп улус өгдө эки тон, идик, энчек кидис безин хунаап алыр! Кадай улустун будунда идин, белинде курун безин уштуп, чежип алгаш баар денер даан. Соонда-соонда чүгле каас идик-хептиг дедир чоруур эвес, харын ол үптөп-хунаап алган үвүн артып, аътка коштап ап турар джир-дир. А олар аалдар, өглерге келгеш, мал өлүрүп чпир турда, тотпас чазыйын чон кайгаар! Мырай-ла идээлеп, аарып, кузуп тура-ла, чивишаан турар... А оларнын келген аалдарыңа аныяк кыстар хамаан чок, уруг-дарыглыг кадайлар безин олурбас, десе бээр. А бичин, мен дег уруглар бистер оларның бараа-нын-даа көрбөс, коргуп, дезер-дир бис...

— А силернин ында шору мал-маганныг шыырак улус чурт, орук чайлап, көзүлбейн баар арга-хорга бодавас чүве-дир бе?

— Чүнү бодавас дээр сен, угбам! Ол-ла арткан ам-даа туттурбаан дургуннар сүрүп, оларның барбас, чорбас чери чок. Чүден дора! Адак сөөлүндө демги дээрбечи аг-шериглер тодууттап, чемненип алгаш, уурук-суурук, оптуг-чажыт «дай-

зышарны баскан бис!» дээш, чанаттап эгелээн деп, чон өрү тейлеп турар апарган дивес силер бе, угбам.

— Авац, Дырыш хөөкүй бакты көрүп, дыка-ла бачыдап тур боор эле?— деп, Шевермаа артында-ла оожум, сымыраны аарак айтырган.

— Ой, угбам, авам ачам-биле дөмей! Олар-биле дөмей! Коргар чүрек-даа чок. Мальвысты эки-экилеп, кезек-кезек кылдыр ырак-узакта эш-өөр, таныш-көрүштерде салгылапкан. Ам эвээш артканын ол бөрүлөр чиирин чип, алырын ап-даа турда, тоовас-даа.

— Хөөкүйнү Дырышты!..

— Авам ону санап-санап алган, ынчаны алды, артканы бо-дур деп олулар. Дажыма чангы алдан дургуннун кижикчизи эвес, оларның «яла херээн» көржүр, агын-каразын тодаратчыр дээш пояннарда барган, ол-ла олчаан өгге-даа келбестээн-дир деп олулар чорду. А авам боду ол-бо черде эш-өөрү»-биле үргүлчү чажыт харылзажып турар. Ачам-биле канчап ужуражып болурул деп арга-сүмө эреп, сенче мени чорутканы бо-дур. Канчаарыл? «Мен черле кымдан-даа кортпас мен. Ашаам-биле кады каяа-даа чедир, кымга-даа чедир чугаалажырынга белен мен! Мени дээш сагыш човава, Шевер!»— деп сенче сөс чорутту.

— Эр-хей чүвени! Шыдай-дыр. Херээжок кижилерде мээн эжим ол, шын...

— Сен ол Чыргакы-Аксынга чордуң бе, угбам? Авам сени чораан чадавас. Кым-бир эживис-биле ужурашкан магат чок диди.

— Чок, чорбадым. Барып көрзе деп күзел-сагыш кымда чок дээр силер. Менээ шагдан бээр-ле каразып турар азалар бар. Мен оларны билир-даа мен. Ындыг болза-даа ийи кулаам хостуг: ол-арга-биле айтырып ап турар мен...

— Тодаргай-ла кымнар-кымнар, каш кижичи холда кирип туттурган чүве ирги, угбам? Бистиң куду Хемчик унунда тодаргай сан-даа, кижилер аттары-даа эки билдинмес: «үжен, дөргөн», «чүс шаа», «ол дидир», «кымый дидир» дээр дидир-дидир-ле эңме-хаяажок.

— Оларның тодаргай санын мында чызаан дүжүметтери безин эки билбес-тир. Ынчанмайн канчаар, анаа-ла дургуннарга чылшыр көрүп, карадааш-ла тудуп эккеп, хап эриндеп турар кижилер хүннүң-не немежи-даа бээр. Ол туттурганнар-биле тулгап-нүүртеп байысаап-ла турарлар.

— Тенек аарый берген силер бе? Көңгүс актыг, бистиң-биле мырай танышпас, хилинчек чок мугулай амытан ышкаш

чүл моонар. Че харын, Хемчиктин чопун дөгerezин дургуннар дээш эккеп кыра хөнөп алыңар! Херек кырында кайгалдарга аьдын мундуруп, аргамчызын дергиледип, оорладыр — ынчап баяан дүржок херектеннерни чажырып, бузуруп турунар! Көргей-ле силер шиве!— дээш, олары удур сойгалап алгыржып, ушта өчүп үндүрүп-даа турар. Мен дыцнап-ла тур мен, уруум.

— А ол туттурганнарның ада-ие, ха-дуцмазы барып ужуражып турар чүве ирги бе?

— Ында кээп манап, дилеп, чаннyp турар кижиле эңмежок. Кол нуруузун чок, олче чоокшулатпас-даа. Харын-даа чүнү дамчыдар, кандыг харылзаа кылыр дээш келдин дээш тудуп-хап байысаап-даа турар чүве-дир ийин, Дариннам — дээш, ол боданы берген.

— Адыр, адыр, кымнар-кымнар холга кирген дидиң алененим? База-ла дамчыыр чугаадан ылавылап дыцпааным кижилер: Дажыма, Тажыпай, Узун-Белек, Араажы, Доржукай, Уртумай, Күрде-Кадырыкпай, Садыяа, Агаржаа, Каткыжывай, Самдаң, Калбак, Сорукпай, Сарыг-Дажы, Шыырап, Шойдаң, Хорлуг-оол, Донгулак, Чолдак-оол, Хайдып, Допчун, Калбаадай, Дүптөң, Борбак-оол, Даш-оол, Бора-Хөө, Шара-Хөө, Шагбаан, Намакай, Көкпей, Хандың суглар дээш оондаа өскелер дигир-дир.

— Шынап-ла, чүс ажыг кижиле эвес чүве бе моонар?

— Мен чугааладым, амдызында ынча-мынча деп сан адаары берге. Мында ады үнүп турар кайгалдар дээрге бо-ла ноят-дүжүметтерниң коргары кончуг хартаачы тергииннер-дир ийин. Олар ол хайга каксып, серемчи оступ, дөстүнмейи барган, карак чивеш аразында от, сугже халып, ынчап тургаш, туттурар аразында доштуг ээремче буза булгап, эрикке сегиржип ап тура, тыны барганнарның безин ады, саны тодарттынмайн турлар ышкаш, уруум.

— Мен ынаар Чыргакы-Аксынга чеде берзимзе, канчаар ирги, күжүр угбам?

— Аа богда, хоржо-ок!. Ынчап-ла тенивейн-не көр! Ылаңгыя ачаң силерни, аваңны, сени бээр келир деп бодавас болза дээш сагыш аарып, пат чыдар деп бодап көр, Дариннам. Аваң кончуг дидим, маадыр кижиле болгай, ынаар халды бээрийне харын. Дүрген сөс чедирип чанып көр. Мен болзумза хамаан эвес, алды аргалыг, беш мегелиг кадай-дыр мен! Мында ноян, дүжүмет агайлар-биле-даа харылзаам бар. Бодап көрөм, мен болза тергиин самдар, солуу, тенек-сээден, хыйыр, кодур, хорлаңгы, аштаан тояан-

чы кадай, азы хам, төлгөчи болуп хуулуп-даа алгаш кире бээр-ле болгай мен.

— Ой дадайым. Кончуун але, угбай!— деп, Даринна бажын туттунган.

— Че, ол шынап-ла мээң албыс-шулбус дег оп-авыязын бодалым-дыр ийин. Шынап-ла, бо шагда кандыг-кандыг оп-туг, мегечи, чашпаачы, холчу, шивишкин, хам, лама, дүжүмет чок дээр сен, эниим. «Дириг чораан кижн доруг бөрү көөр» деп үлегер сөс бар. Ол анаа эвес мерген сөс, мен безин мында кандыг арын-нүүр, аажы-чаң, дүрзү-шырай көрбейн чор мен. Мыя бо чанывыста ондарларның Сеңгин чаңгызын көрөм. Ол дээрге улустуң тоолдарында-даа ыңдыг дириг аза-бук, шулбус, чылбыга-моос, чылан, шагаан-ээремчик чок! Бо улуг Хемчиктин бүгү чонун, чуртун куурарты өлүрүп чип, өскеге садып, өрезинге берипсе-даа, топтас мангыс! Ооң ырактан-па бараанын көргөш, кызыл-кыртыжым кырыыр, кылыым хайныр, кускум келир! Улуг оттан салгаш, ооң изиг хүлүңгө булгап, ооң бодунуң-на улус согар хаак, кымчы, шаагайлары-биле хап-хап-ла: «чаа, эки-дир бе, Сеңгинчик! Таптыг-дыр бе, чээ? Ам шак бо чараш-чаагай, бай Хемчик унунга мындыг бак херек үүлгедириң соксаар сен бе? Чеже мындыг херек үүлгеткен сен, сана, сөглө! Бо оранга сени бис, кижилер — сээң өштүглерин сенден өжээнивис негеп алыр бис. Сээң херээң кылып тур бис! Кайы хире-дир сен чээ! Билиндин бе? А аза ораңыңга баарыңга эрлик-ловун хаанда-даа сээң бо хамык херээң ында тода бар деп бил. Ол сени изиг, соок он сес тамызыңга элип-селип суп тургаш, сээң херээңни кылыр болдур эвеспе, көөр сен! Адаң Ажык-Карак Чымба-Хелинни сагыл-саңмаарлыг лама дээр болгай силер. Ооң беш оглу силерлер шупту дүжүмет, лама-хуурак улус бис джир болгай силер. А бурган, сагызын, ном, буян деп чүл? Билир силер бе? Кем-херек, хилинчек деп чүл? Билир силер бе? Чок!»— суг-суг деп байысаап турзумза дээр-дир мен ийин, хөөкүй уруум — дээш, Шевер Дариннаны ыяк куспактааш, ошкап, чыттап, эргеледин-эргеледин салгаш, хөлчок хостуг улуг тынгаш, оожургай берген олурган.

— Ацаа чеде берзинзе-ле, ачамга мээң сөзүмү...

— А-дыр!.. Ам-даа сөзүм дооспадым. Ол Сеңгинчиктер-нин чүнү үүлгедип турарын эки билир силер бе?

— Билбес боор бе? Ону дораан-па чок кылып кагза! Сен дег бис. Кайызын кандыг дээр сен оларны!— деп, Даринна хөлчок чараш-чаш кыс чудуруун өрү, өг дүндүүнче көдүрүп, алгыра каапкан.

— Шын-дыр, эрес кызым! Бистер ышкаш херээжоктар мынчап турувуста, бо угаанныг, күштүг эрлер харын-даа шыдажып, дөстүнүп турган... Күш арай эвээш, хөй-ле эрлер дөгере чангыс аай — дөмей угаап билбес турганы ол-дур, хөөкүйлер. Хөй кижиги ынчап ийи-үштеп бажы-биле бардылар. Че, ажырбас! «Хаг-одундан халап үнер!» дээри-ле шын. Алыс шаа барып бистиң бөгүнгү күзеливис бүдер хүн үнүп келир он! Чаш кырыыр, өжээн кырывас! Черле хей ыглашпаалы! — дээш, Шевермаа тура халааш, пашта соок сүттү бир дашканы узуп ижипкеш, Дариинага база узуп берген. Оозу база бир тын-биле ток кылган. Ол-ла шимчээшкиннер Хемчиктинг улуг, биче ийи чараш кызының кандыг-ла бир ханы даңгыраа болуп эрте хона берген.

— Ойт че! — дээш, Шевермаа ам чаа минни хонуп келген ышкаш, серт кынып уламчылаан. — Аңаа чеде берзинзе, ачамга дидиң? Чүрээм чарлы бер часты! Шуптузунга дээр чүве боор. Кандыг оолдар ында чогул! Шуптузу-ла — ачлар, шуптузу-ла — кадайларының ынактары, шуптузу-ла — чонунуң, Хемчиктинг оолдары. Бистерниң ынактарывыс! Бистерниң өлүм чок, коргуш чок маадырларывыс!.. Мен оларга ыяап-ла чедер мен. Аксым-биле чугаалажып шыдавазымздаа, карактарым-биле, чүрээм-биле оларга силерниң шупту-царның сеткилицерни дамчыдып бээр мен. Аваңга, өөрүңге ынча деп сөглөп чет.

— Ой, угбам, кажан, канчап чедер сен? Демги аргаң-биле бе? — деп, Дариина шуут-ла бүзүрөп, оон куспактаныр чыгыы сундугуп айтырган.

— Чок-чок, күжүр сарыым. Кайын демги арга-биле болур ийик. Бо-ла таныш дүжүметтер ийикпе, азы бо нояннар агайларыңга чаннып, дуурайлап эгелээй мен: «Аа богда, эл-дептиин, кайгамчыктыын! Ол туттурган «дургуннар» деп улусту барып көрзе! Кандыг болур чүвөл? Мен оларны барып көрейш, мени ойлады бербейн көрүңер, өршээнер!» — деп ээрешсимзе, чорудар болар. Аңаа-ла, харын-даа каастаны кеттиниң алгаш баар мен. Бөгүн эвес, мырай чорудар деп баарга, ам чедер мен. Сен менче көрнүп, эдериксеве, ат болганывыс-ла ол! Ам мында бисти кады олурувуста, сени танып каар болза, меңээ улам карадап, мени дораан байысаар. Даштын аьдыңны безин чажыра багладывыс, ону безин таныыр улус долу болгай. Сен ам дүрген-не хап чана бер, эниим! Кижиги болганга ужурашпа, сөс-даа бербе. Мында шивишкин хөй. Аваңның өскерти кедирип, улуг кыс кылдыр дерип кааны кончуг шын. Ындыг болза-даа мында кожуун

төвүндө чүзүн-баазын дүжүмет, лама-хуурак, садыгжы кыдат дээш кыстарже чызаалаар «аскыр ыттар» хөй болбас ийикпе, кызым. Аңаа сен хөлчок-ла көскү «чемиш» ышкаштыр сен. Кончуг ширинн, чоргаар көстүп, ындыглар таварышса, хыйыр-кылчаң болуп, ынаар көрүнме-даа, оя тыртып, өскээр көрнүп чор. Че, ам чем кылып берейн бе, азы тодуг сен бе, дангынам?

— Ой-ой, угбам, чүү дээринер ол, ам чаа силернинден хөлчок чемнендим чоп, четтирдим, күжүр угбай! Өөмгө авамбиле көңгүс чем ишпес апарган улус боор бис, хөөкүй угбам, авам! Тоолда хуулгаазын Чечен-кыс маадырывыс! Бистер — авам, ачам суглар силерни ынчаар адаар-ла болгай бис.

— Че, багай улус аразынга мени адап-даа болбас — танывас силер. Бар кайгалдар амыр-менди! Аванга — шак ол эвеспе. Ол хевээр туттун, черле салдыгма дээр, ол-ла!

Ийи чараш маадыр база бир эрес түрлүг куспакташкан. Уян херээжок карак чажының демдээ-даа чок үдешкен.

Дажыманың Челер-Боразы аалын сакты берген чүве ышкаш, окталдыр челгилептерге, Дариннаның узун, чоон кара кежегезинде салбаанын шуру-шинчилери өөрүп сымырашкан ышкаш, оожум шулуражыры дыңналгылаар. Күскү сооктуң удур каккан салгыны Даринага соок эвес, харын нзиг тыныш болуп чораан.

Салим СҮРҮН-ООЛ

КИЖИНИҢ НАМДАРЫ

Чылдар эртип турган. Тускай догуннаан Тыва республиканың, тыва улустуң амыдыралынга чаа-чаа өскерлииникиннер болуп турган. Хар-назыны дөгүй берген кижини долгандыр чүү болуп турарын билип турбайн канчаар. Чээрби чылдарның төнчүзүндө байларның малын хавыргаш, ядыларга үлөп бээр деп, улуг кампания эгелээн. Кымнарны байларга санаарыл, чогуум кымнарның, чеже бодаалыг кижилерниң малын хавыраарыл деп айтырыгның ужу-бажы эки билдинмей турган.

Та каш чыл ол, бир хүн Ак сумузунуң даргазы Ооржак Сояты боду-биле үележир деп болур Чыртай-оолдуң өөнгө чизиредип келген. Мунуп чораан аъды-даа кончуг, сывырып каан чүве дег, шилгедек, үргүлчү-ле бажын савап чоруур

Уланчызы. Эгези № 49 «Улуг-Хемде».

хоор аът. Суму даргазы өске-даа кижиге эвес, база-ла бот-туң чүвези. Кончуг-даа эр, ээлдек-эвилен, аас-сөскө чечен-мерген эвес-даа болза, боду чыпшык, кижилер-биле ажылдап билир.

— Хем-Белдиринден мында, кожуунда оюннар келген. Мал читкелеп санаар чүве-дир. Мал-маганыңар бөлүп, белет-кенип туруңар — деп, ол сагындырган. Ынчан чай ортузу, хектиң кидин-не эртеден кежээге чедир эдип хүнзээр өйү. Аалдар шагда-ла чайлагларында.

— Ол оюннар деп чүү улузул? — деп, Чыртай-оол сонуур-гаан. Суму даргазы боду база алаагып олулар хевирлиг болган.

— Хы, оюннар деп чүү улузул деп чүнүл? Кижилер-ледир, бистер ышкаш: ооржактар, монгуштар дээн ышкаш аан — деп харыылаан. Шынында Ак улузу Хем-Белдиринден келген сургакчы кижини-ле ол үеде оюн кижиге деп билип турганнар.

— Бай кижилерниң малын хавыргаш, чадыларга үлээр деп чугаа непереп тур. Мону канчаар билдирил? Чижээлээр-ге, мен-дир мен. Кым мен: бай мен бе азы чады мен бе? — деп, Чыртай-оол улам сизнигип орган.

— Малыңның баш саны-ла билдир.

Чыртай-оол бодап оларга, ооң малының баш саны элээн шыырак. Ынчангаш ол айтырыгны оон ыңай касканнаар хөң-нү чок болган. Суму даргазы чоруткан соонда, өглер ишти, ооң соонда ол кавының аалдар ишти, ылангыя Чыртай-оол ышкаш шыырак кошкулдуг кижилер ында-мында бөлдүнчүп, ыңай-бээр шапкылажып, бижирткейнип чоруп турганнар. Ийи-үш хонганда, оюннар суму төвүндө — Арысканныг-Арыгда чедип келген. Аңаа хурал эрттирген. Ам аалдарже, чай-лагларже үнгүлээр деп тур. Мал чизелээр чүве-дир. Кымдан чеже мал хавылары оон билдине бээр. Чээрби өшкүнү бир бодага санаар, он хойну бир бода хөлү кылдыр көөр. Баян-Колга, бир-тээ мында өреге саны хөй болганда, он хире кижиге дээр. Соңгузу хүн келир боор деп чар тарай берген. Ону дыңнааш, Чыртай-оол балдызын сегирип алгаш, бизин көргүлээш, чидиткеш, олурупкан. Оон Дажы-Намчалга чугаалаан:

— Оглум, даштын аътты чавыдактапкаш, бо-ла аалдарны эргий хак шиңме. Оюннар соңгузу хүн келир-дир деп, чүгле ону дыңнадыр.

Бир аалга чангыс кижиге чугаалап каарыңга, ол-ла. Оон өске аалче хаптар сен.

Дажы-Намчал амырай бербес бе. Аъттаныпкаш, чүгле чизирт диген. А боду ачазының чүнү бодап алганын кайын билир. Билзе-даа, ол аңаа кандыг хамаан. Чыртай-оол эртинде сыгыр даң бажында хоюн одарладып үнген. Оолдар чок эвес, оларның хорам-хорамын — дөртүн база эдертип алган. Чидиг балдызын база дергилеп алган. Аргамчы, чеп-баг аймаан база таалыңнап алган. Оларны канчаарың ол? деп, кым-даа айтырбаан, боду-даа чүве ыттаваан. Аалдан ажыт, арга кыды оцгар черге келгеш, Дажы-Намчал биле оон улуг оглунга хой кадартып каан.

— Хоюнарны бо өзөнни өрү өскеткеш, ыңай ажырыңар. Аалче бадырбас силер. Аңаа, ак черге, бис келгижевиске дозуп туруңар, — дээш, ийи улуг оглун эдерткеш, чорупкан.

— Бо ачам чүнү канчаар деп турар кижил? — деп, Дажы-Намчал демгилери ажыт кире бээри билек, акызындан айтырган. Оозу чүгле эктин кызар болган. Дажы-Намчал ийи алышкы адазының чагыын ёзугаар хоюн сирт артында ак деспелдирекке бөле хавырып-ла турганнар. Чүү-даа болза, хүн донгайып, чүгүрүүнче кире бергенде, адазы-биле кады чоруткан ийи улуг оол чедип келгеш, хойну ыңдында мунгаш аргаже сывырып киирген.

— Ол канчаарыңар ол? — деп, олардан айтырганнар.

— Көре бээр силер.

Хоюн сүрзе-сүрзе, кадыг-кара аразында мозур хая чанынга чедирип келген. Кайнаар-даа көөрге, мунгаш арга. Мозур баарында, чиңге-чиңге шетчигештерден бичежек кажаа туда каапкан бооп-тур. Адазы командылап турган:

— Силер боже бөле ай деп туруңар! Силер ийи кажаа иштинде кире берген хураганнарны дедир үндүрүңер. Оларның орнунга улуг-улуг хойлардан, ирттерден суккулаңар! Мен кажаа аксынга туруп берейн.

Дажы-Намчал ам кээп билип каан: оюннардан чажылары ол-дур.

Оолдар адазының аайы-биле кылып-ла турганнар. Адак соонда, Чыртай-оол алгырган:

— Чаа, ам болзун! Ында таалың иштинде чеп-багны эккел — дээш, бир оглунга ону алдырып алгаш, кажааның аксын шарып тура: — Маңаа ийи кижил артар апаар — дээш, кымнар артарыл-даа дивейн, боду-ла адапкан. Улуг оглу биле Дажы-Намчалды кажаада хой күзетээр кылып каан. — Дөө таалыңда быштак, өл ааржы бар. Суг мында оялчыктарда эндерик. Хүнезининер ол. Дөө хөрөктээшти ап алыңар. Кыш эвес, чайын соок кайда боор. Оттан ужудуп алгаш,

олургай силер. Даарта хоюцарны ажытпас силер. Аалче чаза база бээр. Кээп турар бис — дээш, хоюн сүргеш, чорупкан-нар.

Чай чай болбайн, бир эвес аяс болза, даштыгаа шыва-даа тон-биле хонуп болур-ла. Өштүг-биле дөмей, дүне бүргеп, оон чаашкынын тө каггаш турупкан. Чеже-даа от ужу-дуп алырга, дуза болбас. Чаглактаныпкы дег улуг пөштер чок, данды дйт. Оон ангыда кажаада хойнун оожургавазы база кончуг. Та дүмбей арга иштинде өске черни өскөлээри ол чүве, та адыг-бөрүзү долганып турар чүве. Думчуктары шүш-шүш дээн соонда, дирт-дарт тура халчып, ол-бо тала-зынче бүргүлүшкеш туруптар. Черле кижиги орта олуртпас. «Аай, аай» деп, чанынга чеде бээрге, мүн-не шимээн баар. Бисти хостап көр дээнзиг, думчуктарын кижиге сунгулаар. Дүне хой кегженир боор, а бо хойларда ындыг чүве чок, чүглө ылайты кайгап алгылаан тургулаар.

Ындыг янзы ийи алышкы даңны атсы карак-даа шиммээн, өл-чаашкынга куттуруп, чаңгыс хөрөктээжин селчип эштип, отка дөгеленип хонганнар. Хойлар кажаада хевээр. Чаашкын орай аяскан. Өлгө шыырныккан хөөкүйлөр хөкпейжи бергилээн, уурук-суурук ында-кайда эткилээр. Доозанын карактары ийи оолда, олар кайнаар кылаштай-дыр, оларнын аайы-биле эргилип, олардан дуза дилеп турганнар.

Алышкылар быштаан дүне-ле арыдыпкан. Ам чүглө таар-да өл ааржы. Кызыл хувага ону-ла хоюдуп ижер, ол-ла. Ынчалдыр ол хүнзээннер, база дүн эрттиргеннер. Ол дүн мүн-не аяс болган. Дажы-Намчал чык кылдыр удуп хонган, а бирээзи удуп-оттуп хонган. Аалдан кым-даа сураг. Өл ааржызы база төнгөн. Хырын калбак. Чүүден-даа хойлар кээргенчиг, дөрт даваннарын безин хере базып албастан, ыргак-ыргак, күдүгүр-күдүгүр.

— Ам канчаар бис, акый?— деп, Дажы-Намчал айтырган. Арга иштинге ажыл чок олурарындан ол чалгаарап эгелээн. Акызы отче будун көстү тепкен, чингис кырынга чыткан.

— Канчап канчаар бис, чыдар-ла бис ыйнаан — дээш, кезек болгаш, хөрөктээш иштинден бажын уштуп, ковайып келген.— Азы канчаар бис, боларның бирээзин өлүрүп чиир бис бе? Дөө дөтпени. Канчап харын астыгып калган чоор бо. Азы ачам чүвени канчап билир дээш, өнединн турзуи деп бодаан чоор бе?

Дажы-Намчал хүлүмзүргөн. Ойнап ор ыйнаан бо деп бодаан. Бодунуң-на малын бичии улус ада-иезинден карак ажыттай бээрге, атка багай-ла болгай. Ынчалза-даа эът

чиген болза, эки-ле-дир ийин деп, база бодаан. Согажалаан баар караанга көстүп, ийи чаагының суу чайгаар-ла, хадың чулуу дег, сайырал оран апарган. Ынчангаш хейде-ле:

— Бижээң бар эвес — деп каан.

— Бо — дээш, акызы галифеллиг чүвүрүнүң карманындан улуг-ла доңгурак уштуп эккелген.

— Кай, бээр эккел — дээш, Дажы-Намчал доңгуракты соора туткан. Акызы бербээн

— Канчаарың ол?

— Мыя мында ай сывы элдериң-тир. Өргөн сүвүртүп алың. Ай казып эккэйн.

— Хей. Ай чаш, ам-даа чажыг, амдан чок — дээш, акызы тура халааш, чугааланган. — Таада чүл бо. Чарышка салыр, сооткан аъттар эвес, аштап оран. Бээр кел, бажын тут. Чүү-даа болур болза, болгай аан — депкеш, кажая иштиңче кире халааш, кара дөтпени кужактап эккелгеш, одаг чанынга ойтур база барган. — Бажын тут!

Ынчап баар деп бодаваан Дажы-Намчал карактарың чара көрүпкөн, шимчеш дивейн, кайгап турган.

— Тут, дидир мен — деп, акызы хөрөктениптерге, ам кээп сырбаш кылынган. Чүү боор, минута-даа четпээнде, хураган сөөлгү катап узун-суук тынгат. буттарың көстү тепкен соонда, ол-ла. Акызы каш күдүжөннөөн соонда, хураганның кежи союлган. Бир көөрге, баар, эдир тудуп алган турган.

— Одуң сегит — дээш, кадыг-каралар кезе берген. — Согажа кытыр шиштер кезиптейн. Баштай мону быжырып чип аалы.

Баарны согажалап чип алганнар. Акызы тура халаан.

— Адыр, баштай хан-кударлары аштап эккэйн. Тотпа-дым. Сен тоттуң бе? Чок де. Ча, харын баргаш келин. Оон ээги быжырып чип бис — дээш, чумур биле мөөннү ижин-хырындан адырып алгаш, одаг чоогунда көрүп алган оялчыыңче халаан. Дажы-Намчал бүдүү иштиңде дыка сестип орган. Ава-ачазы та чүү дээр. Ооң бодалы-биле, олар ыт чок эртпес. Бир дыңнаарга, ырак эвесте ыяш чайыраан. Тура халааш, ол угже көөрге, ачазы дуу чортуп орган. Дажы-Намчал дүргөн-не чаштына бергеш, ыяш артындап бакылап турган. Ачазы одагга чортуп келгеш, аьдындан дүшкеш, хураган эьдинче көрүп туруп-туруп, аьдын баглап кааш, ыцай, бээр шывараннааш, кый дээн:

— Ээй, оолдар, кайда силер?

Дажы-Намчал ыттаваан, акызы «мында мен» дээн соонда, ачазының чанында чеде берген. Ол база-ла эпчоксунуп турган болбайн аан, бажы шала халагар.

— Бо чүнү канчап алганыңар ол?

— Харын, ачай, аштааш... Ам-даа үр апаар деп бодап-тым.

Чок, ачазының үнүндө каржы чүве чок болган. Дажы-Намчал ам харын чүгээр сактып.

— Дуңмаң кайыл?

— Мында-ла кижги. Хөлчок коргар кижги-дир. Ой, оол!

Дажы-Намчал дидим эвес, ынчалза-даа сезик чок чедип келген.

— По-ох, күжүр оглумну. Авыраара чудап калган. Ар-гада суг чок эвес, оода арның чоп чунуп албаан сен. Қажаац аксын ажыт. Хөөкүйлер дора өлүр четкен боор. Өөрү мында өскеп ор. Оларның уунче ай девит.

Ашак оолдарыңа далган, дөмбүн долдур шай база эккелген. Шайны көске чылдып, далган былгап, алышкылар хырын быжыы-биле чемненип алганнар. А хураганының эьдин адазы боду-ла ажаап кирипкен.

— Авам бисти өлүрер боор аа, ачай?— деп, Дажы-Намчал бир шаг болганда, шөйүндү сып турган ачазындан айтырган.

Оозу тоомча чок харыылаан:

— Борбак баштыг кижги ыйнаан ол, өске кижилер ыш-каш. Ийи-үш хонукта аштап-түрөп турган оолдарын канчап билбес чүвел. Ажырбас, кортпа.

— Оюннар келди бе, ынчаш?— деп, улуг оглу сонuurгаан.

— Ийе, оглум, келдилер.

— Чүнү канчаар чүве-дир?

— Мал чизелеп чоруур улус-тур ийин. Айтырар. Төрүүр хой, өшкү кажыл? Анай, хураган чежел? Ирт-серге кажыл? Инек, шары, бызаа, молдурга кажыл? Эр, кызы кажыл? Аът, бе кажыл? деп айтырар. Андазын, илиир, шанак, терге бар бе?-даа дээр-ле. Өгдө чеже кижги барын база ылавылаар. Ооң иштинде ажыл кылып шыдаар кижилерни онзалап сонuurгаар улус чорду. Ядараан, бо бистин суму даргалары хөөредипкен ышкаш: читкелээр улус деп. Чок, читкелеведи-даа. Анаа маңын көөр бис дээр. Харын улуг байларның малын ыяап читкелээр хевирлиг боор, чер алды-биле дыңнаарга. Оларның малын тускай улус санап турар хире-дир — дээш, Чыртай-оол сөөскен даңказыңа дүңзе тип алгаш, бот дугайты хыйланган.— Хей-ле шүүдеп. Қажаа-хораа тудуп, мал чажырып. Айтырдым: бистиң өөвүстен хавырар хире чүве бар ирги бе деп. Мени шоодар улус чорду, каттыржыр. «Өөңөр ишти ийи бодуңар-биле он беш кижги болду. Сенден

чүнү хавырар боор» диштилер. Оон ыңай шынап — дээш, ашак каттырымзаан.— Бирээзи оргаш, чүге он беш боор. Даштын ыды-биле он алды денер даан. Ол база чем чиир-ле болгай. Хавырза, ону хавырып болур дээш, са каттырды. Ядараан, оозун кижги билген эвес.

Дажы-Намчал бо таварылганы бодунуң амыдыралында база бир солун чүве кылдыр ам-даа сактып чоруур, харын-даа өскелерге безин хөөрей бээр.

Июль айның чединиң хүнү — национал байырлал. Ол болза Тыва Арат Республиканың тургустунган хүнү. Араттар ону чазак байыры дижир турган. Ол хүн бүгү чурт, бүгү чон боттарының сүр-күжүн көргүзөр ужурлуг. Аңаа белеткел баш бурунгаар эгелээр. Байырлалга хереглээр быштактар, өлүрүп чиир хойну, кудар араганы сумудан арбаннарга онаап каар, а арбан даргалары ол бүгүнү өрегелерге хуваар. Хүрежир мөгелер он беш — чээрби хонук бурунгаар дыштанып чыдыптар. Баян-Колга Чыраалыг-Адыр аксы чурттуг Мөге деп шолалыг Комбу деп кижги турган. Ол кавынын, черле ынчаш сумунуң шыырак дээн мөгелерииниң бирээзи. Ол хиреде шүглүп черле чадап каан. Ынчалза-даа хүреш болганда, чыдып каар ужур чок. Оон аалы Чыртай-оолдун аалындан элээн ырак. Ынчалза-даа чыраа-саяк аъттар турда, ында чүү боор. Улусту дыннаарга, чылдың-на ол өйде «Мөге соотгунуп чыдыпкан. Кончуг иртти өлүрүп алган, чип чыдар. Орун-дөжекке-даа удуваस्ताан, сыын кежи, буга мойнаа сыдымнар дизе салып алган, оларның кырында андааштанып чыдар. Ам-на ол шүглүр боор» дижи бээр.

Бир хүн Дажы-Намчал кай барып чораан чүвөл, оон өөнге албан-биле четкен. Хөлчок изиг хүн. Шынап-ла Мөге даштын шык кырында аргамчылар чадып алган, чүгле шодак-шуудактыг, чанында тавакта эът салып алган, хүнге дөгеленип чыткан. Дажы-Намчалды көрүп кааш, чанынче кый деп алгаш:

— Оо, эр чүвени, Чыртай-оол ашактын оглун. Сээң хөрээң ам безин бо хире калбак. Ада-ызыгуурдан алыс мөге уктуг кижги болгай сен. Сенден, көөр бис, тулган мөге үнер. Чазак байырлалында бичии оолдар база хүрежир диди. Хүрежир сеп ыйнаан? — деп айтырган.

— Чок.

— Чоп?

— Улуг оолдар хүрежир дээр чорду чоп: он беш — он алды харлыг.

— Аа, ындыг чүвези бе — дээш, Дажы-Намчалче чода сунган.— Ма, мону чип көрөм. Мөге болуксаар болзунза, даңды мындыг, сииреш — кыры, чода, читке ышкаш эът аймаа чип чор. Аарып-аржывас-даа сен, дек белең могапшылаvas-даа сен. Күш-шыдалың хүн келген тудум улам дендеп орар — деп, Мөге хөөрегилээн. Оон ковайып олуруп алгаш, дөңмектерин часкагылаан.— Ачаң мындаа мени дора көргөн эвеспе: сенден черле мөге үнмес. Сен бо Акка кажандаа шүглүп шыдаvas сен дээн эвеспе. Чугаала шинме, ачаңга: шүүлзүмзе, карак-кулак чок чизиредиң чедер мен. Улуг ирт-даа ойда дүжер, улуг көгээржик-даа мурнумга олулар деп. Оон башка, эттээр мен дидир де — дээш, хейде хидилегилээн.

Байырлалга кол көрүштүг чүве — мөге биле аът чарыштырары-ла болгай. Байгы ону көөр дээш-ле, байырлал болур черже улуг, биче кижилер кайы оранчоктан — Улуг, Биче Актардан, Алды, Үстүү Кара-Суглардан, Ооргадан, Көшпес, Манчүректен — оон-моон сөктүп кээр. Араттар салыр аъттарының челин тааргаш, кудуруун шывыйты өрээш, баглааштарга сооду баглаптар. Аъттарың хырны сөөлүнде-сөөлүнде хыл дег апаар. Чыртай-оол ашакка кыскыл аът турган, кезек аът, ынчангаш чер-даа албас. Ол хиреде оозун чылдың салыр. Ам база-ла оозун баглап алгаш турган. Мөге ону пат билир.

— Ачаңның кыскыл аъды шагда-ла баглаашта ыйнаан?— деп айтырган.

— Ийе.

— Кым мунарыл?

— Та, ачам билир ыйнаан.

— Мен мунайн де, ачаңга чугаала. Сээң ол акыларын мунуп пат болган, чадап кааннар. Ам сен шенеп көр. Чүвени канчап билир, бурган өршээп, эртип кээри чадаvas. Мал база мөге кижичи ышкаш чыл эрткен тудум күш кирип, кажарап турар-ла болгай. Ачаңга чугаала: сээң кыскыл аъдың эртип келзе, улуг ирт ойда дүжер, улуг көгээржик мурнунга турар деп. Мындаа база ынча дээн кижичи мен. Сагындыр шинме. Ачаң-биле мөөрейлешкен улус бис. Ол аъдын мактаан, мен бодум мактаан болдур эвес мен бе — дээш, Мөге база-ла кызып-кызып каттырган.

Мөгеңиң аажызы, ону, бичини оолду, улуг кижилерзиг хүлээп алганы Дажы-Намчалдың сеткилин дыка өөрткен. Аалыңга дораан дадырадып четкеш, мөге Комбу ынчап олур деп чугаалаан. Адазы хүлүмзүргеш:

— Шын чүве харын. Кончуг моома оозун утпаан-дыр, көрдүң бе. Шынап шүүлзе, ой-кый чок, ыт-куш бастырып каа дег, дораан кээр-дир ийин ол — дээш, кыскыл аьдынын оорга-мойнун суйбап, часкагылаан.— Оода сен, Кыскыл, эр-тип келген болзунза. Өзээнинге бээр ийне моозу. Дөө дазыр-га бични оьткар, оглум — дээш, Дажы-Намчалга дынны тутсупкан.

— Ачай, аа ачай, мону ам кым мунарыл?

Ында турган акылары, өске өглериниң-даа оолдары дооза-ла «мен, мен» дижип, мурнун былаажы бергеннер. Чыртай-оол оолдарны эргий көргөш, бук-даа дивейн, өөнче базып кире берген. Оон дедир бакылап келгөш, чугаалаан:

— Ам Дажы-Намчал шенеп көрзүн.

Өгнүң баштыңы-биле, аьттың ээзи-биле, кым маргыжар боор, оолдардан кым-даа бук дивээн.

Ак сумузунуң араттарының Чазак байырлалын эрттирер чери — Хөңү-Адыр бажы. Аксындан эгелээш, бажынга чедир ак чер. Ишкээр талазы хөлбөңнээн шык. Ында чечек, чимис-тин хөйүң чүү дээр, кижичи караа шокараннаар. Чыскаал болур черже аьттыг, чадаг, артынчак-дергилиг, торгу-чычыы тон-хевин кеткен, имилээн кымыскааяктар дег, эр, херээжен кижилер оон-моон сөктүп, хүн чаа өрүлөп орда-ла шуужуп эгелей бээр. Ак дээрге, дыка узун хем болдур эвеспе. Ону ээлээн кижилер доора-доора хемчигештерге чайлап, кыштаар, чүглө чазып, күзүн хем унунга киргилеп кээр. Ынчалза-даа оларнын душчуп, чаңгыс черге бөлдүнчүрү болдунмас. А бо байырлалга оларнын хөй нуруузу, ылангыя эрлерниң колдуу чыгып кээр. Чугаа-соот-даа мында-ла, каткы-хөг-даа, оюн-тоглаа-даа мында-ла.

Байырлал бүдүүзүндө чурттап турар черлериниң аайы-биле аьттар үзүргедири чаңчыл болган. Чыртай-оолдуг кезек Өртең-Адырга, чайлааның чанынга эрттирер. Ында шык кедезинде ховужук бар, бел чер. База херии чер. Анаа аьттарны-даа салган, күжүр Кыскылың хамыкты мурнай кушталдырып келген-не болгай. Чыртай-оол ашактан эгелээш, Дажы-Намчалга чедир дыка өөрүп турганнар. Кыскыл аьт моон мурнунда чылдарда ол-даа хемчээлге эртпейн турган. Ылангыя ол дүне Дажы-Намчал карак баспаан, эр-тен база ынчанган болза деп бодап чыда хонган. Ам мын-да — Чазак байырында келген.

Хамык чүве белең. Чон чыылган. Мөгелер содагланып каапкан. Чарыштырар аьттарны чыскаай баглагылаан. Оон-даа байырлал эгелээн. Баштай митинг болган. Чаңчыл ёзу-

гаар нам үүрүнүн даргазы, суму даргазы, херэеженнер да-
сыының даргазы чүве чугаалап, байыр чедиргилээн. Оон
соонда сумунуң мурнакчы араттарынга белек-селек — шаң-
налдар тывыскылаан. Чаа де, оон мөге хүрежи-даа эгелээн.
Мөге шииткекчилериниң баарында доораан быштактарны,
борбак ак чигирлерни оваалап каап. Октаан мөге девип
кээрге-ле, оларны адыжын долдур уруп бээр. Мөгелер олар-
ны көрүкчүлөрже тоо-быдарады чажып турар. Оон аът
чазакчылары ол-бо чүгүртүп, алгыржып үнгүлээн:

— Чарыштырар аъттарны чыскаанар!

Ынчангаш аъттарны салыр черинче ап бадыра барган.
Дажы-Намчал Кыскылын мунупкаш, база-ла бадыпкан.

Хүреш үргүлчүлевишаан. Чыртай-оол ашак көрүп-ле ор-
ган. Мөге Комбу шынап кежээлеп тур: бирээни октады,
ийини ашты. Үшкүнү ында шывадапты. Девип турарының
аянны-даа хөлчөк, эъди изий берген ышкаш. Черле девири-
ри-даа чараш кижиге. Баштай ийи холун, ужуп үнер дээн куш
дег, херинтер. Оон холдарын сугда салдаан хаак бажы
ышкаш ылбыннадып, ол-бо чайып тургаш, бажын сонгаар
кедейтип, хөрээн бурунгаар үзейткеш, көдүрлүп үнер. Боду
семис-даа болза, адак-бышкаа чиик. Черле көрүштүг. Хүре-
жири база шалып. Ылаңгыя буттап турда, ол ышкаш карак
чивеш аразында катай хап турда, амыр. Шупту алдан дөрт
мөге болгай. Ам сес мөге арткан. Мөге Комбуга Чөөн-Хем-
чиктин Кызыл-Тайга сумузундан келген Ондарларның сураг-
лыг мөгези таваржы берген. Ам-на ушкан деп, Чыртай-оол
бодап олурган. Чок, күжүр Мөге хенергедип туруп-туруп,
хеп-хенертен тепкеш, чая тудар орта, демгизи чаштай бер-
ген. Адак соонда ийи мөге арткан: мөге Өктек-оол биле мөге
Комбу. Хүрежип пат болган эрлер. Өктек-оолду Комбу чаң-
гыс-даа катап октап чадаан кижиге-дир. Эрлерни-даа салып
үндүргөн.

— Оо, Өктек-оол! Комбуга дүжүп берип көр!— деп, Чыр-
тай-оол ашак алгырган. Өнедин, Комбуну кылыктандыраары
ол. Хүреш дээрге, хүреш, адаан дээрге, адаан-на болгай.
Өктек-оол — ооржак, Комбу — монгуш, арбаннары база ийи
аңгы. Олар ол талазы-биле кезээде аразында чижип келген-
нер. Кайы-бир кижиге аайы-биле дүжүп берип чыдар кижиге
Өктек-оол эвес-ле болгай. Октадып өөрөнгөн Комбу эъдиңче
киирбезин бодап, ол-бо былдап турда, бирээзи хартыганың
кашпагайы-биле кире халааш, кызыг-чай бербейн, сайгара
туткаш, оң талакы буду-биле артындан мундургаш, Комбуну
чыттыр базап каапкан. Чыылган чоннуң алгы-кышкызы-даа

медээжок, чирилээр, динмирээр. Ынчалза-даа Комбу мөге деп шолазын бо удаада база бадыйткаан. Алдан дөрттүү аразындан үжүүрлежир деп чүве амыр эвес болдур эвеспе. Чыртай-оол ашак халып баргаш, Комбунуң холун туткаш:

— Шүглүп шыдавадың, ынчалза-даа эр-хей болдуң — дээш, ооң ооргазынче часкагылаан. Демгизи кылчаш кынып көргөш, чүнү-даа ыттавайың, базып чоруй барган.

Ам хамык улустуң караа хем куду — аъттар кээр талаже угланы берген. Шупту бут кырында. Удатпаанда аъттарның башкылы көстүп эгелээн. Бажында агарып көстүр аът. Ооң соонда база ак аът. Ооң соонда карарып көстүр аът. Ооң соонда... эндерик. Көрүкчүлөр шоогайнчып турганнар: «Бажында ак аът мээни-дир»-даа дээр кижии бар. «Чок, ак эвес, өле аът-тыр. Сактааны-дыр»-даа дээри бар. Чыртай-оол ашак бодунуң аъдының эртип кээринге быжыг бүзүрөл чок-даа болза, аас човай бээр эвес дээн ышкаш, «Ак аът кымны-даа эвес, мээни-дир» деп-даа хөөрөп турган.

Аъттар оруунда шала, чалгыяк паш ышкаш, иемдик чер бар. Ынаар кирген соонда, чүү-даа кайын көстүр. А оон ушта халып кээр болза, ынчан илдең апаар. Чарыштырган аъттар ынаар киргеш-ле, чидип турган. Хамык улустуң караа куду хевээр-ле. Чамдык бичии оолдар дыттарда үне бергилээн-даа харап турар. Бир оол алгырып үнген:

— Келди-ле! Ак аът! Чок, өле аът-тыр!

Шынап-ла дөң артындан ушта халып келзе-ле, бажында Сактааның өле аъды мурнап олурган. Ооң соондан мунган кижизи чок, бош аът кудурук ызырты кел чыткан. Чыртай-оол ашак көөрге, ооң кыскыл аъды болган. Ашак-даа билинмес: «Мээң аъдым-дыр! Мээң!» деп бар-ла үнү-биле алгырган. Ооң соондан доруг аът. Доктаар чер чоокшулап келгенде, эң сөөлгү күжүн салыптар апаар. Аът аксы тырттар черге чедир ийи чүс хире метр артканда, доруг аъттыг оол бажында кижини четкеш, эртер сорулганы салыпкаш, ийи буду-биле бар-ла шаа-биле тепсенип, кымчызын чайып, ол-бо талазынче каккыланып чорааш, кыскыл аътка чыпшыр кээр орта, оозу хойдуккаш, улам дүрген маңнап, мурнунда чораан өске аътты эрте халааш, ол-ла хевээр четтирбейн келген. Ана кара хөк! Мактаан, магадаан, чаптаан чон-даа дүүлээр, кижии чүве-даа дыңнаар ужур чок. Ынчангаш Чыртай-оол ашактың Кыскылы эрткен.

Өөрээн ашак утту каапкан, ам кээп сактып келген — оглу, Дажы-Намчал канчап барган? Та кайда, та канчап чайлып калган. Та... Анаа турдунар боор бе. Ол халааш,

чарыш аъттары мунуп чораан каш-даа оолдан айтырган. Олары билбес болган. Оон-даа ашак Хөнү-Адырны куду хөрүктөдип бадыпкан. Харын-даа шоолуг ыраваанда, аът чазакчызы уткужуп келген. Оглу бо, ол кижиде ушкажып алган, карактары хөлүйжү берген олурган. Чүү-даа болза, каң-кадык.

— Бо канчап бардын?

— Хей кижидир мон, ашак. Үне сал-ла кижиде чаштай берген-не болгай — деп, аът чазакчызы дооралаан.

— Канчап? Каяа?

— Суг кежер чер ышкажык. Арта халыыр аан?

— Ийе, ийе.

— Кончуг аксымчы аьдың кара маң-биле келгеш, суг кыдыынга хеп-хенертен тура дүжерге, кижиде чок-тур, шоодайда далган дег, чайлып калган. Өршээ хайыракан, харын-даа өршээлдиг болду.

— А Кыскыл дээрге, бажынга барган-на болгай. Эрткен! — деп, Чыртай-оолдун чугаазы ам үнүп келген.

— Кай, ындыг бе? Шынап?

— Шынап, шынап. Хөк чоор ийин — дээш, чедип чораан Кыскылының дынын оглунче сунган. — Ма, оглум, мунуп ал. Оон хөөрөп берейн.

Дажы-Намчал Кыскылының кырынга куш дег хона каап-каш, ийи эжин-даа манавайн, кылыйтып ыңай болгаш, кончуг кижиде бооп, индир баарынга чизиредип четкен. Суму даргазы шаңнал тыпсып турган. Баштай мөгелерни кый дээн. Оон эрткен аъттарны шаңнаан.

— Ооржак Чыртай-оолдун кыскыл аьды эрткен-дир, эштер! Ээзи кайда баарды? Бээр келзин! — деп, ол кыйгырган. Чыылган чон: «Бо-дур, мунган оглу» деп, аьдының кырында орган Дажы-Намчалче айыткан.

— Дажы-Намчал аңдарлып калганын, чарыш аьды мунуп билбесин барымдаалааш, ээзинге — Чыртай-оолга шаңнал тыпсыр. Кайыл ооңар? Бээр кый денер! — дээш, суму даргазы мунукчуну тоовайн барган. Ындыг янзы Чыртай-оол ашак дарганың холундан шаңнал ап үнгөн, ынчалза-даа оозун дораан-на оглунга тутсупкан. Дажы-Намчалдың арны кызыл өрт-ле, дыка эпчоксунган, дүрген-не чон аразындан ырап чорупкан. Ол аразында мөге Комбу кылаштап келгеш, чугаалаан:

— Че, акым, бир мөөрей сээңи болду. Аьттанаң че. Хаң ораал. Сөглээн сөс, керткен ыяш.

Ооң бээр дыка хөй чылдар эрткен, ынчалза-даа ындыг солун таварылга кымның-даа сагыжындан кайын утгундурар.

Бичин чорда, кым-даа ындыг: сактыр-бодаар чүве чок, ойнаар-хөглээр, ада-иезиниң кыл дээн ажылын кылыр, берген чемин чиир, кет дээн хевин кедер. Дажы-Намчал база-ла ындыг чораан. Ынчалза-даа чеже-даа бичин болза, киржи бээр хөй-нинти ажылдары кымга-даа таваржы берип болур. Ол киржилге ада-иезиниң айбызы-даа бооп болур, бодунун эки туразы-биле күзели-даа бооп болур, албан хуузу-биле даалга-даа бооп болур.

Дажы-Намчал он бир харлыында, тыва бижик көстүп келген. Төрээн дылда баштайгы номнар-даа аалдар аразынга кижилер холу дамчып чоруп турар апарган. Үжүк-бижик чок тек чораан араттар культураның далайыпче шымчып кирипкен. Тыва үжүк айтыр, ликпункт башкылары дээр кижилер өг-өреге ойбайн, кыш, чай чок аалдарны эргип турупкан. Бичин Дажы-Намчал база-ла өскелердеп чыда калбаан, чангыс кыштың дургузунда шокарлап номчуур, шокарлап бижиир кылдыр өөренип апкан. А ооң соонда суму төвүнге кызыл-булун, школа, коржаа тудар деп бүгү улустуң шимчээшкини эгелээн. Аңаа бүгү кижилер улуг, биче чокка шыдаар шаа-биле киржир деп кыйгырыг турган.

Ылангыя школа тударынга хереглээри-биле ийн-үш чудукту кескеш, шындалааш, тудар черинге сөөртүп чедирип бээрин өреге бүрүзүнге онааган. Ол ышкаш мал-биле дузалаарынче араттарны кыйгырган. Бир эвес чудук дүжүрери ыяап-ла күүседир хүлээлге турган болза, мал-биле дузалаары — эки тураның херээ, кым кижиче жени бериксей-дир, ынчаны бээр ужурлуг.

Суму төвү кылдыр Арысканныг-Арыг деп черни шилип алган. Сумунуң ортузу-даа ол ынчаш. Баштай аңаа өглер тип каан. Бирээзинде суму даргаларының ажылдаар, хурал-суглаа эрттирер чери. Ооң-биле кожа бир самдар кара өг база турупкан. Аңаа чурум үрээн кижилер сугар, ам болза кара-бажың.

Араттар чудук белеткээрин саадатпаан, чүге дээрге Арысканныг-Арыг барык-ла кижиче кужаа четпес, чодур, чоон дыттардан бүткен. Чыртай-оол ашакка, демин-не барымдаалаан боор, үш чудук онааган. Ашак боду алыс хыныыр, магадылалдыг: балды, хирээзи, черле эт-севи артык-артык турар.

Ону суму даргалары билир-ле болгай. Оолдарын эдерткеш, ол ажылды ашак үш хонук иштинде күүсеп каапкан. Дыттарның чоону кончуг. Ам чарт ыяш. Балды-биле ээлчежип чеже-даа улдап турунда, одурлур ужур чок. Бир дытка-ла бир бүдүн хүн чарыгдап турганнар. Турган ыяш ужурары база аргалыг болдур ийин, а ашактың оолдарында ындыг мергежил кайда боор, удур өөредир ужурга таварышкан: балдыны канчаар тударын, ыяшты канчаар-канчаар кагарын... Дажы-Намчал чүгле ушкан ыяштың будуун аштаарына киржип турган. Ол безин тоң берге ажыл. Дыттын чамдык будуктары безин ортумак ыяштар-биле деңнежир. Ам канчаар, думчукка тулганда, бызаа сугжу. Дажы-Намчал шыдаар шаа-биле шырбайган. Балды, хирээ-биле ажылдаарының баштайгы чаңчылы аңаа салдынган. Бо-даа дыка кадыг ажыл-дыр деп чүвени база-ла аңаа билген.

Дажы-Намчалдың мунуп өскени дыгырык мыйыстыг хүрең шары турган. Чоон чудуктарны сөөртүрүн ол-ла колдады шыдап үнген. Ону ол үш харлыындан-на мунуп эгелээн. Ынчан оозу молдурга. Акылары думчуун үтгээш, бурундуктап берген. Анай, хураган-даа дозарда, оон шала өзүп келгеш, хой-даа кадарарда, оозунуң кырынга олуруптар чораан. Ылгын-даа шары ынчаш, шошкудуп олурунда суг амыр, чүгле даваннары кызыраар. Бодунуң чаажы-даа кончуг. Ам кайызы-даа өскен. Биеэги молдурга кайда боор, өг дег улуг, чедишкен шары болган, хары-даа көвүдеп калган. Ол хиреде-ле Дажы-Намчал оозунга ынак.

Суму чону, кожа-желбээ аалдар дузаламчы мал-маганын аппарып бере берген. Көрүп, дыңнап турарга, кижини бүрүзү шыырак берип, харын-даа аразында чижип, маргыжып турар мындыг. Ыя өрүде, Кара-Дытта Көк-кыс, хөй ажы-төлдүг, бот кадай безин ийи улуг шары берген джики берген. Чыртай-оол ашак, ажыы-биле чугаалаарга, ол херекке далашпаан.

— Бербезе-даа ажырбас чүве ышкакжыл, эки тура барымдаалаар — деп, кадайы чүнү-даа бээр хөңнү чогуун илереткен. Ынчаарга эпчок деп ашак иштинде бодаза-даа, ооң-биле маргышпаан. Чылзып-ла, манап-ла органнар. Ынчалза-даа арбан даргазы бар, аксы-сөзүн айтырып кээр. Шынап негеп-даа келген ышкаш.

— Че, чүү болдуңар? Ышколаны бо чылын ыяап доозар дээн. Хирээ-балды, кадаг-шопту, суугулар кылыр калбак демир дээш, садып алза чогуур чүве-ле эңмежок. Бызаңчыларның чиир аъш-чеми база бар — деп чедип келген.

Чыртай-оол ашак данза чырыктап алгаш, кадайынче көргөн, оозу өскээр көрнү берген. Кезек када кымда-даа ыт чок, ынчалза-даа өгнүң ээзи, уруглар адазы, таваар тургаш, хана бажында азып каан чеп алгаш, үнүп чоруткан соонда, мый дээн:

— Оглум, Дажы-Намчал! Бээр кел! Мону аппарып берип-кеш, кел!

Оглу үнүп кээрге, адазы хүрең шарызын бурундуктапкан турган. Оол сактырга, баарында бе, чүрээнде бе, бир-ле чүве саргыш диди ышкаш. Ынчалза-даа ол ам эжелиим деп ыглап турар чаш уруг эвес-ле болгай. Оон ангыда бо өгде мээң баш минниптер чүвем чок-тур дээрзин ылап-ла билген.

Адазынга адактаткаш, хүрең шарызын мунгаш, чоктапкан. Черле кылашкыр шары-ла болгай, кымчы-даа улуг хереглеттинмес. Суму төвү — өглер элээн ырак. Ортаа-Сайыр аксын база эртер, Узун-Сайыр аксын база эртер. Ынчан час. Аалдар чазагларыңче киргилеп келгилээн. Ол кавының аргаяжында дыттар, теректер, ак, бора талдар колдаан. Кыйыгларда харагаанар, инек-караа бар. Оларны аралап эрттериң албан. Хүннүң карааның чылыы-даа хөлчок, чортуп орган кижиниң ооргазын хаарып чоруур. Талдарның анай-хаактары тоглап, оларның орнундан бүрүлөр көстүгүлөп эгелээн. Теректер мочургаланыр деп барган. Дыттарның шиш бүрүлериң үнөр дөстери база-ла достайып, көгерип орат. Оймакшыктарда чаш көктер шымыйып, куу чернин кырында ногаан олбукту чада берген.

Дажы-Намчалдың бодалында школа дугайы. Суму даргазы бир катап оларга чорааш, күзүн уругларыңарның ийизин өөредир сен деп каан. Ада-иези кымнарны чорудар дугайында амдызында бук-даа дивээн. «Мени-даа кайын чорудар. Хой кадарар мен ыйнаан» деп, чөгенип бодап чораан.

Суму төвүнүн адаанда арыг иштинге кирип кээрге, ында инектерниң хөйү кончуг болган. Улуг нуруузу шарылар. Чангыс улуг ала буга бар. Чангыс ол-ла хос хөрээн көөргеттинер чүве дээн чүве дег, холу-биле чер дырбактап-дырбактап, мөөрөп каап чораан. Дажы-Намчал чортуп-ла орган. Бир дыңнаарга, кыс уругнуң «ха, ха» деп, инек доскан үнү-даа дыңналды ышкаш. Ол-бо шывыжанайнып, күдүйүп алгаш, ыяштар аразын бакылаан. Дуу суг кыдыында доруг аъттыг уруг халдып чораан. Чортуп-ла орган. Демги уруг аьдының аксын куду тырткаш, долгандыр каккаш, чоннуң чоон оруунга кирип алгаш, Дажы-Намчалга чиндиңнедип келген. Мунган аьды чыраа чүве-дир. Бодунуң арны-бажының силин-

даа кончуг, хеви-даа каас: кара былгаар кадыг идиктиг, көк чычыыдан кылган хөвөцниг тоннуг. Карактары бызаа карактары дег хоюг болгаш ажык-ажык, чаактары кылын-кылын, думчуунуң бажы батса-батса ужунда барып, шала мугураш кынны берген, назынын алыр болза, он дөрт — он бештен эртпес хире, таптыг-ла Дажы-Намчалдың үези.

— Кай баарың ол, оол?— деп, демги уруг кожаланчыи келгеш, туразындаазы кончуг үн-биле айтырган.

— Бо шары дужаап бээйн дээш.

— Кымга?

— Ышколага.

— Ышколаң кайда чүвөл?

Дажы-Намчал «ышкола» деп сөстү дыңнаан, оон аңгыда аңаа бичии уруглар үжүк-бижикке өөренир дээрзин билир. Чогум школа деп чүвө кандыг чүвөл дээрзин билбес, ыңдыг черге кирип-даа чорбаан, чүгле Кызыл-Мажалыкта школа дээр бажыңның бараанын көргөн. Ол сумуга чайлаг школазы турган, Баян-Колга, оларның аалындан ырак эвес черге. Ону ынаар-даа чорутпаан. Анаа боду сонуургап көрүп чораан. Улуг майгын тип каан болчук. Узун манзылар кожун тургаш, ортузунда улуг стол кылып каан. Үжен хире уруглар аңаа бир ай иштинде өөренир: сан бодаар, үжүк бижиир. Чаңгыс башкылыг. Удуур-даа, чемненир-даа чери ол — майгын. Чемин даштыгаа кылыр. Аяк-савазын, ижик-дөжөөн уруглар боттары аалдарындан ап алгаш келир дээр чоржук. Дажы-Намчалдың кол-ла сонуургаар чүвези — уругларның мыячик деп борбак хөм көдүржүп ойнаары база лаптуулап чүгүржүрү. Бир катап оларны сонуургап көөр дээш, аалынга орай четкен. Өөнүң бетинге бар чыдарга, дүңгүр эдип, хам хамнаан турган. Пат-ла кайгаан, бо чүү апарган чоор деп бодап. Өгдө улуг аарыг кижин-даа чок ышкаш ийик. Чүглө сылданган оол бар.

Эргин кырындан бакылап көөрге, өг ишти боттары-ла. Ава-ачазы дөжөк. баарында. Акы-дунмалары чыышкын адаанда. Аарыг оол дөжөк кырында. Ээрен-манчактыг хам ону-ла долганып, орбазы-биле дүңгүрүн дүккүледи каккылап, силгиттинип турган. Хамны ташаан, бо мынчаар чоруп турар хам-на болчук.

Дажы-Намчал аяар кире бергеш, чүөк адаанда оолдар аразынга сыңнып олуруп алган. Артыш-биле саң салып каан турган. Хам хамнап-хамнап доозупкан. Демги саңны үндүрер кижин тывылбастааш турупкан. Өт адаанда кадайлар ынашпааннар, а адазы ашак ыялаан чүвө ышкаш бичии оглун,

Дажы-Намчалды, «эжик аксында кижиге сен ону үндүрүп каа-выт» деп бо ыйнаан. Дажы-Намчал «коргар мен» депкеш, өске өгже четтирбейн барган. Ол болза, сөөлгү хам болган, ооң соонда дериг-дүнгүрдүг хам бажы-биле читкен.

Ам школа дугайында айтырыг үнүп кээрге, чайлаг школазы, ооң уламындан бо таварылга ооң сагыжынга кире хонуп келген. Ынчагаш ыт-дааш чок чоруп олурган.

— Дүлөй кижиге сен бе? «Ышколаң кайда чүвөл?» дидим — деп, демги уруг сагындырган.

— Та, мында ыйнаап.

— Мелегей оол-дур сен. Мында ышкола чок. Ам тулар деп турар. Чүглө Кызыл-Мажалыкта ышкола бар. Мен ында өөренип турар кижиге мен. Ийи дугаар класста. Аарааш, арай эрте ап четтим. Дөмей-ле үш дугаар классче шилчнй бээр мен — деп, демги уруг чоргаары кончуг чугаалаап. Бирээзи олче адааргал-биле көргөн. Оозу уламчылаан: — Сен бо шарыңны ачамга дужаар сен. Ачам коржаага дужаар. Оон бо инектерге кадыптар — деп, демги уруг билиргээн. — Мооң өөрү бо-дур бо. Мен кадарып тур мен. Ат болган моомалардыр, тоо быдарады маңнажыр. Оон-моон бөлүп эккелген чүвөлөр чаныксаар ыйнаан — дээш, бични үзүктелгеш, санал киирген: — Азы нелээ кадарар бис бе? Чангыс кижээ бергедир. Өртээн төлөп бээр — деп, демги уруг ам мырыңай эш тырта берген. Черле эрес. уруг.

Дажы-Намчал, та чүнү бодаан, уругже топтап көргөш, карактарын чивеш-чивеш кылгаш, хүлүмзүрүп каан.

— Чоп хүлүмзүрүүр сен? Мени мегелеп тур деп бе? Шыным ол.

— Хоржок мен.

— Хей оол-дур сен, кижиге-биле чугаалажып билбес — дээш, хая көрүңгөш, — ой халак, дүү инектер дедир бадып чыдыр — дээш, аьдының аксын дедир тырткаш, даалыктадып ыңай болган. Ол уругнуң чугаазы шын болган. Ашак апарган кижиге, демги уругнуң адазы ол чүве ыйнаан, шарыны кым бергенин бижип алгаш, садыгжының өөнче чедип алгаш, чорупкан. Хөөкүй Дажы-Намчал чадаг арткаш, дүргенне аалынче далажыпкан.

Орукту куду бадып орарга, демги уруу бо ыңай, бээр чаяңнадып чырааладып келген.

— Дужааптың бе?

— Ийе.

— Мээң ачам ол-дур, адын Ак-оол дээр. Мээң адым Кертик-кыс. А сээң адың кымыл? Ачаң кымыл? Мен таныр мен бе?

— Ачам Чыртай-оол. Адым Дажы-Намчал.

— Дажы-Намчал?— дээш, Кертик-кыс каттырган.— Ол кандаай ындыг адыл? Дажы... ооң соонда Намчал. Ындыг ат дыңнап көрбээн мен. Чок болза, анаа-ла Дажы дизе. Чок болза, кысказы-биле Намчал дизе. Ыяап-ла Дажы-Намчал деп, ийн атты кожуп чыткан херээ чүү боор. Адаарга безин эпчок ышкажыл — дигилеп, уруг-даа хөй сөзүн тө каап туруп берген. Дажы-Намчал бужургангаш, эрте базып бадыпкан. Кертик-кыс ону каш-даа бастырбаан, бо келген.

— Ойт, Дажы база Намчал аалыңар ырак бе? Чүү деп чердел?

— Ырак, ырак.

— Узун-Сайыр аксында бе? Ында өглер көстүп турар чорду.

— Чок, ооң-даа ушчок адаанда.

— Ындыг болза меңээ ушкажывыт. Элээн дөгүдүп каайн.

Дажы-Намчал кайын ойталаар, эзер соонга хона каап-каш, ийн холун ийи талазынче сула салып бадырылкан.

— Чыраалаарындан эрткеш, саяктай бээр, оон эрткеш, челиптер, оон хөөрээш, даалыктай бээр аът эвеспе. Дооза чорук дооза бар. Чаштай бердиң халак, мээң белимден так кужактанып ал — дээш, Кертик-кыс чырыын безин чырташ кылбады ышкаш. Дажы-Намчал белинден кужактанып кайын диттигер, чүгле хөвеңниг тонундан аспактанып алгаш чораан. Дажы-Намчал аас-даа ашпаан, а Кертик-кыстың айтырыы кайын төнер.

— Каш харлыг сен?

— Билбес мен.

— Чүү ындыг өөдежок чүве сен, пөрүк. Аалдарыңарда кыстар хөй бе?

— Бар-ла.

— Кандыг оюн ойнап тур силер?

— Сайзанактап — депкеш, Дажы-Намчал каттырыпкан.

Дажы-Намчал пөрүк эвес, харын-даа ааскыр-сөскүр. Бо удаада көңгүс танывазы уругга таваржы бергеш, баштайында эгениксеп чорза-даа, ам кээп чаа-ла хөөн кирип орда, Кертик-кыс чырс кылдыр кымчылангаш, бурунгаар үзейипкен соонда, аът-даа кушталдырып ыңай болган. Ол каккаш, Узун-Сайыр аксында хөй өглерни эрттир каккаш, элээн бадып чоруй, аъдының аксын тырттыпкан.

— Дүш, Дажы... Намчал. Оон ыңай ырап шыдавас мен, инектерим тарай бээр. Сен досчуп бээр эвес сен.

Дажы-Намчал дүже халаан.

— Ча, байырлыг. Хүн ийис болдур эвесле. Даарта аъттыг өскөн кел. Сен мени ушкарап сен — депкеш, чазы кончуг хүлүмзүргөш, Кертик-кыс садырадып ыңай болган. Дажы-Намчал дыка-ла ур, ажыт киргизе соондан кайгап турган.

Ол хүн, ол дүне, даарта хүн — оон соонда элээн үр үе иштинде демги доруг аъттыг, сүүреш эриннерлиг эрес уруг сагыжындан үнместээш турупкан. Каяа-даа чорда, чай кадында бо-ла сагышка кире хонуп кээр. Удуур дээш чыдып аарга, база-ла доруг аьдын мунопкан, бажын ол-бо чая каап, чугаалаттынып чедип кээр. Оон эрткеш, удуй бээрге, дүш-түлүнге база кирип турар апарган.

Бир катап солуп дүш көргөн. Дажы-Намчал ачазынын чүгүрүк кыскыл аьдын мунопкаш, суму төвүпче хапкан. Анаа баарга, Кертик-кыс бо ужа-тура мацнап келген.

— Чедип келдиң бе?

-- Ийе. Ушкаш че. Хап ораал.

— Кай баар бис — деп, Кертик-кыс айтырган.

-- Алаак иштинге барып чаштып ойнаал.

Кертик-кыс каттырып өлүп-те турган. Оон карактарынын чажын чоттунгаш, чугаалаан:

— Маана хей. Улус көрүп кааптар. Баштай кожуун төвү бараал. Анаа чаштып-ойнаал. Ол дам сенээ мен ышколам көргүзөйн — деп санал кириген. Дажы-Намчал удурлашмаан, харын амырай берген.

— Олур че. Менден так туттунуп ал.

Күжүр Кыскыл қылаштап билбес, чүгле ужугуп билир. Төнмес-батпас Узун-Сайыр ында калган, озаң-даштыг Оваалыг-Сайырны ажыр шурааш, ол уу-биле өпегер кара өглер дег инек-даштарлыг шапкын Алаш хемниц кыры-биле ужуткаш, Алаш биле Эдегей аразында Ужар дааның кырынга хонупкаш. Эдегей, Кудугуй ховуларып таакпы тыртым четпээнде, эрттир халыткап, Кызыл-Мажалыкка доктааган. Оон Кертик-кыс школа деп чүве мындыг боор чүве-дир дээш, бир улуг-ла бажынга чедире бээр. Өрээлдериниң хөйү-даа кончуг. Чамдыктарында стол, сандайлар салгылап каан, чамдыктарында орун-дөжек чаткылап каан. Арыг-силини-даа хөлчок. Кертик-кыс бир орунче айыткаш, «бо мээң орунм-дур. Кезек дыштанып аал. Мен орунмга чыдыптайн. Бо эжиниң орундур. Сен маана чыдывыт» дээш, ийи топчан оруннарып жожаландыр тырта берген. Кожа чыдыптар билек-ле, бир эр кижи кирип келген. Кертик-кыс «Ой, башкы!» деп алгырыпкаш, дезип ыңай боорга, Дажы-Намчал соондан үне халааш, аьдынга ушкарыпкаш, дедир-ле кылайтып каап... Оон бир

көөрге, ооң өөндө, ооң чанында демир-хомус-даа ырладып оор апарган...

Дажы-Намчал оттуп кээрге, ачазының кезек мунар дээш, эккеп алган аскыры, дыт бажында дээлдиген дег, киштээн туган: ии-хо-хо! Ии-хо-хо! Үнүнүң чидиг-чадыг, кыжыраң-кажыраңы-даа хөлчок. Ооң кышкызынга кым-даа кайын удуй аар.

Солун дүш болган. Арай-ла электен үстүп калган, ол хараа.

Чүл бо? Ынакшыл бе? Чок, ол амдызында келбээн боор, бичин маңаар апаар. Ынчалза-даа Дажы-Намчалдың чаш шаа эрткен болдур ийин. Ол ам хаак аът мунуп алгаш, шаппастаан. Өөрү оолдар-биле хөм молдуруктуг согун тудуп алгаш, хүннү бадыр кушкаштар сывыртап тура хүнзээр үези эрткен. Ада-иези-даа ону биеэги чаш чорааны дег аажыла-вастаан, сөс-биле чамдыкта кончуза-даа, олче хол көдүрө албас апарган. Ол ам элээди назынче шилчээн. Долгандыр турар делегейни-даа ылаптап, топтап көөр апарган. Кижилер-биле-даа бир янзы чугаалажыр апарган.

Кижилер өзер, кидис шөйлүр. Ийе, Дажы-Намчал элээди назынче шилчээн. Ындызында кым-даа келир үезин, келир чуртталгазын бодап эгелей бээр. Ынчангаш ынакшыл, өг-бүлө айтыры база тургустунуп келир. Кертик-кыс база-ла ындыг назынче шилчээн. Кыс уруглар оолдарны мурнаптар чүве дээн. Кертик-кыс харын-на оларның дугайын бодап турганы чадавас. Кертик-кыс шынап-ла, ажыы-биле эвес-даа болза (ол кайын ындыг дораан болдунар), оон өске кижилер болза, чүвениң ужурун билип аптар кылдыр чаңагылап туржук чоп. А Дажы-Намчал билирин билзе-даа, билбээченеп эртчик. Ооң соонда ынаар-даа барбаан, демги уруг-биле сүрүшпээн-даа. Ол хиреде ооң сагыжындан үжен-дөртөн чыл бурунгаар ужурашканы Кертик-кыс деп чинге, сүүр кара, эрес уруг бөгүн база кире хонуп келген. Ол болза, бодунуң бодап чорууру-биле алырга, ооң намдарында утпаза чогуур хүннериниң бирээзи.

Чыртай-оол аң-мең эвинге шымбай чораан. Шаанда, аныяанда, аялап чораан. Ону Дажы-Намчал караа-биле кайын көөр. Ынчалза-даа ая-дузааның бузунду-тогланчылары кыштаг чанында куйга чоокка дээр-ле чыткылаан. Ооң соонда чолдак, огу улуг эвес чактыр боо тып алган. Ооң-биле чинге аң — элик-хүлбүс, тооргу, чер хаваны, бөрү чергелиг аңнар боолаар. Орта арай хоомайзынган ашак боор, оон ынчап чоруй, чүктептерге ужазы черге дээп чоруур, хөлчок

улуг октуг, узун боо садып алган. Ооң-биле улуг аң, адыг дээш, чүү-даа аңны өлүрүп болур. Ол ийи чактырлыг боолар Дажы-Намчал миннип кээрде-ле, өгге турган. А чоорту коржаа садынгга сый-тударлар көстүп келген. Ону база садып апкан. Оозу-биле чижик аңнар — динң, торлаа, койгун олчалап турда, амыр-ла. Сөөлзүреди оозун борбак ок-биле база адар кылдыр кылдырып алгаш, дилги, уларның бажын билир хааны апарган.

Аңчы аданың салдары оолдарынче черле дамчыыр-ла болгай. Дажы-Намчал-даа, ооң акылары-даа бичиизинден тура-ла, аңнаарынче хандыкшаан. Баштай-ла ол өрге дузактап эгелээн. Ооң соонда торлааже шилчээн. Ооң эгези мындыг. Ол чылын чүдек улуг хар чагган, мал-маган хамаан чок, аң-куш безин чиир чем тыппастаан. Өглерниң даштыгаа төккөн күзүрүмнеринге чүгле бора-хирилээлер эвес, харын бир кодан торлаа торугайндыр ужуп кээп, чүү-хөө — колдуунда-ла согааш аксындан чаштаан тараа чыып чип турар апарган. Дажы-Намчал, өске-даа оолдар ышкаш, хыл кадып алгаш, торлаалар угбас хире будук-садыкка баглааш, күзүрүмнерге салып көргөн. Ам аш, ам хөй куштар дузакты эскерер боор бе, дораа-ла даваннарын киир базып аар болганнар. Ооң соонда өөнге койгун эккелген. Ынчан ооң хөйү-даа кайгамчык. Ону ол кончуг шүүдел чок өлүргөн. Хой кадарып чоруурга, хараган дөзүнден өле койгун (күскээр чүве-дир) тура халааш, бичин маңнап чоруй, олура дүшкеш, хая көрүнгеш, Дажы-Намчалды көрүп кааш, мозур хаяларлыг баалыкты өрү халааш, куйже кире берген. Дажы-Намчал бакылаарга, мыя бо агара берген көстүп чыткан. Эр-даа чүү боор, ийи буттан алгаш, кизиредир үндүр сөөртүп эккелгеш, бажынче даш-бяле чаңгыс каккан. Койгун эддиниң, ханының мүнчүү аайлыг ийикпе, хонак азы көже-биле мүннеп алырга, кандыг-даа улуг өг-бүле иштиинге бир хонук.

— Уучак. Аа богда, Чыртай-оолдун ийис оглунуң артып калганы мындыг эрес болган-дыр! Оранның чок дээн эң улуг аңын өлүрүп эккелген-дир сен. Оозун бодаарга, сенден улуг аңчы үнер-дир — дээш, дөрде олурган боду тура халып кээп, оглунун холундан койгунну хүлээп алгаш, «артында сарыг-хаай» дээнин канчап уттур.

Ооң соонда сый-тударын тутсуп каар апарган. Ол хүн ооң амыдыралында эң-не уттундурбас болгаш, бир-тээ эр хиндиктиг болганда, уттуп болбас хүннерниң бирээзи. Дажы-Намчалдың аңчы намдарын ол хүнден, боду холунга боо

тудуп алгаш, өгден ашнап үнген хүнден эгелээн деп санап болур. Ол бичин турда-ла, хой кадарарда бөрүлөр хожосун дээш, сый-тударын адазы берип турган. Ынчан база-ла өөрүнчүг турган. Ынчалза-даа ол дээрге, ок чок, анаа-ла дары-биле октап каан боо-ла болгай, чүге-даа күш четпес, чүгле дааш үндүрер. А ам октуг боо тутсуп, аннап тур деп каан. Ол хүнү кижиниң аңчы ламдарының эгези дивейн канчаар. А койгун эккелгени — ол дээрге, таварылга-дыр азы өскээр чугаалаарга, «чыткан теве аксынче камгыыл кирип келген». Боо-биле аң, куш өлүрүп каан кижини — бир-даа дугаарында болза, дөмей-ле аңчы. Чогум чылдың кайы үезинде, кандыг аң азы куш боолап эккелгенин Дажы-Намчал сагынгаш, чадап каан. Бир сактырга, торлаа-даа ышкаш, бир бодаарга, улар-даа ышкаш. Чок, улар эвес ужурлуг. Уларны дүүрге туткан бичин оолдар хамаан чок, ланчыы туткан сураглыг аңчылар безин дек белеп өлүрүп шыдавас. Чүгле чазын сүр-жүн турар үезинде канчаар ийик. Оозун бодаарга, оон өггө баштай боолап эккелгени куш, билдингир, торлаа. А оон соонда билдингир-ле болгай, хамык ужур эгелеп аарында.

Дажы-Намчал он беш харлыында, адазын эдерип, бир-ле дугаарында Савына сынын ашкан. Савына дээрге-ле, Саян даа. Хемчик улузу Саян дивес, Савына тайгазы дээр, чүгле сөөлзүредир Саян дижи бергеннер.

Диңчилер хөй кижини болган. Черле ындыг, бөлгүмнежиң, демнежиң алыр-ла болгай. Ол болза канчаар-даа аажок улуг кампания. Далган-тарааны баш бурунгаар соктаар, кедер хевин селиир-септээр. Бир өг — аңчы ыяап-ла хой азы өшкүнү өлүрүп алыр. Аъттарның эң-не шырактарын белеткээр. Ок-чемзээн саттынар-тыптынар.

Дажы-Намчал эдилеп өөрени бергени сый-тударын чүктөп чоруткан. Ашак боду база ындыг боо тып алган. Ол күс оон сагыжында артып калган. Ёзулуг тайганы бир-ле дугаарында аңаа көргөн: дагларның бедии-даа чүдек, өзеннернин кадыры, хөйү-даа хөлчок. Кижини танывас ыяш-үнүш ында. Хөйү-даа, шыргайы-даа кончуг. Акка бойдустун кандыг болуушкуннары таварышпаан деп. Оларның чамдыын Дажы-Намчал көрүп-ле чораан болгай: улуг хар дүжүп, чут-даа бооп тургулаан, каан-халыын бооп, тараа-быдаа үнмейн, кижилер аштап-даа тургулаан. Чаъс-чайык болганда, Актын суу эрини ажып, арга-арыгны хөмө ап, калчаарап-даа тургулаан. Ынчалза-даа, сактырга, дүжү бе, түлү бе, ол баштайгы хүннеринден-не хилинчектенип, харын-даа чүге-ле бээр келдим деп дораан боолап каан, чүге дээрге харнын улуу чүдек,

кижи хамаан чок, аъттар безни, дүвүүң кайдаазы билдин-мес ак ээремде дүшкен чүве дег, дүжүп чыдар. А аң-менниң элбээн чүү дээр боор, сагыш-биле дөмей: чүнү көрүксээн-дир сен, бо-ла көстүп кээр, чүнү боолаксаан-дыр сен, бо-ла халып кээр. «Акта аң хөй-ле, ынчалза-даа Савынага денчээр-ге — хей-дир» деп, Дажы-Намчал дораан билген. Ол дугайын ачазынга база чугаалапкан. Оозу дыцнап оруп-оруп:

— Бо Савына кайы кожуунун, кайы сумунун девискээр-ринге хамааржыр деп бодаар сен?— деп, айтырган.

Дажы-Намчал чүнү билир боор, ак-ак диштерин ырзайт-каш, каттырып каан.

— Шынап кайы сумуга хамааржыр черил бо?

— Бистиң-дир, бистиң. Бистиң девискээривис — дээш, адазы арай соора салыштым бе деп боданы берген боор, бичии оргаш, чазай тыртып каан:— Чамды Чөөн-Хемчик кожуунунга база хамааржы бээр боор.

Баарга, диң-даа хөй болган, кушкаш-даа болза, ындыг хөй кушкаш каяа таваржыр боор. Ынчалза-даа диңнеп деп чүве түрөнчиг-даа, түвектиг-даа, өөрүңчүг-даа, ажыктыг-даа ажыл-дыр дээрзинге ол чылын ылап-ла бүзүрөөн. Ындыг янзы Савына тайгазынче орук аңаа ол хевээр ажыттырган. Күс чоокшулап орда-ла, ал сагыш ында баар. Бир чылын опайыма олчалыг-даа боор-ла, бир чылын куруг-даа кээр-ле, хаажы херек, чылдан-на хамааржыр. Тоорук, каттыг чыл болза, сырбык элбек, олар чокта, хор эрээр дүжүү-даа чок. Ынчалза-даа оран-тандыга ынаныш черле турар, чүгле ону-ла ышкынып болбас. Дажы-Намчал чоруп-ла турган: кыжын-даа, чайын-даа. Чайын сыын мыйызы херек. Күскээр, эткин үезинде, чаглыг эт, сыдым кылыр кеш херек. А адыгга чыл-дың кайы-даа үезинде таваржы берип болур. Оң хамыктың мурнунда өдү херек, оон аңгыда үс-даа аайлыг бе. Бир катап идээлээнин ут-даа дизе, утпас. Кыжын чүве-дир. Диң-неп чорааннар. Бир эжи, эжи-даа эвес, оң ыды адыг ижээни эскерип каан. Чүү боор, уургайда суп каан ол хире халас олчаны кааптарга кайын боор, атка багай ыйнаан дүшкеш, эрлер меннип кирипкен. Кижид-даа хөй, боолар-даа шыырак, куйзур ыт-кужу-даа бар. Дажы-Намчал биле база бир оол-га кажая куру дег ыяштар кестиргеш, чушкунар дээн. Өске-лери дааштап боолаар. Оолдар чушкааш, чадап каан. Оран-ның аңы-даа болза дайзыннар келген деп билип-ле кагды ыйнаан, ыт-куш база ээрип турар. Адыг үнмээн, ыяштарны бодунче киир тырттар болган. Оң соонда шуут шимээн бар-ган, хевирин бодаарга, хоруй берди ышкаш. Ам канчаар,

ара кааптар эвес, ында-ла эвес сен бе деп бодап алгаш, каш-даа катап дааштааннар. Адыг чүгле чаңгыс катап багаай алгырган, ол хевээр сураг барган. Оон кезек манап оруп-оруп, ижээниниң кырын ажа солтарга, өлгөн чыткан.

Эр адыг болган, чүдек-даа семис. Союп-бускаш, эрлер хырын быжыы-биле чип алганнар. Ам эът, кешти одагга чедирер ужурлуг. Дажы-Намчалга комун (ооргазының чаан) чүктедип каан. Чыдының багайы кедергей болган. Дораанна хөңнү булганып эгелээн. Ооң соонда кускаш турупкан. Даңны атсы кузуп келген, ижинде чин чок. Ийи караа кызарындан эрткеш, ийи чудурук дег ыжып калган. Эртенинде туруп чадаан, одагга тон иштинче бажын суп алгаш, улуг аарыг кижиге дег, ондап-остап, изиг шай аартап-ла чыда хүнзээп. Оон соңгаар адыг чаа чеже-даа төктүп чытса, аксынче сукпастаан, ол аңны аннаvas-даа апарган.

Савына тайгазы, чүү дээр, ачылыг-ла оран. Ынчалза-даа чамдыкта ээлериң эндээ таныштар оозу кончуг. 1938 чылда Дажы-Намчал аңаа чеде бергеш, ырмазы сынган, караа онгая берген, өлүр тынында эеп келген.

База-ла дииң үези. Ак сумузунуң аңчы дээн, боо-моңгулуг, улуг, аныяк эрлери соңнуг-мурнуг, ында-мындаалыг сөктүп ашкан. Дииң ындыг кончуг эвес чыл болган, ынчалза-даа шуут чок эвес. Хан-Дээрге, дииңнеп өөрөнгөн черинге, чедип алгаш, ында-мында диилеткеш, турупканнар. Богда, ногаан-ногаан погоннарлыг, хой кежи чолдак хөрөктээштерлиг, кыркы кидис идиктерлиг, куу-куу ыттарлыг, ланчыылар чүктегилээн, селемелер азынгылаан шериг кижилер келгеш, дииңчилерниң ок-чемзээн, бижек-донгураан, аыш-чемин, аът-хөлүн хавыргаш, ол кавыда барган тываларның доозазын туткулап алгаш, ыңай-ла хөкпеннеди сүрүп чоруп каан. Дөртен ажыг тываның аразында чаңгыс-даа орустаптар кижиге чок. Чүнүң-даа ужуру билдинмес. Ам канчаар, ужурдан эртер эвес, бел кежик чедип турар кылын харлыг, орук-чирик чок ос-озаң артап, үш хонукта басып келген. Адак соонда, Ак-Сай дээр сууржугашка чедире берген. Кызыгаар шерииңиң өртээли чүве-дир. Ынча хөй кижиге чыттырар хос орансава кайда боор. Чамдык кижилерни хаван кажазыңга суп каан. Оларның бирээзи — Дажы-Намчал. Өл-шыгы, чыт-бузу кедергей. От салыр суугузу база чок. Донуп-дожап падын барааннар.

Эртенинде даштындан канчаар-даа көөрге, ёзулуг орус ашак көстүп келген. Өшкү сегели дег, өгбегер ак салдыг. Хакас кижиге бооп-тур, суг тыва. Ам харын чүвениң аай-

бажы тыпты берген. Тываның кызыгаары Савына сынындан ишкээр көжүрттүне берген турган чүве-дир, динчилернин шаг-шаандан динчеп турган черлери ССРЭ девискээри апарган. Ону ол эрлер, солун-парлалгага чарлаан эвес, кайны билир ийик.

Ынчалза-даа динчилерни салбааннар. Демир-хүүрек, кукун-хаай кижини бүрүзүнге тутсуп каан: ыяштар турдурар, чудуктар кестирер, оларны сөөртүр. Кыштын соогунда дон черге берге-ле ажыл таварышкан. Ол хире кадыг ажылга Дажы-Намчал оон мурнунда кажан-даа таваржып чорбаан. Оода чиир чеми эки боор, чеми мырыңай кордал чок: кескинди хлеб биле кара шай, ол-ла. Чүгле өс эдер чүве-дир ийин ала.

Чүгле бир ай ажа бергенде, чанышар дээн. Ок-чемзээн-даа, өлүрүп алган өлүүн-даа бербээн, чүү-даа чок, хол-даян. Орукка чемиңер дээш, хлебтер, ак чигир берип каан. Оон чоруткаш, чүүден артык түрээннер. Хан-Дээр суу чайындылаан, эртер-кежер орук-чирик тывылбас. Хар чыттыр уруп каапкан. Бир хүн кызып чорааш, он километр эртип алзыңза, экизи-ле ол. Баштаан кижиниң изин соондалары таптай басып чорааш, ам бурунгаарлаар. Ынчап чорда, күш-хүнезин ол төнгөн. Аштаар хырын кончуг, чыда өлүр чылан эвес, ам канчаар, мунуп чораан, арган-дорган аъттарын соп чиир ужурга таварышкан. Чайын болза, үш-дөрт хонгаш, чанып кээр орук аразыңга дөрт аъттын тыныңга четкеннер. Сеткилге анчыг, уттундурар ужур чок берге-ле хүннер ынчан чурттап эрттинген.

Куш өзер, уя тудар, кижини өзер, өг тигер. Чыртай-оол ашактын оолдары, кыстары өгленип-баштанып, тускайлашып чоруп-ла турган. Ада-иезинге ол-даа болза, чинк. Оон эрткеш, харын ажыктыг. Оол уруг өгленгенде, оон өө адазының чаныңга турар болгай. Адазының чуртун тудар деп чүве ол. Ындыг янзы ол аалда өглерниң-даа, кижилерниң-даа саны чоорту көвүдөп бар чыткан. Ам оочур Дажы-Намчалда келген. Ам чүнү манаар деп. Назы-хар чедишкен-дир, кадай ап, амы тудуп, амыдыраар аргазы бар апарган-дыр.

— Чаа, оглум, Дажы, ам өгленир шаан келбээн бе? Ал бодун буга-шары дег, күштүг, шыырак-даа болдун. Бистинбиле кады олурган ажыы бар бе? Чүнү бодап чоруур кижини сен? Чажырбайн чугаалап көрөм, бодунуң таныжып тура-

рын уруг-дарыг бар чүве бе?— деп, бир кезеэ адазы айтырыгны дорту-биле тургускан.

— Хо-хо-хоо!— дээш, чыышкын адаанга шөйлүп алгаш чыткан Дажы-Намчал ковайып келген.— Солун-дур, ачай. Канчап харын ону бодап аптың сен? Сени мээң дугайымны угтупкан кижини боор деп-ле бодап чораан болгай мен. Ындыг эвес чүве-дир, соора билип чораан-дыр мен. Ам-на менээ бир кыс чыттадыр деп барган-дыр сен — деп, хөк бодап, ылчын-паан.

— Че, ынчап тений бербе. Шынын чугаала — деп, адазы дошкуургаксаан.— Улуг улус айтырыг салырга, орта харылаар чоор. Бо болза, дүү кызыл-булунда аныяктарның ойнап турар ойну эвес-тир.

Суму төвүнге кызыл-булуң, школа, коржаа туттунгандап бээр дөрт-беш-даа чыл чеде берген. Суму даргалары баштай оларны, ылаңгыя школаньы чаңгыс чылын тудуп аптар бис деп, хөөрөп шаап турганнар. Кижини күзели дег, кижини аксы дег ындыг белен чүве кайда боор. Бызаңнаптар кижини саңныг-ла болгай. Чоон, чинге манзылар хирээлептер кижилер безин каш борбак. Оон аңгыда ол ажил эки тураның херээдир. Ол дээш, кым-даа кымга-даа көпөөк төлөвөс. Ооң ужуу бызаңчылар дек белен ызыртынмас. Ынчанмайын канчаар, олар болза, аал-оранныг, ажы-төлдүг кижилер-дир, оларга хууда ажылын сайзырадыры биргини черде турар-ла болгай. Ынчалза-даа ол тудуглар чоннун патриоттуг көдүрлүүшкүнүнүң ачызында, озалдап-даа болза, туттунган. Дажы-Намчал ам сактырга, школаньы безин ийи чыл иштинде кыш, чай чок тудуп келген. Ооң соонда кызыл-булуң, оон ынчап чоруй коржаа немешкен. Кызыл-булуңга чоннун, ылаңгыя аныяктарның чыгыры хөлчөк. Ынчанмайын-даа аргажок, ол дээрге амыдыралда чаа чүве-дир. Аңаа кымны барбас дээр, Чырттай-оол ашак-даа, ооң ажы-төлү-даа, өскелер-биле дөмей, барып турганнар. Дажы-Намчал чоп өскелерден чыдып каар деп. Ол-даа барып-ла турган. Ону аревэге кирип алган чери-даа ол. Хурал-суглаа соонда, ыяап ойнаар. Даштыгаа болза, ак-ыяштаар, аскак-кадайлаар. Кызыл-булуңга болза, чинчи чажыржыр, ырлаар-хөглээр. Шииттирген кижилерден хөй-ле үен-даян айтырыглар салыр: «Кадайың бар бе? Азы ашааң бар бе? Таныжың бар бе? Ады кымыл? Чараш кижини бе? Мында бар бе?» дээн ышкаш. «Бар» дептер болза, оонну бээр, улус ортузунче үндүрүп эккелгеш, шойт кылдыр ошкап каг дээр. «Чок» дептер болза, ооң орнунга туралаан-на ки-

жиңни ошкап-чыттап каг дээр. Ойталаар болза, шорuzu. Ооң бодун үш танывазы өске кижиге ошкадыр. Чыртай-оол ашактың сеткилинге ындыг янзылыг оюн арай таарышпас турган боор. Ынчангаш ону элдээртип, ындыг үен-даян бол-бас деп, оглун сагындырып орган.

— Мен өгленмес мен — дээш, Дажы-Намчал катап шөйлүп чыдыпкан.

— Чүге?

Демгизи ыттавайн чыткан.

— Мында бир уруг бар ийин, бистин-биле төрелдежир. Бүдүштүү шору уруг чүве ийин. Ону ап алыр болза, амыраар кизи бо — деп, соңгу иези база чугаага киржи берген.

— Ол кым боор?— деп, Дажы-Намчал бажын ковайтып келген.

— Кертик-кыс-тыр ийин, чүвениң уруу... Адазының ады кым ийик моонарнын? Бо-ла чыдыр ийин. Шаанда коржаа шарызы-даа кадарып турбадыва. Сен ону таныыр ужурлуг сен.

Кертик-кыс... Ону Дажы-Намчал билир. Мындаа бир коржаа садынга көрүшкен-даа. Кертик-кыс та ону танывааны ол, та өнөдинн ынчаары ол, карааның ужу-биле көргөш, чечектен ужуң үнген шокар ховаган дег, шокар платъезин хөлбөңнөдү үнө база бержик. Улустан дыңнаарга, ол ам ада-незиниң өөндө олурар. Кыс уруглуг. Өөредилгезин ара каапкан. Уруунуң адазы, ашаа оол, Кызылда өөренип турар. Ынчангаш ында ам биеэги дег кыссыр харык чок.

Дажы-Намчал ол дугайын кайын тайылбырлап чыдар, чүве ыттавайн, ширтек кырынче катап-ла бажын каапкан.

— Ону таан таныр сен ыйнаан? Кандыг деп бодаар сен?— деп, соңгу иези улам кадалган.

Шынын чугаалавас болза, хоржок апарды ышкаш.

— Ол дээрге ашактыг, ажы-төлдүг кизи ышкажыл.

— Па, ындыг чүве бе. Ол кажан, чежен өгленип чытканы ол — дээш, демгизи ооң четпес талазын боду-ла сурай каапкан:— Черле камгыл уруг, кудус.

Адазы Ак-Ооруунче ыйыткан. Чингин деп шолалыг Ондар ашак бар. Ооң ортун кызы бар. Ол черле сенээ ажырбас боор. Барып, саналын айтырып көөр улус боор бис бе деп саналдаан. Дажы-Намчал, шериг баар назылыг кизи кадайны чоор мен дээш, алдыртпаан. Ынчалза-даа баштай тегерип көрейн деп, сөс берипкен. Дажы-Намчал Ак-Ооруунга чоруп-ла тургулаан. Ында эвээш эвес өг-бүлелерге кирген, эвээш эвес өң-талалыг. Адазының, төрөөн авазының, бо-даа соңгу

незиниң улустары бар. А Чингип деп кижиниң эжини ажып көрбээн, уругларын-даа танывас.

— Ачай, кайы аътты мунуптайн?— деп, чыдып-чыдып, туруп келгеш, айтырган.

— Кай баарың ол?— деп, адазы аайын тыппаан.

— Демги аалга барайн дээш.

— Кай ындыг дораа бе?

— Ам канчаар деп. Боттарыңар ындыг улус-тур силер, далаштырар.

Ашак, кадай ооң оозун чүүлдүгзүнгеннер. Кылыр иштин деги херек, чиир эъттиң чаглыы херек, харын барзын деп бодааннар.

— Кыскылды мунуп-ла аар сен ыйнаан, күдээлээр кижини — дээш, адазы каттырымзаан.

Кыскыл амыр-ла болгай, аксым сал дээр, чүглүг кушбиле дөмей. Чүгле Актың суу саададыр, чүге дээрге каш-даа черге ол-бо чарыкче кежер. Аалдар чайлагдан кирип кээп тургулаан. Балыктың кончуг-ла шерги кагар өйү. Оон аңгыда хуу-даа араттарның, МЧАЭ-даа кежигүннериниң малга сизген белеткээриниң түлүк өйү.

Дажы-Намчал бир оймалыкка халдып келирге, баглаан, өрттээн аъттар-ла энмежок, эр, херээжен улус-даа хөй. Чамдыктары сизген кескен; чамдыктары сизген долгаан турганнар. Дажы-Намчал кыйы-биле хап эртип чыткан.

— Дажы-Намчал! Дажы-Намчал!— деп, бир эр кижини алгырып турар болган. Ээги көөрге, сизген долгааннарның аразындан бир кижини хол былгап турар мындыг. Хап чеде берген. Таныыры ашак — Хөөредир.

— Кай баарың ол, оол?— деп, оозу айтырган.— Бо улус үүле бүдүрүп турда, дезип бар чыдарга болур чүве бе мон, өннүк? Бээр дүш. Моон долгаш. Бо уруг чааскаан калды көрдүң бе. Эжини оолду өске уруг былаап аппаратты. Эш тыппайн тур. Кады турувут. Канчап билир, ол хевээр чарылбайн-даа баарыңар чадавас — дээш, Хөөредир хидилегилээш.

— Далаштыым кончуг ийин — деп, Дажы-Намчал куюскаан.— Чугула херектиг бар чыдыр мен.

— Бо үеде моон чугула херек бар чүве бе мон, таныш. Азы аалыңарда аараан азы эъди аараан кижини бар бе?— дээш, демгизи дүжүп бербээн.

— Чок.

— Ындыг болза, хей чүве-дир. Бээр дүш. Бо дунмаңга сизгенден шуудуп бер.— Азы бодуң долгаар сен бе?— дээш, карааның кирбиктериниң кылыны кончуг, чүскүк думчуктуг,

кылын арышыг, ийи чажын ийи эктин куду бадырыпкан, чүгүртүлөннөн карактарлыг уругже айыткан.

Дажы-Намчал долгаар апарган. Сиген шуудуп орган уругнуң чүве кылып турда, холдарының эптинин ол кайгаан, дүк салып турган-биле дөмей. Дажы-Намчал оон ангыда ол уругнуң дөңмектериниң чоонун, көскү-хөрээниң дардагарын магадаан, харын-даа хейде-ле зыт-кежи-даа чымыраар. Аразында чүнү-даа тугаалашпаан. Бирээни долгаш-ла, дытка селберерти азып турганнар.

— Ачаң, Чыртай-оол ашак, чүнү канчап олур, оол?— деп, демги-ле Хөөредир айтырган.

— Анаа ор-ла.

— Силерниң МЧАЭ улузу сиген кеспейн-дир бе?

— Ачам даарта чыглыр бис деп-ле орар чорду.

— А сен оон дезип шапкан эвес сен ыйнаан? Хе-хе-хе.

— Дезип канчаар мен. Ылчаш дораан дедирленир мен.

— Па, ыңдыг далаш кижиге сен бе? Каяа чедер дээн кижиге сен?

Дажы-Намчал демги аалды — Чингин дээр кижиниң аалын айтырган.

— Ырак эвес, чүгүрүк Кыскылдың аксын салыптар болзунза, улуг-ла дээрге, паш хайым — дээш, улам хөөрөөн:— Чингинни канчаарың ол? Энмежок кыстарлыг ашак болгай — үш кыстыг. Күдээлээриң ол бе? Кайызын алыр сен? Ортунун алыр болзунза, ол олур, кады ажылдап турар эжин. Кертик-кыс деп кижиге-дир. Хе-хе-хе. Сенче эки көрбейн олур. Эки топтап көрөм: чараш-тыр бе, кандыг-дыр?

Биеэги коржаага мал кадарып турган Ак-оолдун уруу-биле атташ чүве-дир. Ады шынап-ла Кертик-кыс.

Дажы-Намчал Кертик-кыс деп атты дыңнааш, меннээш, долгаан одура соп алган. Оозу дедир частып, чылан ышкаш дыйлаңайнып чыткан. Кертик-кыстың арны кызыл өрт-ле. Демги ашак улам дам алгыргылаан:

— Көрдүнер бе, ха-дунма! Бо ийи киживис кайызы-даа девидеп үндү. Арны-бажын топтанар: бирээзиниң ак тос-ла, бирээзиниң кызыл көс-ле, чараштарын көрүнер. Оозун бодаарымга, хөлүн часса-даа, чок, өдүрөөн часса-даа, хөлүн часпаап-дыр мен. Хе-хе-хе. Ам сорулдаалаар чыгыгы улус бо!

Дажы-Намчал аыттанып-каш, баар дээн аалының уунче-даа барбайн, дедир-ле далбайтып каан. Кым-даа чүнүн-даа ужурун билбейн барган.

Ажыт кирген дораан, хөйге билдингир кожамык дыңналып келген:

Кежээ болду, дүне болду,
Кежиг аксы ээн калды.
Кежиг аксы ол-даа канчаар,
Хеймер-карам чааскаан артты.

Орай болду, дүне болду,
Орук аксы ээн калды.
Орук аксы ол-даа канчаар,
Ортун-карам чааскаан калды.

— Па, ол-ла сен бе? Ол-ла сен бе даадай — деп, өгже кирип олурда, ачазы менчээн.

— Ол-ла — дээш, тонуи уштуп, чыышкын кырыпче октап-кан.

— Таанда — деп, ачазы бүзүрөвээн.

— Шын, шын, ачай. Ол уруунар орук аксында сизген кылчып тур. Хөөредир ашак айтып берди. Көрдүм, таныш-тым. Кады сизген-даа долгап турдум.

— Оон? Кандыг-дыр ынчаш?

— Кандыг боор, кижн ышкаш, борбак баштыг, ийи карактыг, дөрт даяктыг, дирт кара уруг-ла чорду. Чараш-даа эвес, багай-даа эвес, ортумак уруг-ла чорду.

— Чүнү чугаалаштыңар ынчаш?

— Чугаалажыр чай кайда боор, анаа-ла арнын көрүп, адын билип алган, бо-ла.

— Тьфк, өөдежок. Аксың чок бе? — деп, сонгу нези чеме-лээн.

— Ынчаарга ам чүл: ажырбас ышкажыл? — деп, Чыртай-оол ашак салдынмайн орган. — Барып саналын айтырып көөр бис бе?

— Ынчаар ыйнаан — дээш, Дажы-Намчал хүлүмзүрген.

Шынап-ла Дажы-Намчал бодап ораарга, Кертик-кыстың даштыкы овуру черле ажырбас. Ылаңгыя ооң көрүжү аңаа дыка тааланчыг болган: карактарының шолары кара-кара, хоюг-хоюг. Ындыг кижн маажым, томаанныг болур. Ынчан-гаш ооң-биле чурттаар болза, черле ажырбас. Ол уруг ам-даа ооң караанда көстүп олурган.

Ам чүнү манап ораар. Бар, чок дээр эвес, амыр чүве-дир. Оон аңгыда ол дег чугула херекке кым чүзүн харамнанып чораан. Кижн хөрээ дег, көгээржик долу. Ужа-төш-даа хапта суктунган. Чыртай-оол ашак даартазында-ла чортуп баткаш, чаңгыс хонгаш, чанып келген.

— Чорук-даа чогуду, оглум. Күзүн өглээр, куда эрттирер болдувус. Катың ашак сени дүрген бады келзин дидир. Ба-дар сен ыйнаан — дээш, адазы халангай эзирик, ооң ужун-

дан-на чоор, эзеп-херлигилээн.— Ол эр кудавыс бир янзы аажмылыг кижн болдур ийин. Ол-даа хамаан ийшкпе, ийи боду эптиг болза. Эртен дораан бат — деп, ужуру билдинмес чүве чугаалааш, дөрде дыгдынып чыдыпкан.

Дажы-Намчал ынаар барып четтиклээн, ону сумуже келдире берген. Баарга, суму даргазы сонгаар мал сүрер сен деп дужаап каан. Ам канчаар, чазак чарлыындан эртер эвес. Дөрт кижн эжен-эңмежок инек, шары сүрүп чорупканнар. Оларны Саян ажырап, Абакан чедирер. Ол аразы талыгыр-ла болгай, үр үе херек. Шынап-ла ай хире болгаш, ээп келгеннер. Дажы-Намчал сегээн: идик-хеви-даа тас, садып албаан-на чүвези чок. Акша-көпеек-даа арбын. Мынча улгаткыже каяа чаңгыс акша ажылдап ап чоржук. Оон аңгыда ССРЭ чуртуу, ында кода-хоорайларны, буга дег бустап турар демир-орукту база көрүп алган. Дыка өөрүшкүлүг келген. Адазы баштадыр өг-бүле ишти дооза өөрүп-ле ханмас.

— Ол болбазыкпа. Эр кижн ынчаар чурттаар — деп, адазы мактааш:— Кернивис уругга белек-салаан бар-ла ыйнаан?— деп сонуургаан.

— Чүү-хөө бар-ла чүве.

— Эки-дир. Катыц ашак күдээм чоп чиде берген. Мээн уруумну алыр кижн бе, албас кижн бе деп каш-даа катап сөглетти. Хевири, сен келбезиңге, шыжыгып ор ышкаш. Дүрген батпас болзунза, талаар боор — дээш, адазы сөөскен даңзанын шоюлады соргулаан.

Чыртай-оол ашак кыскыл аъдын мурнунда оолдарынга кайы хамаанчок мундурбас, боду-даа ийи-чангыс чугула, ырак-узак черлер баарда, чок болза, байыр-наадым болган черлерже мунар турган. А ам, мындаа чугаалаан чугаазын ээлеп, өгленир-баштаныр кижн дээш, Дажы-Намчалдың эргезинге берипкен. Ындыг аътты кым мунуксавас деп, Дажы-Намчал-даа ону мунуксаар.

Дажы-Намчал ол аалга кежээликтей четкен. Шынап-ла үш улуг кыс бар. Овурлап көөрге, доозазы-ла адазын дөзээн, чолдак-чолдак, кара-кара уруглар. Авазы кадай бажы көрге берген, хаартынчак ак арынныг, улгады берген херэежен. Чингин каты эзирик олурган. Дажы-Намчалды көрүп каг-ла, күдээзи аяк эрни ызырбайн чыдырда-ла, шалып үнген:

— Сен бо кандаай кижн сен? Күдээ болур кижн сен бе? Азы хойнунга чытпайн чыткаш, хозуп кааптың бе? Мээң уруум сенден өске ашак тыппас деп бодадың бе? Кижн безеректеп... Калчаарава сен. Азы чүл? Шуут ап четтиң бе? Азы ынчаш дедир дадырт дээр сен бе?..

Кадайы оозун оожургадаырын оралдашкан:

— Бо кандаай кижн сен, уш-баш чок? Ашак кижн оваар-тынып чүве чугаалаза. Күдээвис кайнаар чоржук, дыцнадың чоп!

Дажы-Намчал аңаа ооргаланып, агартынарын кызыткан:

— Шаам ынчап барды. Суму даргалары дужаапкан...

Чингин ооң чугаазын дораа-ла үзе кирген:

— Дыцнаан мен, дыцнаан мен. Сени харын сонгаар орус чуртунче шарылар сүрүп ашкан дээр чораан. Ажылдап чораанын эки-дир. Кедер хевиң дөгөрнүп-ле алган-дыр сен, сайыттардан-даа дудаваас. А катың менээ чүнү эккелдиң? Дөө куяаңга чүнү эккелдиң? Уштуп салып турар-ла болгай.

Дажы-Намчал ынчап баар деп бодаваан-даа. Чүгле Кертик-кыска башка кагар дыргактыг, база бир шүүрлүг. Оон аңгыда бичин уруглар мегелээр борбак ак чигирлиг. Бир шайлыг, бир дүңзелиг. Ол-ла. Оларны уштурундан ыяткан.

Каты, кат-иези шимчевээн-даа. Уруглары үнүп-кирип, ожук-паш кырында турганнар. Чүгле адазы оларже бичин болгаш-ла, алгырып каап орган:

— Ойт, чүнү хайындырып тур силер? Бо Дажы-Намчалды эки хүндүлөңер! Чингинниг кезек кымнарыл дээрзин көргүзүптүңер! Чингинде чок болза, кымга чем турар!— дээш, эктни чайгылап, чаяннаар-даа, өрү-куду чылгылаар-даа. Ооң бадыткалы бо-дур дээнзиг, орун бажынче холун сунгаштың, көгээржик уштуп эккелгеш, араганы дашкага куткаш, ток кылгаш, баарында десниде хой ужазын кескеш, аксынче улай-улай суккулаан. Хевириң көөрге, черле чоргаары коңчуг.

Чингинниң төөгүзүп Дажы-Намчал кайып билир. Ол болза алыс шаандан бай уктуг. Революция тиллээриниң мурнунда-даа, соонда-даа эңмежок малдыг турган. Оюннарның кылган чизезиниң түңнели-биле ону байларның саынга кириген. Ынчангаш ооң малының үштүң ийи хуузун үзүп аппараттар, ядыларга үлөп берипкен. Оон бээр ындыг-ла хөй чылдар эртпээн-не болгай. Ол хиреде ооң малы катап-ла эндерлип калган. Та үзүп-чазып чажырып, ол-бо кижилерге тургузуп каан малын катап бөлүп алган, та мал өстү-

реринге салымныы ындыг кижн. Ындыг, салымныг кижилер тургулаар болдур ийин. Ону чон билир. Ам ооң коданында дөрт чүзүн мал — хой, өшкү, инек, чылгы катап-ла эндерилген, биеэгизинден сыыгаан дээр кандыг-даа барымдаа чок.

Кажан малын үзүп аппаарга, хөлчок сеткили хомудаан дээр: «Алыс ызыгуурум чады кижн мен. Фийтаалдар ыш-каш, чалча-кул-даа тудуп чорбаан мен. Малды кызыл күжүм-биле өстүрүп алган мен. Революстуг чазак чады араттар-ның чазаа болза, кижилерни чоп ылгай көрбөзүл? Ангы-ызыгуурун касканнап коптарбазыл? Мен кым мен? Арат чазаның дайзыны кижн мен бе?» деп, баштайгы дээрзинде чалчыттынып, шаап турган дээр. Ооң соонда элээн үе эрткенде, арбаң даргазынга, хөрөк-чүрээ оожургай бергенде, чугаалап чыткан-дыр: «Сен бо дарга кижн-дир сен, бистин суму даргаларынга дамчыт. Чингин мынчап ор де. Чүл дээрге, мен мал-биле бай чораан мен. Чажырбас мен. Ам-даа бай болуп артар мен. Чазак мээң малымны алыр болза, ап турзун. Чеже-даа болза ажырбас. Мен өстүрүп бээр мен. Чүглө мени ангы дайзынарынга чыпшыр көрбөзүн. Малым когун үспезин. Угум арат. Өдээнде өстүрүп алган малы чок болза, Чингинниң чырык чер кырынга чурттаан херээ чок».

Дажы-Намчал шынап са-ла хүндүлеткен. Баштай доңгууда шай далган, өрөмө-биле катай келген. Ооң соонда тавак долу эът бузу бургурткайнып келген. Дажы-Намчал бичиинден-не чөмгө кончуг, ылаңгыя эът болза, тавак дүвүн куруглатпас болза, ара кагбас. Далганы өрөмө-биле ол нугуп чыккеш, ооң соонда тавакта эътти ол арыдыпкан. Ону көргөш, Чингин мактаан:

— Хоо, мээң бо күдээм эът чип турда, амыр эр-дир, мээң-биле дөмей. Мындыг кижн мал азыраар боор чүве.

Эзирикте шуугаар улус черле ындыг, шуугап-шуугап, шаа төнгөш, ужуп каар. Чингин база-ла ынчанган, ийленген соонда, даргырады хаарыктай берген. Дажы-Намчал ам кээп дидимвенип, дашкаар үнгөш, эккелген белек-салаан аьдының дергизинден чешкеш, ооң соондан эдерти үнүп келгөш, өг кыдыыга турган Кертик-кыска тутсупкан. Оозу олче карактарын чымыраарты көрүп, чырыын чыртайткан, өгже караш кырган. Бирээни даштыгаа туруп калган.

Өгнүң оьттан хүнзээн мал-маганы кирип, сугже шуужуп эгелээн. Хөйү-даа кайгамчык, шуушса-даа төнмөс, бир-ле дүвү чок эерем. Оон кажаада кажаалап каан чинлээн-маалаан анай, хураганы сонуургаан. Маңын көөрге, олар безин

чүстен эвээжевес. Оон инектер мөөгөйничип кирип эгелээп. Өгнүн уруглары үне халчпы, бызааларын туткан. Он беш бызаа челеде турупкан. «Езулуг кожайлар-дыр мон» деп, Дажы-Намчал иштинде бодаан.

Ол болза күс эгези. Ыяштар бүрүлери саргарып калган, оът-сиген сөөктелген. Актың суу сыыгап, даажы оожумнап, өңү безин шала каралдыр көстүр апарган.

Өгнүң ээлери мал-маганын саап дооскан. Оон ыңай, хураганын бичии кажааже үзе ай дей берген. Дажы-Намчалдың ол өгге бир-ле дугаар кылышкан ажылы ол. Ооң соонда инектер сагганнар. Сүт деп чүвениң хөйү, аа богда, улустун чугаалажыры ышкаш, чаш уруглар эштип-даа болур. Даштын сүт машиназы тургузуп каан. Оон ол сүттү аңаа тырткаш, турупкан. Төнер дээр ужур чок. Дажы-Намчал кежээр-геп, кежээ дургу машина долгаар дээш, ал-шаа төнгөн.

Дыка орайтай бергенде, өгнүң өске ээлери удуп чыткылапкан. Чүгле Дажы-Намчал биле Кертик-кыс өгже кирбейн, хой кажаазынга баартактанып алгаш, чугаалажып турганнар.

— Ам маңаа турар сен ыйнаан?— деп, Кертик-кыс айтырган.

— Та, канчап баар ирги мен — деп, бирээзи шала тодарагай эвес харыы берген.— Ачаңның черле аажызы ындыг кйжи бе. Кандаай кижил моң? Мен ындыг кижиге хөңнүм чок.

— Ачам аажызы черле ындыг. Ол-даа анаа чүве-дир. Моон сонгаар көре бээр сен.

— Элээрде, мүн-не анаа ыйнаан?

— Бодун көре-ле бээр сен ыйнаан...

Оон удуп чыткылап алган. Эртең оттуп кээрге, катынын эзири олчаан, дөрде олурган.

— Чүл бо, оол, ам шуут ап четтиң бе?

— Канчаар шуут дээринер ол?

— Дедир чанмас сен бе? дээрим ол-дур ийин. Күдээлеп келдиң ыйнаан. Күдээлеп деп чүл дээрзин билир сен ыйнаан?

Шынап-ла күдээлеп деп чүл ол? Күдээлээн оолдарны Дажы-Намчал көрүп-ле чораан. Ооң честелери-даа оларнын өөнге тургулаан. Бодунун билип чорууру-биле алырга, кыс уругнуң саналын айтырып каан соонда, аппарып бергиже, оол кйжи катааттарының өг-бүлезинге кээп, дузала² жылкы дег ажылы бар болза, кылчыр ужурлуг. А катынын «шуут ап четтиң бе?» деп айтырыы ооң сеткилинге эки-ле

кирбээн. Бир-бир бодаарга, аңаа чөнгээлеп-даа орган ыш-каш.

Дажы-Намчал бук дивээн. Кат-иезинче-даа, өгнүн уруг-ларынче-даа көөрге, олче тулдур көрбес, өскээр көрнүр болган. Шынында ашактын айтыры чугула айтырыг дээрзи чугаажок. Ооң харызын дыңнаары оларга база солун болбайн.

Кертик-кыстың авазы Дажы-Намчалга болчу берген:

— Ойт, орта олуруп көрөм. Бир дугаар кирип келген, ам-даа арны чазылбаан күдээни чоп ол-бо деп-ле олуруп сен! Кээр дээш, келгени ол-дур. Ам чүү херегил сенээ? Үнүп-кирип-ле турар ыйнаан, өг-бажын тиккиже. Шуут-ла сени кайын кадаргаш олуруптар, аал-оранныг, ажыл-хожулдуг кижиге — деп шаагдаан.

А Чингин оозун кайын тоор, улам чугаазы көвүдээн:

— Ол-бо деп чүү дептим? Шынын ынчап ор мен. Мындыг күдээни кандыг күдээм дээр: аалче ол баш сукпас. Төл каты чүве айтырарга, ол харыылавас. Бар-чогу дөмей кижиге ышкакжыл. Шынап күдээ болур кижиге болза, хүрегенниң күжүн көөр, хүрен-дайның маңын көөр. Диинээр үе чоокшулап олур. Күш-хүнезин херек. Даштын барба-савада чинге-даа тараа, арбай-даа эндерик чыдыр. Оларны хооруп, соктап турзун. Бөгүн коржаа четкеш келзин. Спирт садып эккелзин. Соонда тывылбайн баар. Мал сүрүл чораан кижиге акша эндерик ыйнаан — дээш айтырган:— Акшаң бар ыйнаан?

— Бар-ла.

— Ол-дур. Каккаш кел. Көвейти садып эккел. Он шил чедир.

Дажы-Намчал иштинде дыка хорадап орган. «Кертик-кыстың чугаалааны шын-дыр. «Ол, бодавыжа, ачамның аажызы анчыг кижиге болгай. Шыдажыр ийик сен бе, шыдашпас ийик сен бе деп орган болгай аан. Оо, мен-не шыдажы албас мен. Мени шуут-ла кул кылып алып сагыштыг ашак ышкакш-тыр. Бо шагда кымга кым кул болур боор. Ынчангаш күдээлер ызыртынмас өг эвес бе бо. Мен-не бодумнуң ак оруум эдерип чоруп көрейн».

Дажы-Намчал өртеп каан аңдын эккеп, эзертеп алгаш, кый дээн:

— Кертик-кыс, ында таалыңны эккеп бээйт!

Оозу таалыңын тудуп алган, дораан үнүп келген. Ооң соондан өг ишти дооза көстүп келген, та чүнү бодаан улус.

— Бо ашак калчаарап тур, хүреген. Ынча хөй спирт сатпа! — деп, кат-иези алгырган.

— Ча, бодун калчаарава. Ол кижн боду-ла билгей — деп, Чингин кадайының аксын доза шаап кааш, Дажы-Намчалдың чанынга кылаштап келгеш, Кыскылдың челин тудуп, мактагылаан:— Кыскыл-даа чүдек-ле чүгүрүк. Куш болбазыкпа... Ам сен алыр сен ыйнаап мону?

Дажы-Намчал ыт-дааш чок аьтаныпкаш, катыныц бар дээн черинче барбайн, аалының уунче садырт диген. Ол хевээр ол өгже ис-даа баспаан, Кертик-кысче чоокшулаваандаа.

Чуртталгага ындыг янзылыг таварылгалар тургулаар боор-дур. Ада-иезиниң кайы-бирээзиниң аажы-чаңының ужурундан өгленчир деп турган уруг-дарыг безин кагжыптар. Бир чижээ бо-дур. Дажы-Намчал боду чоргаар кижн бол-дур эвеспе. Ынчалза-даа ында кээргээр сеткил чок деп бол-бас. Кертик-кысты ымзандырып каанынга дыка эпчоксунуп чораан. Ооң ужурундан ооң соонда кадай-хөөгет дугайы сагыжынга-даа кирбестээн. Чыртай-оол ашак ону өглээр дээш, чазадып алган өөнүц ыяжын чеже шыгжаар, садар ужурга таварышкан.

Бир катап Дажы-Намчал адазындан айтырган:

— Сен ол Чингинниң аажы-чаңын биле тура, ооң ортун уруун — Кертик-кысты чүге менээ айтып берип чыткан кижн боор сен, ачай?

— Кижнге мал херек. Ооң тыны ооң-биле тудуш. Нам, чазактың байгы-ла салып турар суртаалы-даа ол-дур. Ам көрбес бе, малдың бажын ийи сая чедирер деп тур ышкакыл — деп харыылаан.

— Мал херек болбайн. Чүгле чаңгыс Чингинниң малын алырға, мал өзер эвес. Бистиң-даа малывыс өзүп-ле тур. Сээн ооң арай соора барган боор — деп, оглу удурланган.

— Чок, соора барбаан мен. Сени харын ол кончуг негел-делиг ашактың чанынга, кадыг холга чурттазын деп бодаан мен. Мал малдаарынга ам-даа чаңчыксын деп. Малды кан-чаптарга ындыг дүрген өзер чүвөл дээрзин көрүп алзын деп бодаан кижн-дир мен ийин.

Дажы-Намчал ытгаар чүве тыппаан. Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. А адазының ынчаардагы сөстери ам-даа сагышта артпышаан.

Чыртай-оол ашактың бодундан эгелээш, өг сыңмас ажы-төлүнге чедир хөгжум-музыкага дески кижн барык чок болган. Дооза харын, бүгү тывалар ышкаш, бир-ле херекселге

ойшаптар, чок болза күүседиптер чорааны-ла шын. Чижээ-лээрге, ашак боду каргыраага шору. Хөөмейни бичин бадыр-гылаптар. А сыгытка хоржок. Ону сала бергенде, арны-бажы кызып кээр, оон дораан-на, таакпыга оптуккан дег, чөдүрүл эгелээр. Ынчаангаш ара кааптар. Акыларындан чаңгыс оол бызаанчыга ойнаар чораан. А кыс уруглар демир болгаш кулузун-хомуска ойнаар. Сонгу незил ол талазы-биле шуут тергини. Кыс уруглар ону өттүнер. Кежээлерде, хомустарын туткулааш, чарыштырып олуруптар. Ындыг магалыг, ындыг тааланчыг чүве кайда боор. Оларны чүгле кижилер эвес, даштын өдөкте мал-маган безин ылым-чылым дыннааш туруптар.

Олар харын ындыг дижик, оларның шаа-ла ол ыйнаан. Ынчаарга делегейге дески чүве турбас. Кижилер дооза-ла чаңгыс хепке куттунмаан. Кижидең кижилер кончуг. Бир-ле кижилер бир чүвеге тергиндеп үнүп кээр. Ындыг салым-чаян-ныг кижилер тургулаан, ам-даа бар. Оларның бирээзи Кара-Бөскөк деп шоталыг ашакты канчап уттур. Хөрээ дүктүг боорга, ынчаар адап каан. Ооң аалы Чыртай-оолдуң аалы-биле дужаашкак, хемниң ол чарынга чыдар. Бодунуң хөр-лүү-даа кончуг ашак: дулгу моюннуг, улуг баштыг, шыңган эъттери мөчөк-мөчөк. Шевери-биле база сураглыг. Хөгжүм херекселдерин боду кылып аар. Игил, бызаанчыны-даа боду кылып аар, демир-хомусту-даа боду кылып аар. Ооң өөнге баар болза, ында чок-ла чүве чок, бир-ле делгинир, музей. Чогум мал-маган азыраарыңга пат дижир, олче шоолуг са-гыш салбас. Ынчалза-даа аксыңга өй малдыг, чүгле чылгы мал аймаа көнгүс чок чораан. Сөөлзүреди харын шары-биле ой-сарыг аът орнап алган. Бызаанчы биле демир-хомуска кайгамчык. Кайнаар-даа баар дээнде, оларын каар ужур чок. Кирген өөнге-ле оларын ойнааш олуруптар. «Узун-хоюгну» суг бадыра бергенде, ыттаар хамаанчок, шимчээр безин кижилер чок апаар. Ооң соонда садыгдан дошпулуур садып алган. Ону база чүктөп алгаш, чоруп турар апарган.

Аалдарга ол дег күзөнчиг аалчы чок. Ону көрүп каанда, улуг-биче кижилер ала-чайгаар бөлдүнчүп келир. Чамдыктар кылып турган ажылын-даа ара кааптар. Аажызы база хөк-түг, чугаа-домаа тывызык, черле кончуг солун кижилер чораан. Чоннуң аас чогаалын, уран чүүлүн ол кавыга негтереди-ринге, аныяк салгалга дамчыдарыңга улуг рольду ойнаан.

Чыртай-оолдуң өөнге Кара-Бөскөк бо-ла чедип келир. Өггө кирип келгеш, амыр-менди-даа айтырбас, тывызык салыр:

Ийи кижн бараан хараан,
Ийи кижн дыннаалаан,
Ийи кижн дураннаан,
Дөрт кижн малгаш таптаан,
Бир кижн ымыраа хоюскан,
Бир кижн өлөн кескен.

— Чүү-дүр? Тып көрөм, Чыртай-оол — дээш, каттыргылап, өскөлөр дег от адаанга-даа олура дүшпес, ыяап-ла өрү чүткүүр. Ооң оозунда ужур барын Дажы-Намчал чоорту билген. Чүктеп чоруур бызаанчы, дошпулууру бар болгай. Оларны салып аар эптиг чер херек. А кирген өөнгө оларны ойнатпас дээр ужур чок. Аалдар ишти ону дыннавайн, салбас-даа ынчаш. Оларга ооң хүндүткелдин-даа хөлчок. Чем салып бээр, бирээни чугаалаар:

— Дүн болур-ла, дүктүг сыртык, хүн үнер-ле, оңгар аяк кижн-ле болгай мен. Чий шаап алыр-дыр — дээш, чемнепип кириптер. Быштак салып берген болза, база-ла тывызыктай кааптар:

Дадаамал дег дилген чагай,
Дадаазын дег тырткан чагай.

Чем чири арай озал кижн чораан. Шай аартай бээр болза, аякты долдур улаштыр-улаштыр кудуп ижил-ле орар. Чыылганнар ооң кажан тодарын манап, ылыйжы берген манап олулар. Кара-Бөскөк мурнунда тургузуп каан хөнөөн ыңай салыптар болза, ам болганы ол. Оон чүү боор, ораап шарып алган бызаанчызын азы дошпулуурун чежип алгаш, кулактарын долгап, хөөнүн кирип алыр.

— Кулугурнун кулаан долгаар, барасканның баарын суйбаар дижир болгай. Сөөк манаан ыт ышкаш, ызырты манап олуларынар-даа кончуг-дур. Кезек салып берейн — дээш, ойнап эгелээр. Кандыг аялгалар ону ойнатпас дээр! Дыңнакчылар күзээр болза, тыва улустун кандыг-даа аялгазын салып-ла орар. Оон дошпулуурун сегирип алыр, «Дыңгыл-дай» эгелээр.

Каргыраамны кагбас-ла мен,
Хапка суккаш, чүктеп аар мен.
Хөөмейим кагбас-ла мен,
Хөмгө салгаш, сөөртүп аар мен.

Шынап-ла Кара-Бөскөк сала бергенде, кежээ-ле: уран кижн ырлаптар, уян кижн ыглаптар. Чамдыкта кожамыктарны база бадыргылаптар:

Ак-ла биле Алаш ышкаш,
Агым-шапкын хемпер кайдал.
Авам биле ачам ышкаш,
Авыралдыг улус кайдал.

Айның чыры чырык-даа бол,
Алдын хүнге кайын чедер.
Акы-дуңма көвей-даа бол,
Авазынга кайын чедер —

дээш, дошпулуурунун хылдарын дыргактары-биле шеле чоруй кынгырт кылдыр халкаш, «ой шуу!» дей каапкаш, олурганнарже мәгейгилээр.

Черле хөк үндүрүксээр кижн. Бир катап Чыртай-оол-биле тывызык-биле чижи берген. Чыртай-оол, демги ашак ышкаш, чораан черинге-ле салып чорбас дээрден башка, тывызык-тары билри кончуг чораан.

— Одагалыг ортун мээреним чидириптим. Кайда барды? Мында келбеди бе? — деп, Кара-Бөскөк эргин артап ора-ла айтырган. Чыртай-оол алгы эттеп олурган чүве-дир. Эдирээ-зин ыңай салып кааш, алгызын силгигилээш, дүре туткаш, чыышкын хозунче супкан.

— Чок, көрбедим — деп, бирээзи харыылаан.

— Кайнаар дажаарап чоруй баар моома боор — дээш, Чыртай-оолду эрттир баскаш, үстүнде барып олуруп алган. — Сеңээ мен тывызык салдым. Чүү деп билип алдың? — деп, Кара-Бөскөк ылавылаан.

— Чүү боор, буга-ла-дыр.

— Богда, чүве эвес-тир сен але. Сени ону кайын тывар бо деп бодадым — дээш, чүктешкизин ужулгаш, чүүк кырында салып каан.

— Чаңгыс сен чечен эвес сен. Чечен менде база бар-ла — дээш, Чыртай-оол олче данза сунгаш, удур тывызыктаан:

Кадын кыстың хачызы чок,
Хаан оолдуң оттуу чок.

Ол чүд?

— Чачаа, таанда барып-барыл ону кым билбес боор. Бо орган бичин оол, Дажы-Намчал-даа билир ыйнаан. Чүү ийик, оглум?

Дажы-Намчал харыылап берген.

— Шын-дыр. Ам мен ыдайн: харга ызыртынмас ыргак ыяш. Тып.

Ийн ашак каттыржып кааннар.

— Мени тулдуларың берге-ле боор — деп, Кара-Бөскөк мактанган. — Кым-даа чадаан чүве-дир ол.

Ону тулдуары берге дээрзин биллип орза-даа, Чыртай-оол дүжүп бербээн.

— Чоп кончуг хоранныг чоор бо. Ангагар аксын ажа албас кылдыр ыдыптайн адыр — дээш, боданып оруп-оруп, салган:— Ийи өгнүң чүлгүүжү чангыс — депкеш, дораан өскээр тывызык ыткан.— Чок, чок, ол эвес. Мону:

Хая бажы хак-хак,
Хараган бажы снг-снг,
Кызыл аскыр хыйт-хыйт,
Кызыл довурак бурт-бурт.

Тып че.

— Сен узанып билбес сен ала. Дөжүң чок, маскан чок. Хөмүр өжүрүп билбес сен. Чаштанчы үндүрүп шыдавас сен. Билдине берди бе? Мен оларыңны хүннүң холумга тудар, хүннүң ажыын көөр кижидир мен.

Ындыг янзы дыка хөй тывыздыктарны бот-боттарыңга салышканнар. Адак соонда, Кара-Бөскөк ажып үнгөн.

Аралай-аралай кээрге, аскыры боос,
Ончалай-ончалай кээрге, он ийизи боос,
Ийизиниң ишти дежик,
Чамдызының чарты чок —

деп тывызыкты Чыртай-оол ашак тыппайн барган. Дөрбелчин дөртөлөө, илбээлчин ийилөө, чамырык чааскаан дээн ышкаш, колдуу-ла мал-маганга хамаарышкан тывыздыктар-биле догааштыргаш-даа чадап каан, бирээзи тулбайн барган.

Оон шайлааннар. Шай эмни эрттир пзиг болган боор, чангыс аартааш, аян тургузуп кааш, хойнундан хомус уштуп эккелгеш, кезек хомустап чоруй:

— Хомустап билир сен бе?— деп, Дажы-Намчалдан Кара-Бөскөк айтырган.— Үргүлчү хөй эдерер кижидир болгай сен. Көрүп турар кижидир мен. Кадарчы кижиге чугаалажыр хомус херек — дээш, ылавылаан:— Хомузун бар бе?

— Чок.

— Багай-дыр. Ма, мону эдилеп каг. Шаа баргаш, Кара-Бөскөк деп, хөрөө дүктүг ашак чораан. Хөлчөк-ла буяшныг кижидир. Менээ демир-хомус берген деп, сактып чоруур сен. Эки ойнап өөренип ал — дээш, хомузун сунган. Дажы-Намчал дуп-тура халааш, халып барып сегирип алгаш, дашкаар үнө халаан. Оозун ол улуска-даа тудуспас чораан. Кайыл ооң деп айтырарга, чидириккен мен деп, мегелеп, черге чажыды-биле ойнап чорааш, дыка хомустаар кылдыр өөренип алган.

1941 чыл. Дажы-Намчал чээрби ийн харлап турган. Хөл-беннээн чай. Аалдар дооза чайлагларында. Чыртай-оол ашак ол өдээнден чайлай хонуп өлбес. Ол дээрге, республика найысылалы, кожуун төвү хамаанчок, суму төвүнден безинхайыы, талыгыр чер. Солун-сеткүүл чартык ай болгаш келир болза, экизн-ле ол. Чуртта, делегейде чүү бооп турарын чүгле сургакчылар ында-кайда дыннадып кээр.

Ортаа-Сайыр чурттуг Соктааш-Кадай деп кадай бар, ТАР-ның Биче Хурал кежигүнү — депутат. Чыртай-оол-биле оларың хонаштары чылдың кайы-даа үезинде кезээде кожа. Соктааш-Кадай Кызыл баткаш келзе-ле, кончуг багай медээ чедирип келген: ССРЭ-же немец фашистер халдаан деп. Азы дайын үнген. Ооң келгениниң даартазында-ла, Баян-Кол бажында үш хемде аалдарның ниити хуралын чыылдырган. Аңаа кожуун черинден сургакчы база келген. Хурал-даар бажың-балгат бар эвес, ыпча кижжи өгге кайын сынчар, шуут-ла даштын погаан шыкка олуттапканнар. Нам үүрү-нүн даргазы Кара Бугажык хуралды ажыткаш, Соктааш-Кадайга сөс берген. Ол дээрге, үжүк-бижик билбес, чүгле адын боралап салыр, нам кежигүнү арат кадай-ла болгай. Дажы-Намчал ону пат билир. Өөнгө баарга, чугаалаан-на чүвези мал-маган, сүт-саан. Уруг-дарыг-даа олуртпас, «Ойт, үнүп көрүнер! Бызаа-көзээ кайда барды? Ээппезин. Барып бээр ай деп эккелинер! Барынар, шымдаңар!» дээр. Чок болза, «Даштын анайлар чоп этчи берди. Хой кирип орбаан бе?» дээш-ле баар. Черле мал дээнде, тынын садар кадай. Малы-даа дыка өскен турган. Ол дээш-ле, Биче Хурал кежигүнүңгө сонгудуп чыткан-на болгай ол. А чогум хурал-суг-лаага чүве чугаалап, санал берип чытканын Дажы-Намчал дыңлаваан. Ам дыннап ораарга, амыр эвес чечен кадай бооп-тур. Сөс-домаа та кайыын кээп турар чүве, ала-чайгаар аттыгып турган-биле дөмей.

— Эштер! Мен Кызыл чораан болгай мен. Тыва Арат Республиканың Улуг Хуралының он дугаар онза чыыжыңга олурушкаш келдим. Барыын чүкте кырмаан фашистер дайын-байлаа чарлавайн, ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан-дыр. ССРЭ деп чүл ол?

Туттунарда, дыйтыг Саян
Тура дүшпейи ажа-ла бээр.
Дузалаарда, эптинг ССР
Дужун бодап чеде-ле бээр —

деп ырлажып турар чуртувус ол-дур. ССРЭ дээрге, бистин база Ада-чуртувус-тур. Леней башкының тургузуп каан

курунези-дир. Бодап-даа көрүнер, эштер. Ол чок турган болза, Леней башкы, Коммуун нам, ачылыг Кызыл Шериг эвес болза, Тыва Арат Республика тускай догуннап шыдаар бе? Чок, шыдавас. Бодап көрүнер даан, эштер. Бистер мынчаар хостуг чурттаар, көктүг-шыктыг Баян-Кол бажынга олуруп алгаш, дажаарап, тамчыктанып орар шаавыс бар бе? Чок.

ССРЭ улуг, эштер, Кызыл Шериг күштүг. Кырмаан фашистер хей-ле семеп келген. Кажан-на ийик, кажан-даа эвес, каш хонуктан дораан тиелеттирер. Тиелелге бистии болур. Бүгү Ак сумузунга турбаан байырлалды ышчан кылыр бис. Ынчалза-даа дайзынны куду көрүп болбас. Ындыг-ла күш чок болза, халдап чыткан деп бе. Ынчанганның төлээзинде, Улуг Хуралдың он дугаар онза сессиязының бүгү чонга үндүргөн кыйгырыын — чарлыын ёзугаар ССРЭ-ге дузалаар апаар бис. Аңаа кым-даа чүзүн-даа харамнашып болбас. Кедерезе, амы-тынны-даа болза харам чокка бээр апаар. Эр хиндиктиг кижиги бүрү, ылангыя дөө олуруп турган Чыргатай-қолдуң оглу Дажы-Намчал ышкаш оолдарның өг хапанын даваннарын азып алгаш, биез шагның нояннары дег ноюрзап чыткан херээ чок. Шериг херээнге өөрөнзиннер! Араттың Революстуг Шеринге эки тура-биле кирзиннер! А бистер, херээженнер, кырганнар мал-маганывыс-биле, үс-саржаавыс-биле, акша-хөрөңгивис-биле дузалаай бис. Кырмаан фашистер, кескен сизген дег, дүрген-не кырлып төнзүн!..

Дажы-Намчал ам-на шериг баар үе келген-дир деп бодап, бүдүү белеткени берген. Чо-ок, кайда боор, сураг. Ужурунда болза, ону шагда-ла алыр турган. Та чүгө, ону кым-даа келдиртпээн. Бичиизинде дегдирип турган кижиги-дир, хөрээнде оргактыг. Ону чон-даа, эмчилер-даа билер. Хевирин бодаарга, ол-ла шаптыктап турар янзылыг. Шынында ында ам даржылар кандыг-даа чүве чок, каң-кадык. Ам-на кыйгыртыр, шинчинир боор, ам-на чоруур болган деп бодап турган.

Манап-ла, манап-ла турган. Чо-ок, кайда боор, чүү-даа сураг. Харын арбан-суму даргаларының айбылаары кедереп калган. Колдуунда-ла араттарның фронтуга дузаламчызын чыгдырар. «Аъттардан коштап ал. Алашта кыштагларда аалдарның берген үс-саржаан, алгы-кежин бөлүп, Тербе-Дашка, кижиг аксынга, мөөңнеп тур» дээр. Чок болза, «Улуг-Ак биле Мунгаш-Акта аңчылар хөй өлүк азаан. Бир аьдыңдан коштап алгаш, бөлүп эккел» дээш, өлүк азаан кижилерниң данзызын тутсуптар. Дайын үези-ле болгай, бүгү-ле чүве дайынның хоюлуларынга чагырткан. Чөрчүүр эрге сенде чок. Дажы-Намчал, сумунуң өске бүгү активчилери ыш-

каш, бар дээн черинче барып, кел дээн черинге кээп, далбай-тып-ла турган.

1942 чылдын күзүнүндө, он ай эгезинде, сумудан келдирткен мындыг. Баарга, элээн хөй эрлер, оолдар чыып алган болган.

— Чүгө келдиртип турар чүве-дир. Ужурун билдинер бе?— деп, ону мурнап келген оолдардан айтырган.

— Та, мананар. Ынчаш чугаалап бээр бис-ле дээр чүве-дир — деп, бирээзи харыылаан.

— Кожуун кириер боор. Эмчиге шинчидинер. Шериг баар силер дээр болду бе — деп, өскези карадаан. Ындыг янзы ужурун билип чадап орда, кызыл-булуңче чалай берген.

Нам үүрүнүң даргазы, суму даргазы, аревэ үүрүнүн даргазы дөрде салып каан узун сандайга барып олурупканнар. Суму даргазы Ооржак Сояаты шала көргүрээш үн-биле чугаалаан:

— Силерни келдирген ужуру мындыг. Кызыл Шеригге дузаламчы хөй-ле болза эки. Ону доозавыс кончуг эки билир бис. Чон берип турар-дыр, бар шаа-биле. Ону база билир силер. Оон артык канчаар. Ынчалза-даа ам-даа керек. Хөй белек бергенивис тудум, дайзып дүрген тишеттирер. Бо чылыш кат, тоорук, мөөгү — черле чер чеми элбек болду. Ону доозавыс билир. Бир-тээ ындыг болганда, динч, киш хөй болур ужурлуг. Силерни дөрт-дөрт кылдыр үскеш, аннадыр деп санал бар. А тыпкан өлүктү бүрүнү-биле фронтуга бээр. Билдине берди бе? Аът-хөлүнөр, күш-хүнезининер боттары-нарда. Ок-чемзек-биле хандыар бис. Хуусаа — бир ай...

Ындыг эки даалгадан ойталаар кижича туурар, эрлер амырай берген. Дажы-Намчалдың кирген бөлүүн Хорушпай дээр ашакка баштадып каан. Ол дээрге, ол кавыда чок дээн аңчыларның бирээзи. Черле ынчаар бодап каан чүве ыйнаан: бөлүктерниң удуртукчулары дооза улгады берген назылыг, дуржулгалыг аңчылар.

Кыштың соогунда, черниң черинге бир ай иштинде чурттап кээри берге керек. Ылап-даа белеткенгеннер. Чүгле динч, киш өлүрер эвес. Савына тайгазында оон өске аң-куш чок бе. Аргалыг-ла болза, таварышканын-на өлүрер керек. Ынчангаш кижича бүрү бир-бир айтты коштап алган. Ыттар база эдерткилеп алгылаан.

Саян кырынга чеде бээрге, хар дээрге, ак ээрем. Кастынып чорааш, артты ажар ужурга таварышкан. Тайга чеми шынап-ла эндерик. Тоорук безин тоглаваан. Динч-даа, киш-даа бар-ла, аңчыдан-на хамааржыр. Бак-ла чүве — чем

элбекте, тодугда черле ындыг, диң көскүлөң эвес, ыңай-бээр маңнашпас. Ынчалза-даа ыттар бар. Чедер черинге четпейн чыда-ла, динледип эгелээннер. Оон ийи үстүп алганнар: ийи кижиге чүглө диңнээр, ийи кижиге чүглө киши-биле сүржүр. Хорушпай биле Дажы-Намчал киштээр болган. Харалаан, чангыс-даа киши өлүрбейн чыткаш, бак чүвээ таварышкан. Ыды киши истээш чорупкан. Истиң хевири бертен чаа эвес, дүне халып эрткен. Дажы-Намчал сүрүп орган анын хой-дуктурбазы-биле орукка таварышкан диңнерни оюп эртип, ыдының изин эдерип чоруп-ла орган. Киши, чарыштырган аът дег, тура дүшпейн маңнап орбас-ла болгай, ыяп-ла чиир чем дилеп чоруур: диң сүрер, күске-күжүгөн истээр, кедээр. Ынчангаш ыяп-ла черниң бергезинде дывыржыыр, кадыр-каскак хорумнар таварыыр. Та каш өзен кешкен, та каш сирт ашкан. Ыды мурнунда хевээр-ле. Боду-даа көзүлбес, ээргени-даа дыңналбас. Ам мырынай кезээ апарган, одагже ээр үе келген. Ынчаар бе дээрге, ыдын кааптарга, база хоржок. Боду база могап турупкан. Аяарлап, тура дүжүп каап, дыңнаалап чоруп оргаш, бир дазыл кырынга таакпылап олуруп алган. Элээн болганда, ыды ам-на ээрип үндү эвеспе. Ындыг кончуг ыракта эвес хире. Халып-ла каан. Богдаа, бир черге кээрге, ыды шөйлүп калган чыткан — бөрүлөр чазарлап каапкан. Ам канчаар, ыдын хар-биле хөмө теп кааш, чанынга улуг от ужудуп алган. Чанар дээрге, орайтаан. Одаан-даа тыппас. Дүн дүжери билек, улуг хат хадып эгелээн. Хар-дүвүзү-даа хөлчок, от-көс-даа орта кы-выспас. Ыяш-даш чыжыраар, сыраларның баштары сыйлып чаштап турар. Оон улуг харын ургаш турупкан. Харын ам кээп хат намдап эгелээн. Дажы-Намчал байгы-ла от кырында. Канчангаш көөр дээрге, от чайынында бир-ле чүве куураш диди ышкаш. Топтап көрүп турарга бөрүлөр. Үштү ылап-ла көргөн. Көзүлбеси та каш. Чанында боо-чепсектиг кижиге тур деп кортпас-даа, куу төжек дег, олургулаар. Билдингир, олар демги чазарлап алган ыдын чип четтикпээн болгай, Дажы-Намчал шаптыктап каан. Дүңнүң караңгызын ажыглааш, оозунга катап келбес ийикпе. А ыттың сеги одаг чанында-ла болгай.

Дажы-Намчал бо назынында бөрүлөргө кажан-даа таваржып чорбаан. Хөй араатан үглөп келгенде, кым-даа кортпайн канчаар, эът-кежи чайгаар чымырткайнып турган. Хуртун боолуг болза, боолап болгу дег. Тараа октуг дүүрге-биле чүнү канчаптар деп. Ынаныр-ла чүве — от. Харын-даа ыяш оваалап алганы чаян болган. Оозун-на өжүрбезин бодап,

ыашты өйлей салып, бижээн белеткеп алгаш, боозун холдан салбайн, бөрүлөр-биле удур-дедир көрүшкеш, олуруп-ла турган. Демгилери база-ла шимчеш дивес, олуруп-ла турар, сактырга, тоолда дошка кудуруун чыпшыр донуруп алгаш олурган чеди бөрү-даа ышкаш. Баштайында сагыжы дыка дүүреп турган болза, чоорту оожургап келген. Бир удаа боозун чаза тудар часкан, ынчалза-даа соксап каан. Бир-тээ олар халдаваанда, ок хораткан херээ чок. Узун даң шөйүлзе-шөйүлзе, мүн-не чырыыр деп барган. Ынчан кээп хамык бөрү улушкаш орупкан. Дажы-Намчалдың кут-чамы чайлы бер часкан. Корткаштың боозун чаза тудупканын боду безип эскербейн барган. Бир көөрге, демги араатаннары чок, арлы берген, хар ам-даа чагбышаан-даа болза, чер чырып, куш-каштар дойлуп эгелээн. Ынчан кээп, Дажы-Намчалдың тыныжы ажаан.

Паш-савазы, аыш-чеми бар эвес, аштаан-суксааны-даа хөлчок. Ам канчаар, ында ам киштээр барымдаа чок. Чер чырый бээри билек, одаг чанындан ийи динч боолап алгаш, доп-дораан союп, шиштеп чип алгаш, аннаан-даа чүве чок, орукка таварышкан динч, күшкүл боолап чорааш, одаанга имир-биле денге келген.

— Хай-дыр. Хайыраан ыт. Бир чодавыс сынган-дыр — деп, Хорушпай ытты хараазынган.— Ам канчаар, өлгөн-биле кады өлүр эвес, динчнээр апарган-дыр сен — дээш, немеп каан:— Сырбык хөй-дүр. Киш аймаа ховар хире-дир, кан-даай чоор. Хөй киштиг черни эртип келген хире-дир бис. Кел чыдырывыста, изи эндерик болду чоп. Азы ийи-чангыс чүвелерниң шыырап каапканы ол бе.

Келге-ле, чээрби шаа хона бергеннер. Динчни кыра шаап-ла турганнар. Хорушпай ашак кишти база, ийи-үш хонгаш-ла, бирээлеп эккеп-ле турган. Ам оон ыңай аңаа турар арга чок апарган. Бир талазында, динч ховартаан. Оон аңгыда Савына сынын хар чүгээр чыдырда ажып албас болза, берге байдалга таваржыры чугаажок. Ынчангаш оон аъттангаш, Савынаның бээр ийинге келгеннер. Мында база-ла динч эндерик.

Хуртун боо, аксындан октаар чактыырлыг боо, чүглө Хорушпайга чораан.

— Чаа, Дажы-Намчал, сээң кавындылап адарың кончуг болгай. Бо боону чүктеп ал. Дүүргең база кагба. Улуг аңнар ужурап ужурулуг сен. Бо мынча кош-ком куруг чанар эвес. Эъдин чээй бис, кезин дужаагай бис. Улуг аң көрбейн чыда, өске чүве боолап болбас — дээш, боозун олче сунган.— Ма,

октары бо. Дайзалап ал,— дээш, огунуң хавын тудускан. Оон таалыңын үжеттингеш, сывырындак демирлер уштуп эккелген.— Моон база ап ал. Мында койгун дээрге, диинден эвээш эвес деп билир. Кокпаларга салгылап каг.

Улуг аң-биле үр сүржүр чүү боор, чок эвес чүвени. Ол эртен-не ийини адып каан. Даарта хүн чоруткаш, база ийини чууп бадырыпкан. Ооң-биле болур дишкеннер.

Аңчылар ындыг янзы олчазы улуг, омак-сергек чанып келгеннер. Эккелген чүве-ле эндерик: дииннер кештери, киш кештери, койгун кештери, улуг аң, чинге аң эьди-кежи, күртү, күшкүл... Бир дырбактыг-даа кежи бар. Сумунуң даргалары ол дээш, оларны дыка мактаан.

— Эр хейлер, ол болбазыкпа. Силерниң бо эккелген эът-кежинерни бүгү сумунуң ажылчы чонунуң мурнундан белек деп билип аар. Чаңгыс кеш бүрүзү, килограмм эът бүрүзү фашистерге согуг. Четтирдивис, ха-дунма. Өске сумулар бистин белээвиске адааргаар боор. Дүрген чедирер чүве — деп, нам үүрүнүн даргазы Кара Бугажык хөлчок амыраан халып турган.— Ам чанып барып дыштаныңар.

Дажы-Намчал аалыңга ийи-ле хонган. База-ла келдирткен мындыг. Январь. Кедергей соок. Аңаа торлур эр ол боор бе. Чеде берген. Кижини бажы кизирт, аът бажы козурт. Сумунуң мөөң белээн чыып эккелген. Ону ам улам шуудар — Кызыл-Мажалык чедирер ужурлуг. Чедиржир кижиниң бирээзи Дажы-Намчал апарган. Суму даргазы баштааш, аът, шарыларга чүдүртүңгеш, чорупкан. А Кызыл-Мажалыкка баарга, кожууннуң кызыл кожун чедиржири-биле ону Кызылче улаштыр чорудупкан.

Дөргөн аът, беш теве шуужупкан. Бир кижиде-ле беш шапактыг аът. Тевелерни чаңгыс ээзи, Бай-Тайгадан келген Бады дээр ашак баштап чораан. Суурдан орайтай бергенде, үнгеннер. Оларга дүн, хүн хамаан чок. Чүгле хонар-хонар өртээлдеринге четкеш, аът-хөлү, ал-боттары дыштаныр, чемненир ужурлуг. Ынчалза-даа чүү-даа чүвөгө магадылал херек: аът чемгерер сиген, суланы ап алганнар.

Көп-Кежигни эртип чыдырда-ла, имиртиннеп келген. Соок кончуг болдур эвеспе. Оларда далажыр, аът-хөлду маңадыр харык бар эвес, чүгле калгыдып билир. Ынчангаш кижиниң туразы-ла билир. Эгезинде эрлерниң колдуу-ла кылаштажып баткан. Оон уурук-суурук шапактарыңга олуруп, чагылыг кижини чагызын эштип, энчектиг кижини энчээ-биле шуглаттынып, сооктан камгаланып эгелээн. Дажы-Намчал өшкү кежини хөрөктээштиг, хой кежини бөрттүг. Оон аңгыда хой кежини, узун

эдектиг аскыр негейини ап алган. Оозун эктиниң кырынга салып алгаш чораан. Ырак чер баар дээн, ылаңгыя өске черже баар дээн кижилерниң сагыш-сеткили баштай дээрзинде саймаараар, дедир-ле аал-оранынче тырта берген турар боор чүве. Дажы-Намчалга аал-ораны уттундурган, ол харын мындаа чаа Саян тайгазынга аңнап чораанын сактып чораан.

Хорушпай ашак медээжок тоолдаар ашак бооп-тур. Узун даңны чылзырышың бир аргазы-ла болгай, оон аңгыда солун чугаалар аңчыларның соруун-даа көдүрер. Кежээлерде-ле, ашак тоол тоолдаар. Чамдыктары харын Дажы-Намчалдың дыңнааны билдингир тоолдар. Ынчалза-даа улустун аас чогаалын чеже-даа дыңнааш, дөмей-ле эригер эвес сен. А «Арганың Ак-Коданы» деп тоолду Дажы-Намчал бир-ле дугаарында дыңнаан. Ону ыяап-ла доктаадып аар деп сорулга салып алгаш турган. Ам ону бүдүү иштинде чугаалатынып чораан...

Чоруп-ла органнар. Дошталып, тапталы берген машина оруунга шанактар өөз кыжыраар, аъттар дуюу токкулаар. Дажы-Намчалга долгандыр бүгү-ле чүве солун, чүге дээрге мооң мурнунда боладып кажан-даа чоруп көрбээн. Базым бүрүзүңге көрбээни ховулар, танывазы даглар, чорбааны суурлар, танышпазы кижилер...

Тыва тускай догушпаан хамаарышпас күрүне турган, ынчалза-даа Ада-Чурттуң улуг дайыны эгелээн хүнден бээр чурттуң, чоннуң бүгү амыдыралы фронтунуң эрге-ажыыңга чагырты берген. Тыва улус маадырлыг Кызыл Шеригниң немец-фашистерни дүрген чылча шаварыңга бар-ла күжү-биле, шыдаар-ла шаа-биле дузалажып турган. Бо ажылдың кайы хире хайныышкынның, кайы хире көдүрлүүшкүннүг эртип турарын Дажы-Намчал бодунуң сумузунуң чижээнден эки билир. Ооң адазы Чыртай-оол ашак безин хой, өшкүзүнүн үш хуваарга, ийи хуузун берипкен, ооң кырынга бир шарызын база берген. Оон өске-даа чүүлдер хөй: үс-саржаг, алгы-кеш... А боду өске өөрү-биле кады хөй өлүк дужааган. Ам ол өлүүн боду сөөртүп аппарат чыдар.

Өске-даа кожууннарда бо ажылдың амыр-соксаал чок чоруп турарын ол чоруп тургаш, Дажы-Намчал караа-биле көргөн. Чадаанага келген. Барыын-Хемчиктин кызыл кожуңга ол кожууннуң арат чонунуң чыгганы алдан ажыг аъттарда шанактаан кызыл кош немешкен. Шагаан-Арыгга келирге, Улуг-Хем араттарының кызыл кожу оларга улажыпкан. Каяа-даа кээрге, оларны чон өөрүшкү-маннайлыг уткуп ап,

чылы-биле үдөп турганнар. А Кызыл хоорайга келирге, оларны канчаар уткуп-хүлээп ап турганын, аңаа болган митингини Дажы-Намчал ам-даа магадап сактып чоруур.

Хоорайга хүндүскүнүң он бир шак үезинде келгеннер. Митинг Ленин кудумчузунда чазак бажыңының чанынга болуп эрткен. ТАР чазааның удуртукчулары индир кырынче үнүп, кызыл кошту чедирип эккелгеннерге ТАРН Төп Комитетиниң, ТАР чазааның, Тываның бүгү арат чонунуң мурнундан революстуг изиг байырны чедирип, өөрүп четтиргенин илередип, чүве чугаалааннар. Дажы-Намчал мындыг хөй кижилиг митингиге киржип-даа чорбаан. Шынап-ла кижибажы кизирт, аът бажы козурт. Хоорайның улуг-биче чону, сактырга, шупту ында чыылган ышкаш. Кайнаар-даа көөрге, кызыл туктар, лозуннар, транспарантылар. Хөгжүм-музыка диңмирээр. Кижиниң сеткил-сагыжы чайгаар ырлап, кижиниң эрес соруун чайгаар хайыңдырып келир. АРШ-тың аъттыг полугунуң кезектериниң чирттиледи базып, «Тулчуушкунче» деп ырны ырлажып эрткенин Дажы-Намчал дыка магадаан. Ол ырны бир дугаар дыңнааны-даа ол:

Амыр-чыргал бүргөп шыккан
Амы-тындан артык Төрээн чурт
Хамык оглуи дөгөрезин
Кайыын тура кыйгырып туру:

— Ээертенгеш, аъттанынар!
Эрге-шөлээ, хостаяга дээш,
Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!
Тура дүшпейн бурунгаар!..

Дажы-Намчалдың чангыс чурттугларындап АРШ-ка дыка хөй оолдар албан эрттирип турганнар. Кайыын билип алган чүве ийик, митинг соонда, бо халчып келгеннер: Ооржак Чарык-Карак, Ооржак Доржу, Монгуш Шет, Монгуш Чот... Аал-оранын, ада-иезин сонуургаардан аңгыда, «Ада-чурттуң дайыныңче эки тура-биле аъттаныптар дээш, чазак, намга кайы болгандан билдирнишкиннер кээп турар чүве-дир. Бистер база кирип кагдывыс. Хүнү кээрге, хаптар боор бис» деп демгилери хөөрөп турганнар. Ындыг чугааны дыңнаарга, шериг херээ эртпээн кижиге дыка-ла хомуданчыг болган, харын-даа адаарганчыг.

Кызыл кошту — хамык белекти белек комиссиязы хүлээп алган, ынчалза-даа оларны складтарже-даа кирибээн, чүгле аъттар, тевелерни хондур дыштандыргаш, эртенинде катап-ла чүдүрүпкен. «Ушкарганнай аалынга чедирер» дээн ышкаш,

ол-ла хевээр ССРЭ кызыгаарыга чедиржир силер деп айтышкын үнген. Кызыл кош ам Саян даанче углапкан. Оларның мурнунда чаңгыс берге — Тайга станциязы, ооң дөжүн ажып эртери. Чамдык черлерге чүьктү чингеди дүжүрүп, дажыглап туруп, соо-мурнундан итчип-тыртчып чорааш, арай деп сын кырынга үндүрүп алганнар. Оон куду хала чок болган, дөвүнчүк кудулаптар. Оон ыңайлаарга, Бии-Хемниң ак ховулары апарган. Дажы-Намчал теве деп амытанның ажыын билбес. Бо чорааш, ооң күштүүн, шыдамын магадан. Кандыг-даа кадырларга амыр чүве-дир, соонда аар чүьк оваалап каан деп дүжевес-даа. Кылажы безин оожумна-на-на, бир чижек. «Теве шыдаар-дыр» деп, ынчан ол иштинде бодап арткан.

Бо аразынга ыңай-бээр чоруурунга, барык ай хире хонуктар эрткен. Дажы-Намчал аалынга чоннуң ол хире улуг үүлезинге боду-биле киржип каапкан, ол чорааш, хөйүнү көргөн, аас-кежиктиг кижин болуп четкен.

— Үш кожууннун кызыл коштарын улаштырыптарга, эгези Кызыл хоорайже кирип турда, сөөлгүлери ында Элегес деп хем бар чүве-дир, ону чаа-ла кежип турар болду — деп, дөргүл-төрелинге, эш-өөрүнге хөөрөп чоруп турганын утпас. Дажы-Намчал шала хөөредипсе-даа, чүвениң шыныла ындыг. Кызыл коштар Кызылче удаа-дараа, амыр-соксаал чок шуужуп-ла турган болгай. Оларның доозазын шөөр болза, Кызыл биле Элегес аразы хамаанчок, Кызыл-Мажалык чедир-даа улажы бээри чугаажок.

1944 чылдың октябрь 12-де Дажы-Намчалды база-ла суму төвүндөн дораан кел деп элчи сүрүп келген. Ам чүнү кылдыртыр чүвези ирги деп бодап, чүгүрүк Кыскылын мунуп-каш, дораан барып четкен. Арысканныг-Арыг ынчан шору өзе берген болдур эвеспе: школа, интернат, чунар-бажың, столовая, магазин, эмнелге, клуб, элээн каш чурттакчылар олар бажыңнар. Долгандыр өглер база эңмежок.

Алдыртан өрү халдып ора-ла, Дажы-Намчал суурнун байырлал шинчи кире бергенин эскерип каан: ында-мында туктар, лозуннар аскылаан. Суму конторазының кырында «Советтиг Тыва делгерезин!» деп лозуң. Үжүктөриниң улуг-алыы-даа хөлчок, кайы ырактан көскү.

Дажы-Намчал чүнү дыңнаар. Радио, телефон деп чүве ол үеде дүшке-даа кирбес. Солуннар-даа келбээн. Кадыр-кашпал, ырак болгаш, Ак сумузунун араттары солун медээ-лерни эң сөөлүнде дыңнаар турганнар.

Суму конторазынга кирип кээрге (нам үүрү, аревэ үүрү, херээженнер дасыының даргазы шуптузу чангыс өрээлге турганнар), сумунуң даргалары шупту ында. Оон аңгыда кожуун чериденен бир дарга. Ол ышкаш он ажыг активчилер. ында чыглы берген олурганнар. Школа башкылары-даа бар.

— Эгелээр-дир, эштер — дээш, нам үүрүнүн даргазы кожуундан келген даргага сөс берген.

Ол дарга допчу чүве чугаалаан:

— Тыва Арат Республиканың арат чонунуң күзелин, дилээн барымдаалааш, бистиң нам, чазаавыстың дилээнин ёзугаар Тыва бөгүндөн эгелээш, Советтиг Тыва апарган. Ол дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму тускай чарлык үндүргөн. Ол чарлык бо-дур бо — дээш, «Шын» солунну хөм аадаңындан уштуп эккелгеш, чада туткан:— Чарлык бо-дур. Дээди Советтиң Президиумунуң хуралдап турган үезинде тырттырган чурук бо-дур. Көстүр-дүр бе? Танып ор силер ыйнаан? Бо Калинин-дир, бо Буденный-дыр, маршал. Бо Тока-дыр, бо Чымба-дыр... Столдуң бо талазында олуруп турар бистиң төлээлеривис-тир.. Билдине берди бе?.. Кончуг эки-дир. Моон-биле холбаштыр сумунуң бүгү араттарының митингизин эрттирер улус-тур бис, даарта. Ам сорулга чүл дээрге, улус чыыр. Силерни тус-тус арбаннарже каксыр, чар тараттырар дээш чыып эккелген. Ол ажылды бөгүн дораан кылыр, аргалыг-ла болза, өреге бүрүзүн кезнир.

Ооң соонда нам үүрүнүң даргазы кым кижиниң кайы арбанче баарын дыңнаткан. Ол ышкаш хүреш болурун, школаның өөреникчилери концерт көргүзерин сагындырган.

Тыва Арат Республика тускай догуннаан республика турган. Национал-хосталгалыг революция тиилээн соонда, Тыва Совет Эвилелиниң большевик партиязының, Октябрьның, Совет чазактың ачызында, бодунуң экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинге элээн көскү чеднишкиннерни чедип алган. Ынчалза-даа бо хевээр тургаш, маңаа социализм тургузуп алыры берге, харын-даа болдунмас дээрзин угаансарыылдыг кижилер билип, ССРЭ-ге катчыр дугайында айтырыгны көдүрө берген. Ындыг янзы чугааны Дажы-Намчал бодунуң ийи кулаа-биле дыңнаан. Акка мал, чер ажылының эштелгелери (МЧАЭ-лер) тургулаан. Оларның кежигүннери күш-ажылдың чамдык херекселдерин каттыштырып алгаш, сизген кезер, мал кажаалары тудар, арбай, сула тарыыр дээн чижектиг ажылдарны кады кылыр ужурлуг. Ол

хиреде оларның сагыжынга киришпези, сагыжынын адырык деп чүвези хөлчок, ажылга кээр кижиге келир, келбес кижиге келбес, аът-шарызын эккээр кижиге эккээр, эккелбес кижиге эккелбес — коллективтиг ажылче шуудап кирбээн.

Та кайы чылдың чазы ыйнаан ол. Чазы-Бажынга тараа тарыыр, чыгыр дишкеннер. Хүнүн айтып каан. Чыртай-оол ашак оглун, Дажы-Намчалды, чорудупкан. Баарга, МЧАЭ даргазы биле база бир арат олурган. Ол хондур олурган, кым-даа келбээн. Эртенинде база ийи кижиге чедип келген, шарылар мунгулап алган. Черни чарып кириптер дээрге, үш андазынның үжелдирзиниң бистери шапты. Ону чидидер, дарганы ол сураг. МЧАЭ даргазы Херел деп кижиге турган. Ажынганда хаайы саргара бээр кижиге. Ооң ужуң улус ону Хола-Хаай-даа дижир. Хөлчок кылыктанып чоруп турган. Ынчап турда, Седен-Дамбаа дээр холургай, хөй чугаалыг эр бар, ол чортуп келген. Херел-даа, өшкү чудаанын үзөр дээн ышкаш, ооң кырында-ла барган:

— Кезээде чугааң хөй сээн. Чонаада, аксың-биле холураар сен, дагдан баткан суг ышкаш! Ажыл дээнде адааң аар, белинде даш баглап каан чүвө дег. Чүгө чидип чыдар кижиге сен?— дээш, Херелдин чаңы ындыг турган: ССРЭ-ни чижеглей кааптар. Ам база-ла оозун утпааң:— Солун-сеткүүлде бижип тур ышкажыл. Канчап билбес апаардың. Колхозчулар амыр-дыр, че дээрге ол-ла. Чаңгыс кижиге дег. Сен дег ынчап өөңгө дазая берген орбас!— деп, кижиге кежээлээн.

Седен-Дамбаа дыннап оруп-оруп, тура халып келген.

— Эсэрде колхозчулар-биле бисти деңнээн херээ чүл? Оларда дег бистерде тракторлар кайыл? Машиналар кайыл? Чүвө-ле болза, Эсере дээр сен сен! Эсэрэ биле Тываны канчап деңнээр чүвөл. Ол болза сайзыраңгай чурт-тур, Тыва болза хожудангай чурт-тур. Бир эвес Эсэрэ-биле деңнежиксээр кижиге болзунза, Эсэрэге каттыжаалы деп, Тываның чазаанче билдиришкинден бистиң мурнувустан бижиге — дээш, Седен-Дамбаа алдыртпайн барган.

Седен-Дамбаа ССРЭ-ге кажан-даа чоруп көрбээн, ыңчалза-даа солун-сеткүүлден, клубка ында-кайда көргүзө бээр «дириг чуруктардан», ылаңгыя аңаа чораан кижилерниң чугаа-соодундан ында депшилгениң беднин билип чорбайн канчаар. Дажы-Намчал аңаа мал сүрүп чедирзе-даа, анаа-ла даштындан сонуургаан боордан башка, өске чүпү көөр деп. Ол хиреде база-ла ССРЭ-ге чораан, хөйүнү көргөн кижиге бооп, чоруп турган.

— Бистид бо Кужур-Бажы хире черни трактор болза, чаңгыс хүнден эрттирбес — деп, бадыткалды-биле чугаалаан.— Чер андарып турда, көрдүм. Амыр чүве борду.

— Хүн деп чүнүл? Хүн чарты чедирбес дизинзе — деп, Херел дооралап каан.

Тыва чурту делгем. Мында чок-ла чүве чок: даглар, хем-нер, карак четпес ховулар, арга-ыяш. Байлак дээрге бажын ажыр: мал, аң-мең, балык-байлаң, кат-тоорук, алдын-мөңгүн дээш, аржаап сугларга чедир. Оларны ажыглаар херек.

Тываның Араттың Революстуг намы чуртту капиталистиг эвес оруктап хөгжүдөр сорулганы салып турган. А ону кылырынга материалдыг бааза херек. Хамыктың мурнунда хөй кижиге негеттинер азы ажылчын күжү херек. А чүгле чүс муң хире тываларның чуртувуска социализмни боттарывыс күжү-вүс-биле кылып аар бис деп семээн дүжүү-даа чок. Ону тургузарынга оон аңгыда хөй акша-көпөөк негеттинер. Чери чеже-даа байлак болза, үлетпүр чокта, улуг фабрикалар, заводтар чокта, ону кайыын алырыл? Чоокта болуп эрткен төөгүнү араттар утпаан. ССРЭ-ге колхозтар тургузуп эгелээрге, ону өттүнүп, Тывага база колхозтар тургузар дээш, 1930 чылда араттарның мал-маганын бөлүп-хавырып аарга, оон чүү болчук? Хей-ле эжен-энмежок мал кырлып калбажыкпа.

Ону Херел-даа билир, Седен-Дамбаа-даа билир, Дажы-Намчал-даа билир — кайда кым-даа билир. Ам ындыг чүвени катаптавас дизе, ССРЭ-ге каттышканы дээре. Ол хире чүвени үжүк-бижикке пат, эртем-билини чок-даа болза, баштыг кижилер эндээр боор бе. Седен-Дамбаа ышкаш араттарның ол дугайын катап-катап чугаалап турары уjurлуг-ла болгай. Ам ол күзелдин бүткени ол-дур.

Дажы-Намчал ол хүн-не аалдарны эргип каапкан. Дүшкен өөиге-ле, чок болза аьдындан-даа дүшпейн, душкан-на кижизинге «Тыва ССРЭ-де каттышкан-дыр. Даарта байырлал болур. Эрте-ле чеде бээр силер» деп, чаңгыс домак чугаалап чораан.

Даартазында Арысканныг-Арыгга шынап-даа улуг байырлал болган. Улуг-Ак, Мунгаш-Ак, Алаш ышкаш ырак-узак черлерде чурттап турар араттар орук-чириктиң шаптараазынынга торулбайн, даңны атсы четкилеп келгилээн тургулаан. Суму төвүнүң бар-ла бажыңнарын лозун, туктар-биле шимеп каан.

Митинг-хуралга кожуундан келген төлээ дыка узун чүве чугаалааш:

— Бистер Совет Эвилелинин хамаатылары болган-дыр бис. Силерге база катап байыр чедирип тур мен. Советтиг Тыва делгерезин! Ур-аа!— деп, сөзүн дооскан. Чыскаалдыр тургулапкан өөреникчилер, араттар ураалап турда, арга-даш динмирээр. Аңаа улаштыр ынчаардагы чанчыл ёзугаар, сумуда дарга баштыг кижилер дооза сөс ап, чыылганнарга байыр чедирип, йөрээл салганнар. Ооң соонда өөреникчилер ырлар ырлажып, шүлүктөр чугаалаан. Оон үжөн ийи мөгө хүрешкен. Дажы-Намчал мооң мурнунда хүрежип чорбаан. Ам канчап чүрээ хөөрей бержик, база олурупкан. Харалаан, хөөкүй чер албайн барган. Үне сал-ла Мөгө Комбуга таваржы бергеш, чаңгыс часкаарга-ла, чаштай берген. Дажы-Намчал дыка-ла хомудаан, ынчалза-даа адаанын удатпаанда негеп алган.

Оон бээр тос ай безин эртпээнде, Тнилелге хүнүн байырлаан. Ону байырлааннар Арысканныг-Арыгга динмиреп хүнзээннер. Дыттар аразында шык бажында тургузуп каан индирге суму даргаларындан аңгыда, Ада-чурттуң дайынынга киржип чораан, чанып келген фронтучулар — эки турачылар база турганнар: Ооржак Чарык-Карак, Монгуш Чот, Монгуш Шет. Оларның хөрөктеринде дайынчы орденнер, медальдар часкы хүнге чайыннап, кылаңайнчып турганнар. Ядараан, суму төвүнүң чанында эът чарыштырыпкы дег хову чок. Оон башка, час кады-даа болза, эъттар-даа салып болур ийик. А мөгелер хүрештирери албан. Дажы-Намчал өнединиң Мөгө Комбуга дужааштыр олуруп алган. Оон ийи мөгени-даа девидип үндүрген. Мөгениң майыы кадырык. Бардамнап келген Комбу карак шивим аразында черде чыткан. Чоннуң алгы-кышкызын канчаар боор! Дажы-Намчал дыка-ла өөрээн. Ынчалза-даа кончуг хайлың өске мөгеге дораан октадып алган. Хамык ужур ооң октатканында эвес, а аттыг-чарлыг мөгени октаанында. Ооң соонда ону көргөнгө эрлер:

— Мөгө Комбуну октаан болганда, өскелери хамаан бе. Ам суму мөгези деп адаза-даа ажырбас кижиге бо — деп, хөөредип чоруп турганнар.

Оон хамык чон суг кыдыныче шуужуп каан. Дажы-Намчал билбээн чүве-дир. Аңаа баарга, ында-мында одаглар салып каан, ыш-бузу бургураар. Элдерниң чире, онгараарты каскылааш, улуг-улуг паштарда эът-чаг улдурткан, биче-биче паштарда шай хайындырган турган. Хөй саанныг аалдарның ак чеми — сүт-сааны ол өйде эңдерлип каар-ла болгай. Дыттар дөстөринде көгээржиктер-даа көстүгүлөп тургу-

лаан. Улгады берген, хүндүлүг дээн кижилерни, ылангыя фронтуга хөй белек берген араттарны шала үстүнче чалап турган. Дажы-Намчалды олче-даа чалаваан. Ооң херээ чүү деп, өскелерге бодаарга, ам-даа бичии оолак ышкажыл. Аңаа эът, мүн ижип, чип алза, экизи-ле ол.

Ол үеде суму даргазы араттарга эң-не хүндүлүг. Ооң хонган өөнгө бир хой черле ужар. Сояаты сарыг-шокар шаа-жаң тудуп алган туруп келгеш:

— Эштер!— дээш, элээн хөй чүве чугаалааш, дашканы көдүрген.— Тиилелге дээш дашканы көдүрүптээлиңер!

Ындыг янзы дой эгелээн. Ижип, чип-ле турганнар. Эът-чаг-даа оваа-ла. Ийи шары соккан боор. Ынчанмас-даа арга-жок, ол хире байырлалга кызанып чыткан херээ чүү боор, чок дээр эвес.

Актын суу кыжын дошка бастыра баар, ынчалза-даа ол кажан-даа удувас, уйгужу кижидег, хаарыктап чытпас, кезээде одуг чыдар. Оон-моон чара теп, чайындылап, бусбулазын бургурады тынып, көксү-хөрөөн хозадып ап, дош адаа-биле холурады агып, кыңгырады ырлап чыдар. Ам— час, майның айы. Ак кышкы хөвин шагда-ла солуп каапкан. Мынчан ооң өңү бир янзы, шала каралдыр, күскү карадондук үезинде ышкаш. Маңы-даа шоолуг дүрген эвес, аажызы-даа, томаанныг кижиде ышкаш, маажым. Изиг хүннер туруптар, Ак дажып-мөөрөп, эрик-савазын ажып, арга-арыгны хөмө алы бээр. Чайын ооң өңү үргүлчү саарыглап, көвүктөлип чыдарындан агарып көстүр, маңы-чоруу дүргедей каар, ырызы-даа дыңзып, кайы ырактан дыңналып кээр. Ооң ол ырызының эгезин-даа, төнчүзүн-даа тывары берге.

Эрикте олурган ашактар изиг-изиг чугаалажып турар апарган. Дажы-Намчал баштаан бир үе эрлер оларның чанынга чеде бергеннер. Хемниң адының кайыын, чүүден тывылганын маргыжып турар улус бооп-тур.

— Чайын кандыг ийик? Үргүлчү саарыглап чыдар. Сугнуң кырын ак көвүк шыва бээр. Бо турган кожагарларның кайызындан-даа хараарыңга, ак сүт дег көстүр ышкажык. Ак деп ат, бодавыжа, оон үнген деп, бистин өгбевистин чугаалап органын дыңнаан мен— деп, аксы изий берген ашак бадыткаан:

— Ооң оозу черле шын.

— Чок, ол ындыг эвес, ыңар. Мен мындыг чүве дыңнаан мен. Та кажан чүве, та каш муң чыл бурунгаар. Ынчан бо хемниң ады өске турган чүве эвеспе. Чингис-Хаанның арамытан аг-шерии Хемчик унун эжелеп алгаш, ам бээр уг-

лаар ужурлуг турду ыйнаан. Шеригниң чанчыны баштай хынап аар деп бодаан. «Дүү көстүп турар чүү кончуг бедик даглар апаарды. Орук-чирии кандыг чүве-дир. Ол көк-көк, куу-куу дагларны ашкаш, келинер. Хынап көрүнер» дээш, хайгыылчылар чоруткан дээр-ле болгай. Оон демги хайгыылчылар деспи дүвү дег кончуг ак ховуларны — Кудугуйну, Эдегейни кешкеш, Үзүк кырындан харап келгеш, Актың иштин өрү чоктап чыдып-чыдып, дедир баткаш, чанчынынга ак чер-дир деп чеде бергеннер-дир. Оон ол чанчын аг-шеринин чыскаап алгаш, «Ак баар бис! Ак баар бис!» деп, хамык шеринин кезип шаап турган-дыр. Оон чоруп-ла каан. Эдегей, Кудугуй, Алаш ишти черле ак-ла болгай. А Дакпалыгны өрү үнүп каарга, ооң кызааларынга чүьктүг аъттары дээктели бээр болган. Бээр ийин куду бадыптарга, аът-хөлү чуглуп бадып турар болган. Хем иштинге кирип келгеш, ол чанчын улуг тынгаш: «Ак дээри-ле шын чер-дир» дээн деп дамчыр чугаа дыңнаан мен. Кочулап турганы ол-дур ийин. Та чурт чуруунга ынчаар бижип алган чүвези. Бо хем Ак деп атка кирген — деп, бир ак салдыг ирей шаг-шаандан салгалдар дамчып келген дамчыр чугаа чугаалаан.

— Мен бодаарымга, хүнде чүве бо. Хүн караа дуу даглар кырындан хереп үнүп орда, Акты көөрүнерге кандыг боор ийик? Ак-чайт кылдыр көстүр ышкажык. Ак деп ат оон-на үнген болду бе — деп, база бир ашак бодунуң бодап чоруурун хөйге хөөрөп берген.

Чаа харын, оон-даа хөй солун чугаалар болгулаан. Ынчалза-даа кым-даа оонуу шын, моонуу шын деп үзе бадыткап шыдаваан. Чүү-даа болза, кезээде көвүктелип, агарып чыдарында-ла ужур бар боор деп, Дажы-Намчал чугаага киришпезе-даа, бот дугайты бодап арткан.

Тиилелге хүнүн демдеглээн санында-ла, Дажы-Намчал ол хүннү — Арысканныг-Арыгга болган байырлалды ыяп сактып кээр.

Дажы-Намчал ооң күзүнүнде өг кыйыында дыттар дөзүнге арны-бажы куруг дүк апарган арбай соктап олурган. Чыртай-оол адазы чанынга келгеш, сөөскен данказынга каш-даа каттап таакпылаан. Кажан Дажы-Намчал тараазын деспиге ургаш, элгей бергенде айтырыг салган:

— Сен ам канчаар деп турар кижини сен? — деп.

— Канчаарда? — деп, огу аайын тыппаан.

— Харын аан. Ам улгадып калдың ышкажыл. Өгленир-баштаныр дугайы кандаай чүве апаарды? Кижн үезин эр-тириптерге, багай боор чүве ийин. Ол хевээр хөрүчей берип болур — деп, ашак сургаар сагыштыг.

— Боданып көөр ыйнаан, ачай.

— Боданып-боданып деп, чүве чылыспа. Боданып эвес, шиитпирлээр херек. Ам мен сеңээ дөө кижиниң уруу бар, бо кижиниң уруу бар деп айтып берип чытпас мен. Хей кижн чораан сен. Бодуң тып ал. Чонда кыстар чок бе — дээш, адазы туруп, ооргазын чүктенипкеш, кылаштап чоруй баргаш, дедир базып келгеш, немеп каан:— Дүүн манаа кирген дарганы дыннадың ыйнаан. Чүү деп оржук? Араттар удавас колхозтажыр деп орбажыкпа. Ооң бетинде тускай кижн бооп, мал-маганны-даа чара даңзыладып алыр-ла болгай.

Шынап-ла чонда кыстар чок бе. Кымны кудалаарыл ынчаш? Ооң таныыры бот кыстар бар-ла харын. Олар оон караанга ол шакта дооза көзүлгүлээш баргылаан. Ынчалза-даа, та чүге, олар ону боттарынче чагдатпас ышкаш. Боду-нуң-даа сеткилинге олар кириксевес. Ам канчаар, диленир апаар.

Ынчан кара-дондак. Дүнениң-не хыраа дужер. Эрген, кежээ кыжыраң соок. Суг доңуп калган, ынчалза-даа хар чагбаан. Хар чокта, аалдар кыштаглаар боор бе, күзеглеринде хевээр. Актын садыг эргелекчизи Хүлер-оол шөлээлеп алгаш, тайга ажып, дииннеп чоруй барган. Ижер, тыртар садып аар садыг чок. Таакпы, шай чокта, чангыс-даа хондунар боор бе. Адазы ону Ак куду, Чөөн-Хемчик кожуунунун Хөлчүктүг сумузунун садыынче айбылапкан.

Дажы-Намчал-даа бадыпкан. Ыяштар чайгы каас хевин уштуп каапкан, ам дооза чанаш, чер болганда, сарыг бүрү сүстүгүп чыдар. Ак-Ооруунга кээрге, Чиңгинниң өө турбушаан, биеэ-ле хевээр чааскаан. Дажы-Намчал аңаа кайын кирер, шаппайн-даа, аяар чортуп баткан. Оон Актын дожун кежип, ажыт кирип алгаш, аьдының аксын салыпкаш, а боду кожамыктап бадырыпкан:

Кожум-на чок, эжим-не чок.
Койгун мен бе, тоолай мен бе?
Койгун-даа бол, тоолай-даа бол,
Кокпазында эштиг чүве.

Эжим-не чок, кожум-на чок.
Элик мен бе, хүлбүс мен бе.
Элик-даа бол, хүлбүс-даа бол,
Эзиминде эштиг чүве.

Дажы-Намчал суг кыдыында эзерлиг аъттар көрүп кагбаан болза, оон-даа кожомыктаар ийик. Доруг аътты теректе баглап каан, кулуннуг ак бени дынын сөөртү салып каан. Дөргөн хар чаа-ла чедип турар хире, хой кежи ой тоннуг эр база кулаанда сыргалыг уруг кылама кыдыында хой тырып алган турганнар. Дажы-Намчалды көрүп кааш, демги эр дуза дилээн:

— Бээр бол, күжүр дунмам. Бо кончуг моомалар дедир чаза баскаш, алдырар хире эвейн-дир.

Дажы-Намчал дузалажып кирипкен, аныяк уруг-биле хой бажы досчуп турган, а ой тоннуг эр та уругнуң адазы, та акызы, аңаа дөмейи кончуг эр, эдээнге элезин уруп алгаш, дошту довурактаан. Орту хире довурактааш:

— Ам чыгап көрүңерем!— деп алгырган.

Хой кайын ынаар, хайнып чыткан ээрем көргөн дег, мыргырлыр. Кылама дээрге, эзулуг көрүнчүк. Дээрде булуттардаа олчаан көстүр, эриктерде ыяштар-даа олчаан көстүр. Дуюглуг амытанның коргары чөп. Дажы-Намчал холда шывын октапкаш, хойнуң аразынче халып киргеш, ийи хойну колдуктапкаш, сөөртүп кирген. Хөй хой оларның соондан дидим эвес-даа болза, сүрүштүр шуужуп кирипкен. Ынчалздаа довурактаан черинге четкеш, сыңмарлажып турупкан. Оон ыңай кылама. Дажы-Намчал демги-ле ийи хоюн тайып ужуп чорааш, ол чарыынга аппарып салып каарга-даа, хоржок. Бажында хой дап бергеш-ле, буттары адыраңайнып чоруй, барып ужар. Ону көргеш, соонда хойлар дедир бүлгүрлүп каан. Ам канчаар, ой тоннуг эр биле Дажы-Намчал дошту шуут кежир — бир эриктен өске эрикче үндүр, довуракты кылыннады төгөр ужурга таварышкан. Ол ажилды дооскаш, Дажы-Намчал база ийи хойну колдуктапкаш, сөөртүп кежипкен. Хойларның алгы-кышкызы-даа муңгаранчыг, кулак уюкталыр. Ооң соонда-даа хойлар ынашпайн пат болган. Адак соонда, ойтагар мыйыстыг, сарыг хуна чоргаары кончуг кежип каан. Ону өшкүлөр эдерипкен, а хойлар оларга улажыпкан. Оон аъттар кежирген. Бодунуң аьды биле кулуннуг ак бени Дажы-Намчал кежирген, а ооң соондан доруг аътты кулаанда сыргалыг уруг чедип орда, аът дайгактааш, чаа кылаштап өөренип чоруур чаш уруг дег, чатпаңайнып тургаш, барып ушкаш, ол-бо тепкиленгеш, кыламаже чылып чоруткаш, туруп чадаан. Дажы-Намчал хром сапыктыг чораан, ооң тайгыры мырай чүдек-ле болгай. Ам канчаар, ийи идиин ушта соп октапкаш, кызыл-даван баргаш, доруг аътты хөмгүлештир сөөртүп үндүрүп эккелген.

— Ол болбазыкпа. Улуг дуза чедирдиң — дээш, ой тоннуг эр аьттаныр деп чыткан Дажы-Намчалды чанынче чалаан.— Бээр олур, чугаалажыылы, таакпылажыылы — дээш, данказын сунган. Ынчан Дажы-Намчал ындыг чүве билбес, ёзузу ындыг дээш, данзаны сорган кижги бооп, аксынга дээрткеш, дедир сунган.

Дажы-Намчал аьдының дынындан тудуп алгаш турган.

— Кай баарың ол?

— Садыг баарым ол.

— Чоп сени эки таныксаваас кижги боор мен. Каяа бир черге көөрүн мүн-не көргөн-даа ышкаш мен. Тиилелге хүнүнде Мөге Комбуну сен октапчык сен бе, моң?

— Ийе.

— Ол-ол, ам сактып келдим. Мен база көрүп орган болдур мен ийин — дээш, ой тоннуг эр сегелин суйбаттыңган.— Ындыг-дыр. Ам сактып ор мен. Чыртай-оолдуң оглу ышкажыңчыл? Адың кандыг, Намчал ийик моң?

— Дажы-Намчал.

— Ийе, ийе, ийе, Дажы-Намчал.

Кулаанда сыргалыг уруг оларның чанынга кайын турар. Хемни кешкеш-ле, кулуннуг безин мунупкаш, хоюнуң соондан чорупкан. Ой тоннуг эр-биле чугаалажып турза-даа, ол уруг Дажы-Намчалдың сагыжындан ыравайн турган: хөөремик кижги болза, тудум четпес деп болур чиңге бел, агылдыр арын, уштулаңайнып турганзыг, улуг-улуг, ала-ала карактар, туругур дурт-сын, ооргазын куду, чинге кара хем дег, бады барган узун кара чаш... Черле көрүштүг кыс. Дажы-Намчалче уругнуң көөрү база бир янзы болган. Эрниң чүрээ шимирт диди ышкаш.

Ой тоннуг эр бодун Ондар кижги мен диген, чоғум адын-даа адаваан. Оон Дажы-Намчалды өөвүс моон ырак эвес, барып шайлап алгаш бат дээрге, демгизи ынаваан, ынчаш чанып ора, киргей мен аан деп каан.

Дажы-Намчал садыын кылып алгаш, дедир өскеп ора көөрге, демги уруг демги-ле кулуннуг безин мунуп алган, хой дозуп, ооң оруунуң аксында, ырак эвес көстүп чораан. Дажы-Намчал аьдының, бодунуң мағазын көргүзөр бодап, аьдының дынын салыпкаш, ырлап бадырыпкан:

Актар бажы чаап келди,
Чагы болгаш шекпен болза.
Анай карам чаңнап келди,
Чайлыг болгаш шөлээн болза.

Хемнер бажы чаап келди,
Хедеп болгаш шекпен болза.
Хеймер-карам чаңнап келди,
Кежээ болгаш дүне болза.

Дадыратпышаан келгеш, аксымчы аъдының ақсын арай деп демги уругнуң чанынга доктаадып алган. Кыскыл дозу-луг эзер-биле эзертеп каан, мөңгүн чүген, чуларны бажында суп каап кыскыл аътты сонуургаан боор, ол уруг ону баштай топтаан. Оон харлыг кыжын мокулчак ак кожагар бажында олурган эзир дег, аъдының кырында олурган Дажы-Намчалче чымыраарты көргеш, чырыын чыртайткан. Дажы-Намчалдың чүрөөнче хүн херели согунналы берди ышкаш.

— Адың кымыл, хунам?— дээш, Дажы-Намчал кожалан-дыр чорткан.

— Хуна-ла.

— Хуна?— депкеш, Дажы-Намчал каттырып өлү-ле берген.— Хуна. Кыс кижини канчап ындыг аттыг боор чүвөл?

Шынап-ла херэеженнерден ындыг аттыг кижини Дажы-Намчал дыңнап көрбөөн, а эрлер эңмежок: Көк-Хуна, Кара-Хуна, Болдуг-Хуна, Чолдуг-Хуна, Сазыг-Хуна...

Ол уругнуң ады-ла ол. Та кым ынчаар адап каан чүве. Дажы-Намчалдың хидилээн каткызы ону дорамчылаан, шоодуп турар кылдыр билдинген. Олче Хуна хыйыртап, карактары чидиди көргеш, төрөпчизин шалт-шалт кылдыр тепсенип-кеш, опаңнадып чорупкан. Дажы-Намчал соондан көрүп туруп-туруп, оон аалынче углапкан.

Үш өг турган. Чүү-даа болза, Ондар ашактың өө бо-ла боор дээш, Хунаның кулуннуг безиниң чанынга аъдын баглааш, өгже кирген. Өгдө улус-ла хөй, кады өглериниң ишти-ле болган боор. Та кайыын чедип келчик, Кара-Бөскөк база олурган.

«Кежээ кижиниң мурнунда хүндү». Өг ишти Дажы-Намчалды бар-ла чеми-биле хүндүлээн.

— Берген белээм октаптың бе? Азы бодунда бе?— деп, Дажы-Намчалдан Кара-Бөскөк айтырган.— Үш алышкынын ортуну чечен дээр чүвевис аан?

Хомусту ынчаары ол.

— Бар-ла.

— Ам хап турунда, амыр-ла сен ыйнаан? Бо чонга со-нуургадып көрөм.

Дажы-Намчал ынаваан. Оон Кара-Бөскөк дөжек кырында олурган Хунаже айыткаш, дөө дунманга тутсувудам. Хөөкүй менден хомус айтырып ор. Меңээ чораан чүве, мында бир

кадайга былаадыптым дээш, каттыргылаан. Дажы-Намчал хомузун уругнун дөжөк ужунда орган иезинге тутсупкан, оон Хунаның холунче дамчаан.

— Ойнадып көрөм, уруум. Дыңнаалы. Эткири кончуг хомус — дээш, Дажы-Намчалче айыткаш,— бо оолга чагаан кижин мен: черле чидирип болбас, өске кымга-даа тутсуп болбас, бээр болза кадай кылып алыр деп бодап чоруур уруунга бээр сен деп. Оозун ам-даа хойлап чоруурун бодаарга, ам-даа бот хевээр-дир бо — деп, Кара-Бөскөк хөөрегилээн.

Хуна хомусту андара-дүндере тудуп көргөш, дизип каан бес дег, быйыргын ак диштеринге кыза туткан соонда, таалапчыг аялга өг иштинде кижилерни ытатпайн барган. Кара-Бөскөк ону хөлчөк мактаан.

— Ол, ол. Ынчаар ойнаар.

Оон соонда Кара-Бөскөкти сыгыртып көр деп дилээниер. Оозу ынаваан, челбине берип-тир мен, боскум туруксап тур деп чылдакка кактырган.

Дажы-Намчал аъттаныпканда, Хуна соондан үнүп келгөш, хомузун сыгаарга-даа албаан.

— Кара-Бөскөк чүү диди? Оонуу-биле болзун. Сен эдиле — деп, аяар чугаалааш, оон улам ээкекеш, сымыранган.— Чагаадан чорудуптайн бе?

— Ойт, ыянчынарны. Улуг ашак ышкажыңар чүл?— дээш, кылаштап чоруткаш, өг чанында турган.

«Улуг ашак... Хары каш деп моон»— деп бодап, Дажы-Намчал, өрге манаан сары ышкаш, эзер кырында шимчеш дивейн олурган.— Шынап хары кажыл моон? Эйт-кежин, эмиг-төжүн көөрге, чедишкен кыс-тыр бо». Оон бир көөрге, Хуна хүлүмзүрүп турар болган. Оозун бодаарга, туралап турар байдалдыг, ужур-ла бар. Дажы-Намчал бодунче имнээн. Демгизи чедип келген. Эр-даа кыстың бажын суйбай каапкаш, адыжын дүрген-не думчуунга чедиргөш, чыттагылаан. Хуна чожап, чашталчың кылыңза-даа, ажынмаан, харың дидими-биле көрүп келген.

— Харың кажыл?

— Чээрби сес чылда төрүттүнгөн кижин-дир мен.

«Ыы-хы. Чээрби сес чыл. Менден сес-ле хар биче ышкажыл. Хей чүве-дир».

Демги айтырыын база катап салган.

— Чагаадан чорудуптайн бе?

Хуна эктиң кызып каан. Бодун бил дээни ол.

Аалга келгөш, кымга чүнү-даа ыттаваан. Чагаа бижиир дээш, өглерден саазың дилээш, тыппаан. Карандаш мүн-не

бар, башкы-салаа ышкаш чолдак чүве. Ам канчаар, суму төвүнчө албап-биле өскээр ужур таварышкан. Школа башкызындан шавышкак шугумнарлыг кыдырааш саазыны дилеп алгаш, чагаа бижир дээш, ээн, хос класска олуруп алгаш, сөс кожуп чадап каан. Ооп аалынга келгеш, чүгле эртенинде арай деп бижип алган.

«Хуна сарыым, экин. Ак саазыны арным кылгаш, көк будукту дылым кылгаш, ынакшылдын чагаазын бижип олур мен. Чамдык ындыг аңчылар турар боор, канчаар-даа кызып-кызып аннаарга, кара өштүг-биле дөмей, аң черле аайлашпас. Мен кыстар дугайында олар-биле дөмей чораан мен. Өгленир дээш мынчага чадап каан мен. Бо Улуг Актын унунга чеже кыс турбаан дээр сен. Кара сугнуц кадыргызы дег, белин чайып, эстедип турар-даа кыстар тургулады. Эл алдынче дывыржыыр шокарлар ышкаш, белин чайып, мени ал дээн ышкаш, көөргөттүнип базып турар кыстар-даа турду. Чадап каан мен. Дооза-ла сагыжымга кирбес болган. Ынчап чорза-чорза, чылдар эрткен. Улгады бээрге, арай багай хире чүве-дир. Ада-не безин кижини аартыктай бээр хевирлиг. Ачам ашак ам мырыңай ажынып турар апарган. «Далашкан күске сүтке дүжер». Тавын бодап, далашпайн чораан кижини мен. Ам бо-дур, хеп-хенертен сенээ душтум. Күжүр Агымны, улуг Агымны. Авайымның аазы ышкаш, суун ижип өскөн Агымны! Четтирдим, Агым! Кежиин кежерде, кезээде тейлеп чоруур мен, Агым.

Ак эвес болза, сенээ кайын дужар ийик мен. Актын кыламазы эвес болза, силер хоюнарны шагда-ла кежир ай деп алгаш, чоруй-ла бардыңар ыйпаан. Мен сени кайын көөр мен, сээң өөнге-даа кайын кирер мен. Сени көргөн соонда, сеткилсагыш саймаараан, ал-бот албаараан. Бодаар, сактыр чүвем чүгле чаңгыс сен. Удуур дээш чыдып аарымга, удуттунмастыр. Даштын аът даваны дадыраар. Ак шырайлыг, ала-ала карактарлыг уруг келгеш, одап-ырлап турунтар.

Ак-ла сайлыг бо-ла черге
Адым дуюун бастырбас мен.
Алыр-албас чүвөлөргө
Адым-сураам үндүрбөс мен.

Алыр болза, бээр олур,
Арнывысты көржүп аалы.
Адар даңы аткыжага
Аас-сөстен бержип аалы.

Тура халааш, үнүп кээр мен. Дүннүн карангызы уткуп аар-дыр. Сактырымга, шаап келген чараш уруг шаанга дээр-ле манап-манап, чадап кааштын чана берген ышкаш боор-дур. Хүндүс боорга, чүүден дора. Өскөн өөмден дезиксээм кээр-дир. Чүү-даа шаптыктавас шөлөөн черге чыдып алгаш, ийи караам шийипкеш, боданып-ла, боданып-ла чыдыксаам кээр-дир.

Хуна, сарыым, ат болдум: куюмнадым. Ал-ла сагыш сенде. Сен чок болза, чурттай албас хире-дир мен. Чус-чүс кыстардан чаңгыс сени чүрээм шилип алганы ол-дур. Сенден чагаадан бижиптейн бе деп айтырган болгай мен. Харыы бербедиң, эктиң кызып кагдың. Чөпшээреп турары ол-дур деп билип каан мен. Ынчангаш бо чагааны бижип ор мен. Кады чурттап көрээли. Таанда чажам дивес боор деп идегеп ор мен. Күжүр Хунам, күжүр сарыым! Харызын-на саадат-пайн көр. Ол келбес болза, өлгөним ол. Ишти-хөннүм ийлеп, ийи караам соглуп каар. Мени кээргеп көр. Харыы кээр билек-ле, ачамны бадырар мен. Бодум база чеде бээр мен. Борбак-карак.

Ой-ла тонун кедип алган
Сен-даа кайын доңар деп сен.
Ошкап алган, чыттап алган
Мен-даа кайын уттур деп мен.

Шыва тонун кедип алган
Сен-даа кайын доңар деп сен.
Сыйбап алган, чыттап алган
Мен-даа кайын уттур деп мен.

Ооржак Дажы-Намчал.»

Чагааны адазы алгаш, бадырган. Кааңнап чайлаан. Ашак-тын тарып алган арбайы пат болган. Суггарар буга бар эвес, чүү боор, ара кадып калган, дошпузу дырышкак-дырышкак. Кыштам-даа четпес. Хорум-Дагда бе, Чыргакада бе, таныжы бар чүве-дир. Чыртай-оол оон тараа айтырар дээш, аьттанып турда, Дажы-Намчал чагаазын сунган.

— Мону орук ара аппарып бээйт, ачай.

— Кымга чувел, мон?

— Даштын номчуп көр даан.

Ашак номчуп көргөн: анаа-ла «Хунага» деп каан.

— Ол чүү кижинил?

— Ак-Ооруунда бир кижин бар чорду ийин. Ондар кижин чорду. Адын билбес мен. Ооң уруунга баар чагаа.

Чыртай-оол ашак бо чүнү ынчап баарды бо дээнзиг, ог-
лунче айтырыглыг шырай-биле көргөн.

— Ол кайызы чоор? Ында Ондарлар-ла хөй... Сакты-
рымга, Хуна деп уруглуг кижн Илгин ашак боор ийин бо —
депкеш, чагаазын хойлапкаш, аьдынын саарынче чырс кыл-
гаш, шошкудуп бадыпкан.

Дажы-Намчал харыны адазы эккээр, дедир кел чыда,
ол аалды ыяап таварыыр деп бодап турган. Кайын ындыг
боор, эртенинде-ле элээди оол чедип келген, Хунаның мындаа
кула кулуннуг безип мунупкан. Улус кээрге, ыттар черле
ындыг-ла болгай, ээрип үнер. А олар ээргенде, өглер ишти
ыяап-ла, чок болза эжиктен бакылаар, чок болза үнүп кээп,
сонуургаар. Дажы-Намчал үнүп келгеш, өг кыдынга турган.

— Дажы-Намчал деп кижн кайы өгде ирги?— деп, демги
оол айтырган.

— Мен мен. Канчаарың ол?

Демги оол карманындан сыга тудуп каан саазын уштуп,
сунган.

— Угбам чорудупту.

Дажы-Намчалдың чүрээ шак ышкаш тик-тик кылдыр соп
эгелээн. «Чүнү-ле бижижн ирги?» Демги оол бээр дүш, өгге
кир дээрге-даа ылавайн, суму төвү барайн дээш, чорупкан.

Дажы-Намчал чагааны номчааш, дүвүревес боду дүвү-
реп, хөлзевес боду хөлзеп эгелээн. Сонгу иези ону эскерип
каан.

— Каям, Дажы-Намчал, чагаан. Мен номчуп көрейн —
дээш, холун сунган. Бирээзи тутсупкан.

«...Чагаанны алдым, Дажы-Намчал. Өгленчир дугайында
саналыңга удурлаңыр чүвем чок. Мен база сени көргөш,
ылангыя Кара-Бөскектин сөстөрүн дыннааш, сагыжым сенче
тыртыла берген. Ооң соонда мээң бажым суйбаптарыңга,
баштай чожуксай берзимзе-даа, сен чоруй барган соонда,
дыка-ла таалап туржук мен. Мээң бажымны мынчага кан-
дыг-даа оол суйбап көрбээн. Сен-не харын дидим кижн бол-
чук сен. Хүннүң-не аныяк оол кижини ынчап турар чүве
болза деп-даа бодай бээр-дир мен. Ынакшыл деп чүве ындыг
хензиг чүведен-даа өөскүй бээр чүве-дир. Эрткен хүннерде,
ланды-ла сени бодап турдум. База катап чугаалап каайн:
сээң саналыңны уткуп-хүлээп алыр-дыр мен. Авам, ачам
удурланмас боор.

Ынчалза-даа дүргөн хөделбес болзунза, куруг каарың
чадавас эвеспе. Ак-Аксында улус бар. Оолдуг чүве-дир.
Ачамны адааш, ол өгнүң уруунуң саналын айтырар бис деп

орган дээр чорду. Авамга бир кадай чугаалаан-дыр, бодам-чалыг тур деп. Кым билир, ачам-биле дугуржуп-даа турган-нары чадавас. Ачазының сөзүн дыңналаска, кижиге багай-ла болгай. Таан кайын бак улуска уруун бээр деп ол. Дүргедеп-ле көр, Намчал сарыым. Сээң кээринни четтикпейн ма-нап ор мен. Бо-ла.

Хуна.»

— Хуна дээрге, Ондар Илгин ашактын уруу ышкажыл. Ат болган-дыр бис. Бо ашак кажан кээр чүвези ирги — деп, соңгу иези база хейде-ле дувүрөп эгелээн.— Мен бо өглерге чугаалап каайн: хойтпак-хайтпаан чыып турзуннар — дээш үнүп чыткан.

— Азы мен чоруптайн бе? — деп, Дажы-Намчал сүмө айтырган.

— Кайнаар?

— Ол аалче аан.

— Чоп эшкедээр сен. Чүве ёзу-чурумнуг чүве ыйнаан.

Ындыг харын, чүве ёзу-чурумнуг. Кайы-бир кижиниң кызын оглунга кым-бир кижиге ап бээр деп бодаза, ыяап-ла улуг кижилер барып, арага-дарылыг, ужа-төштүг уругнуң саналын айтырар, ооң ада-иезиниң чөпшээрелин алыр ужур-луг.

Дажы-Намчал сагыжын оожургадып чадаан, чүвезин чи-дириккен чүве дег, үнүп-кирип тура хүнзээн. Улуг дүш эртип турда, көөрге, демги кулуннуг бе мунган оол дөө ба-дып чыткан. Дажы-Намчал бажын доза маннай бергеш, доктааткан.

— Ачам канчалды? Дүүн-не чоруй барды ыйнаан?

— Чок, чорбады. Хонду, арагалап.

— Хы, кончуг...— дээш, чугаалаар сөс тыппайн баргаш, ылавылаан:— Канчалчык ирги але: баар дээн черинче чоруй баржык ирги бе? Тараа сураглаар дээн кижиге болгай.

— Мен үнеримде, кожавыс өглер хойтпаан тиге бербе-диге. Ол чорбас. Тарааны ачам моон ап ал деп орду.

Дажы-Намчалдын хөрээ хозаш кылынган.

— Угбанга чугаала, шиңме. Ийи-үш хонуктан чеде бээр бис деп.

— Чаа.

Чыртай-оол ашак кежээликтей дадырадып келген: кы-лын халаң чулчуруп орган:

— Чорук чогаан, чорук чогаан. Тараа-даа тыпты берди, келин-даа тыпты берди. Ой кадай, билип ор сен бе? Оглувус кадай тып алган. Хойтпак-хайтпаан эки быш! Кудам оол-

биле дугуржуп кагдым. Соңгузу хүн бадар... Дажы-Намчал кайда барды бо! Бээр кел де. Күжүр оглумну. Ам харын угаан кире берип-тир ышкаш. Шору кижиде деп бодап чоруур кижиде мен... Ыңай-бээр чүве барба де...

Ындыг янзы Дажы-Намчал адак соонда кадайланып алган. Ол болза 1945 чыл. Ынчап чоруп-чоруп, шынап эки-даа кадайга таварышкан: томаанныг, ажылгыр, ырлаар-шоорлаар. Эрниц аксының кежиин-дир ийини але.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

БҮГҮДЕГЕ НАЙЫРАЛДЫГ

(Орук демдегелелдери)

1. УЛУГ АРТ

1981 чылдың октябрьда тыва чогаалчыларның, чурукчуларның, эртемденнериниң өмүнээзинден Тыва АССР-ниң чурукчулар эвилелениниң баштаар чериниң даргазы Иван Чамзоевич Салчак, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң директорунуң оралакчызы, дыл эртемнериниң кандидады Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш база бо одуругларның автору Моол Арат Республиканың Баян-Өлгү аймаанга аалдап барып, өңүктөргө амыдырал-чуртталгазы, ажил-ижиде биле таныжар аас-кежиктиг болган.

Бүгүдеге найыралдыг! Моол черге баарга, бир-ле дугаарында дынналыр ийи сөс ол. Бистиң совет черге болза, оларны «эш» деп сөс-биле деңнеп болур. Бүгүдеге найыралдыг дээн чылыг, ишкир ийи сөс моол улустуң мөзү-шынарын, аажы-чанын, харын-даа арын-шырайын безин херечилеп турар. Моол Арат Республиканың ады безин ол чедингир сөстөр-биле эгелээр, оларны моол улустуң сүлдезинде алдын-биле сиилбип каан: Бүгүдеге найыралдыг Моол Арат Республика! Борта кандыг-даа тайылбырның керээ чок. Бүгү сөстөр турар черлеринде, бүгү чүве билдингир.

Бүгүдеге найыралдыг Моолдуң Баян-Өлгү (тывалаарга Бай-Кавай) аймаанга тоол шагда ышкаш үш артты ажып чорааш четкен бис. Баштайгызы — хөртүк чокка чытпас Хөндергей бажы. Ол шынап-ла он айда безин харлыг чытты.

Бистиң-биле кады Хандагайтыга чедир чораан эртемдени-

вис Доржу Сенгилович Куулар Чадаанадан эгелээш биске сөс ытатпаан кижн. Эң ылангыя Хөндергейни өрү чоктаптарывыска, койгун чыдар чер безин арттырбайн тайылбырлап чорду. Бир черге машинаны доктааттырды-даа. Ынаар алаак кылдында шыкче айыткаш, эң баштай төк кээп дүшкен черим дидир. Төрүттүнген чуртум дээри ол ыйнаан. Дачамнын дүжүдү-дүр дээш, элдеп-эзин ногаачимис-даа уштуп эккелди. Хөндергейге тараа тарып чип чораан араттын оглу кызыл холу-биле яблоктар, помидорлар, огурецтер өстүрүп турар анаарга, черле солун болбайн канчаар.

Хөндергейнин ол чарында бедик кара сүүрже айыткаш, Доржу Сенгилович чугаалады:

— Ол дагны Донгуурун деп адаар.

Орта маргылдаа үнген. Чүү дээн сөзүл ол? Чугаа чок-ла бистин эживис дыл эртемдени Доруг-оол Алдын-оолвич онза чүткүлдүг киржип эгеледи. Адак сөөлүнде Дон-Хырын дээн ат-тыр деп түннел кылдывыс. Ол черле шын турган боор.

Апаа тура, шаанда дайын үезинде Чадаананың пионер лагеринге дыштанып турганывысты база сактып чугаалаштывыс. Ырлажып, сугга эштип, одаг кыпсып, балыктап, дириг-булунга койгуннар тудуп, Хөндергей аксының кара хараганының аразынга походтап ойнап чораанывысты сактарывыска, дыка-ла солун чораан. Орта тура ынчангы ынак башкыларывыс орден хавыяалыг Манзырыкчы, Эмер-Сарыг, Кызыл-Тас, Шааннаа, Сүрүң-оол (ам чогаалчы) сугларны эң чылыг сөстөр-биле адап турдуvus. Эмер-Сарыг башкының бастаары, Кызыл-Тас башкынын танцылаары утгундурбаан болду. Оон ыңай кады дыштанып турган эштеривис чурук чуруур Салаажыкты-даа, бас кагар Даваа-Самбууну-даа, ырлаар-танцылаар кыстар Севилбаа, Арыяа, Дарый-Док сугларны-даа, амданныг аш-чем кылыр поварывыс Көк-Кадай кадавысты-даа, ооң оглу Толяның боо чаза тудупканын-даа сактып чугаалаштывыс. Бодум дугайты чүнү чугаалаар сен дээр болза, чайның изиинде-даа, оон туржук кыштын соогунда-даа Чадаанаже кирип олурумда, думчуумга дангаар-ла огурецтин чаагай чыды келир болгай. Ол чүл дээрге, ынчан улустуң шөйбек-көк деп адаар амданныг ногаазын эң баштай Чадаанага чиген кижн-дир мен. Ооң чаагай чыды чаш угаанга бүгү назыда артып калган.

Хөндергей арт кырынга үнүп келиривиске, чогум хөртүк чок, хар бар чорду. Ону көрүп кааш, Доржу Сенгиловичи-

вистинц өөрү үрү-даа ат чок чоор. Шагда ырлап чораан кижин мен дээш, хөрээн-даа хозаткылады:

Хөндергейиниң улуг арты
Хөртук чокка чыдар эвес.

Оон соонда, анчы кижин мен дээш, харда истер көргүлээш, эрткен чылын адыг адып каанын-даа хөөрегиледи. Ону дычнааш, Доруг-оол Алдын-оолович хүлүмзүрөөн тур:

— Ол-даа арай маргылдаалыг хавап чораан...

Хөндергей арттап ынай орук-чирикти тайылбырлаар, кижилерни ашкаарар-чемгерер хүлээлгезинден Доржу Сенгилович дүшкеш, ону Доруг-оол Алдын-ооловичиге дамчыдып берген чүве. Чүге дээрге ол Өвүр чурттуг кижин болган-дыр. Бодунуң району болур Чөөн-Хемчиктинц девискээрин эрттир албан-хүлээлгезин эки күүсеткени дээш Доржу Сенгиловичиге аас шанналы берген бис. Ол дээрге эң белен чүве-ле болгай, когарал бар эвес, чүс, муң-даа катап берип-ле тургай.

Доруг-оол Алдын-ооловичиниң хүлээлгези эгелээп дораан Бора-Шайның адынга маргылдаа үндү. Моолдап Боршоо дидир. Адак соонда өске дылдан утказын-даа, бижирииндаа барымдаалавайн, адаарын тыважыдып үлегерлөөн сөс деп түннел кылдывыс. Оон девиин-биле Улаатай, Хандагайты, Солчур, Саглы дээн ышкаш аттарның тывылганын черле арттырбаан бис. Өвүр районнуң төвүнче, билдингир-ле, «Хандагайтыны» ырлажып кирип ордувус. Хор бар эвес, база-ла аас шанналы.

Кызылдан үнүп тура-ла, кижин бүрүзү бодунуң төрөөн районун харыылаар деп дугурушкан улус бис: долу тайылбырны бээр, ырлаар-шоорлаар, эштерин чалгааратпас, ашкаарар-чемгерер.

Бир дугаарында-ла ындыг хүлээлге чурукчувус Иван Чамзоевич Салчактынц үлүүнге таварышкан чүве. Ол Чербин, Кара-Хаак, чаңгыс сөс-биле Кызыл район чурттуг кижин бооп-тур. Иван Чамзоевич шын туразы-биле мөгүдөп бо ыйнаан. Хоорай адаанда хавап өстүрер комплекстен эгелөөш тайылбырлап кириптерге, дөгеревис билир болдувус. Боом, Кызыл-Хавак, Шаараш, Оттук-Даш база-ла тодаргай.

Оон соонда Улуг-Хем районун девискээринче кириптивис. Мээң ээлчөөм келген. Сураглыг Оттук-Даш тулчуушкунундан Чаа Шагаан-Арыгга чедир, Буура кырында демир салдан эгелөөш ам Хайыракан эдээнге туттуна бээр химиктиг чемишчидилгелер заводунга чедир чугааладым. Менээ эң өөрүнчүг чүү болганын дээрге, ол бүгү эрги төөгүлөрүнн-

даа, чаа чаартылгаларны-даа мээң кады чораан эштеримниң билири болган. Харын меңээ боттары немей тайылбырлап чордулар. Оон ыңай олар шаанда мээң Шагаан-Арыг школазынга өөренип тургаш, чамдык сиилең баштыг эштеримниң көгүлдезинге киргеш, дың чаңгыс катап школадан дургуннаанымны өөрүм харын сонуургады. Кыштың чыккылама соогунда чээрби беш километрини чадаг базып эрткеш, чаактарым доңуруп алгаң мен. Ол хевээр школадан черле дургуннап көрбээн мен. Шагаан-Арыгдан чемгерип каайн дээримге, хайыы дээш өөрүм ынавадылар. Ооң-на чылдагааны боор, оода аас шаңналы-даа албаан мен. Ажырбас оң, Иван Чамзоевич база-ла ындыг болган кижн.

Хандагайтыга келиривиске, районнун удуртур-баштаар даргалары Александр Бүрбүжекович Семис-оол, Чооду Кожик-Чыргалович Шулуу-Маадыр суглар улуг-хүнде суурнун чонун баштап алган, малга чем-суур белеткээри-биле «сарыг-бүрү» деп операция эрттиреринче үнүп турлар. Олар Моол-биле шаг-үргүлчүнүн харылзаазын тудуп турар арга-дуржулгалыг эштер болгаш, Баян-Өлгийже кандыг оруктап чорза эки дээрзин тайылбырлап бердилер.

Ийн дугаар ашкан артывыс Улаан-Даваа болду. Тывалаарга Кызыл-Арт дижир. Олап база Найыралдың оруу эрткен. Мөңгүн-Тайгаже бистиң машиналарывыс база олап чоруп турар.

Мен борта үш дугаар улуг арттын дугайын онзалап чугаалаксап тур мен. Ол арт Нүүрүк хөлдүң-даа ындында чыдып турар.

Нүүрүк хөлдү эрттир онза ужуралдарга таварышпаан бис. Кызылдан-на үнеривисте Тамара Чаш-ооловнаның саазынга шыйып берген чуруун үргүлчү тудуп алгаш чораан мен. Ол ышкаш чурукту бистиң чолаачывыс Сергей Чамыян база ап чораан. Оларны бистер үргүлчү нүүртештирип, орукту ылавылап чораан бис. Ооң кадындан бирги ужурал бистиң баарывыста эскет чокка чедип келгенин билбээн болган бис.

Нүүрүк хөлдүн эринде ийн-үш бажынга чедир илдик чокка келген бис. Оон ыңайгы орук база чурум ёзугаар билдингир турган. Ынчалзажок ында кижилерден ылавылап алыр деп шийтпирледивис.

Бир бажынын чанында тывалар ышкаш хөвөнниг тоннуг аныак эр «Беларусь» септеп тур. Тракторист кижн ылап-ла орустап билир деп бодаан бис. Ындыг эвес болду — моол эш чаңгыс-даа орус сөс билбес, бис моолдап мырыңай бил-

бес болдувус. Имнежирден өске арга чок деп чүве билдине берди.

Моол эш довуракка санцарны бнжип, дагларны чуруп, орукту шыйып туруп тайылбырлады. Кандыг-чүү-даа болза, Өвүр чурттуг кижн болгаш, Доруг-оол Алдын-оолович чугааның ужурун билнп, биске хелемечилеп тур оң. Бир эвес оң талаже чоруткаш долганыр болзувусса, аймак төвүнге чедир 278 км, солагай талаже чоруткаш дорттаар болзувусса, 76 км деп чүве билдинди. Силернин машинаңар дорттап чоруп шыдаар, мен олап бо трактор-биле чоруп турар кижн мен деп, моол эш имнеди. Элээн сүмелешкеш, дорттаар деп шиитпирледивис.

Нүүрүк хөлдү долгаңдыр таар оыттуг кылаң ховулар кал-барып чоруткулаан. Оон ыңайлаарга хая-дажы козурт даглар эгелээр. Ооң соонда тайга тазы. Ыяш мырыңай чок. Тывада Мөңгүн-Тайга, Алтайда Кош-Агач ышкаш черлер болду.

Күс дүжүп келген. Хөлдө куштар мырыңай чок, чылыг ораннарже арлы бергеннер боор. Агаарның ындазында сооксумаары хөлчок, кижн бични када-ла дидирексей бээр.

Дорттаар дээн оруувус дагже үнместээш, төнместээш туруп берген. Аскан-дыр бис дишкеш, база катап демги аалдың дужунга дедир хап келгеш, бични орук сомазы эдерип алгаш, чиге бурунгаар дагже үнүпкен бис. Үр болбаанда тарбаган үнгүрлерлиг деспектерге келиривиске, оруувус чайгаар-ла эстип калды. Ам канчаар, үе база орайтап келген, дедир шаап турар шак чок, орук чок черлеп тайга кырынче үнүпкен бис.

Аразында доңа берген кара суглуг дөңгеликтерге машинавыс чайганып, дагны өрү чүткүп-ле олур. Элээн бедип келиривиске, булуктар таваржып эгелээн. Ынчап кээрге, машинадан дүшкеш чадаг кылаштажып, эртер черлерни Сергейге айтып берип чордувус. Ынчаалдыр-ла тайга тазынче үнүп келген бис.

Улуг даш оваа чыдыр. Даштарны турган кижн хире чыгыы бедидир чыып каан. Чорза чогуур оруувус база ында чыдыр. Амырай берген бис, ол орук бисти бир-ле черге ыяап чедирер. Ам бодап көөрүвүске, баштай шын бар чыткан улус-тур бис, хей-ле арадан ээй берген. Улустуң чугаазы-биле алырга, дорттаар дээш тос хонганывыс ол болду.

Чедер черивис ам-даа элек. Оон ыңай база-ла далажыпкан бис. Моолдуң кылаң ховуларында оруктар асфальтылап каан ышкаш чорду.

Удатпаанда бичин хем эринде кижн органын көрүп кагды-дыс. Чанында идер тергеде агбан салып каан болду.

Орук айтырын аар сорулга-биле ол кижээ чеде бергеш, орустап, моолдап, тывалап, казахтап мендиледим.

— Здравствуйте, сайн байна, экии, салам.

— Салам, салам — дээш, ол кижн харын-даа эрттир чугаалап каапты.— Казах мен. Адым — Абай. Кайыын кел-динер?

Ындыг-ла болгай, казах дыл-биле тыва дыл мырыңай дөмей.

— Тывадап келдим. Баян-Өлгий бардым.

Мен ол кижиге билдингир болзун дээш, хөлүн эрттир кыскаладыр салыпкан болдум. Абай мени ооң ужурундан соора билип алган. Баян-Өлгий чоруп каапкан улус-тур деп билгеш, аскан-дыр силер, бо орууңар-биле дедир чоруңар диди.

Оон эде чугаалаар ужурга таварышкан мен:

— Баян-Өлгий бар чыдыр бис.

Абай ам билип кагды ышкаш. Мында бичин суурну эрткеш, ооң ындында хөмүр-даш уургайыңга чеде бээрге, оон машиналар үзүлбес, оларны эдериптерге ол-ла деп, казах эш чугаалап берди.

— До свидания, баярта, байырлыг, кош.

Оон ыңай ужуралдарга таварышпаан бис. Орук ара машина-навыска казах оол база олуруп алган. Калкабай эки орустап билбес-даа бол, орукту казахтап айтып берип чорду.

Баян-Өлгий аймактын төвү Өлгий хоорайга мырыңай караңгылай бергенде чеде бердивис. «Беш-Богда» деп кайгамчык чараш, арыг-силиг аалчылар бажыңыңга доктаады-выс. Аймактын удуртукчу эштери бистерни чылыг-чымчак уткуп алдылар.

2. БАЯН-ӨЛГИЙ

Даартазында МАРН-ның Баян-Өлгий аймак комитединге тускай ужуражылга болган. Орта намның аймак комитединин секретары эш Церин, килдис эргелекчизи эш Церев, улус депутаттарының күүскомунуң культура килдизинин эргелекчизи эш Мурат, күүском секретары эш Зуукай бол-гаш өске-даа эштер киришти.

— Бөгүн биске моол-совет найыралдың айы эгелээн, ыңчангаш силерге изиг байыр чедирип тур бис — деп, Церин дарга чугаазын эгеледи.— Ооң-биле кады Тываның Совет

Эвилелинин хөй националдыг өг-бүлезинге эки тура-биле каттышкааның байырлыг хүнү база келген чүве-дир, ыңчангаш силерге ийи дакпыр байырны тудуп тур бис.

МАР-ның аймак комитединиң ол амгы үениң архитектуразын ёзугаар кылган чырык-чаагай бажыңыга бистин чугаалажышкыннарывыс найыралдыг болгаш чүректің ханызындан чылыг байдалга эрткен.

МАР-ның Баян-Өлгий аймаа 1940 чылда тургустунган. Ам ында 70 ажыг муң кижини чурттап турар. Аймактың экономиказының кол черин көдээ ажыл-агый ээлеп турар. Аймакта 1 млн. 1 чүс муң ажыг баш мал бар. Аймактың девискээринде 12 суму, 11 көдээ ажыл-агый каттыжышкыны, 1 госхоз бактаап кирген. Ол кавышын чери кургаг, хаядаштыг болганындан тарылга шөлү эвээш, кол черини мал ажылы ээлээн. Чамдык хем уну черлерге картофельди ам тарып турар апарган.

Аймактың төвү Өлгий хоорай сөөлгү чылдарда аажок сайзыраан. Совет Эвилелиниң дузазы-биле дүк дыдар фабрика, электриниң станциязы, авто болгаш суг ажыл-агый черлери, тудуг трези ышкаш бүдүрүлгелер тургустунгулаан. Ында 20 муң ажыг кижини чурттап турар. 2 ортумак школа, 1 сес чыл школазы, хөгжүм-шин театры, кинотеатр, музей ажылдап турар. Аймактың кол чурттакчылары казахтар, оон ынай моолдар, тывалар, урянгайлар база бар. Найыралдыг чурттуң экономиказын хөгжүдөр херекке совет тускай эртемниглер үнелеп четпес дузаны көргүзүп турарлар.

Баян-Өлгий аймактың ажылчы чоннары МАР-ның XVIII съездизиниң төөгүлүг шиитпирлерин амыдыралга боттандырып, VII беш чылдың даалгаларын күүседир, ниитиниң малын хүр кыш ажыраар дээш уйгу-чыдын чок ажылдап турар деп, удуртукчу эштер биске чугаалап бердилер.

Бистер боттарывыстың үлүүвүсте ССРЭ-ниниң XXVI съездизиниң өндүр улуг шиитпирлерин, он бирги беш чылдың планныг онаалгаларын күүседир дээш Совет Тываның ажыл-ишчилери бүгү совет улус-биле бир дөмей шудургу деми-сежип турарын моол өңнүктеривиске чугаалап бердивис.

Мен тыва чогаалчыларның өмүнээзинден оларның чогаалдылга ажыл-херектериниң дугайын сонуургаттым. Тыва чогаалчыларның эң дээре чогаалдарын тыва школаларда, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турар. Коммунистиг партияның ленинчи национал политиказының ачызында Совет-Тыва ам экономика, культура талазы-биле сайзыраңгай республика апарган. Ортумак болгаш дээди

мергежилдиг национал кадрларның саны чыл келген тудум өзүп турар. Ол бүгүнүң дугайын дыл эртемнериниң кандидады Д. А. Монгуш, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу А. Ч. Салчак база чугааладылар.

Кандыг-даа чаа черге баарга ыңдыг, таныжылга музейден эгелээр. Баян-Өлгий аймактың ажилчы чоштарының эрткен болгаш амгы үеде амыдыралының байдалын чаңгыс каът улуг эвес бажында мөөнөп каап ышкаш болду. Аймактың агаар-бойдузунун, аң-меңиниң, ажил-агыйының байдалы, ында чурттап турар моолдарның, казахтарның, тываларның национал идик-хеви, чурттаар оран-савазы. Хөй черни Моолга улусчу революцияның болгаш араатарның хостуг эрге-чагыргазының үезинде болган улуг өскерилгелер ээлеп турар.

Музейниң эргелекчизи эш Чакерин (боду казах сөөк кижиге) баштай моол дылга тайылбырлап эгеледи. Ол аразында казах болгаш тыва дылдарның дөмейлешкээн ажыглааш, чайгаар-ла хостуг чугаалажып кирипкен бис. Арай бергедей берген черлеривиске чайгылыш чок улуг дузалакчылыг турган бис. Ол дээрге кайгамчык орус дыл болган.

3. «СҮРЛҮГ ӨӨРҮП ТУР БИС!»

Ол-ла хүн Өлгий хоорайдан үнүпкен бис. Бисти аймактын культура килдизиниң эргелекчизи Мурат дарга үдеп чораан.

Моолдун карак четпес ховулары. Шынап-ла карак четпес! Агы-кангы шыпкан делгемнер кыдыг-кызыгаар чок шөйлүп чоруп берген. Ооң соонда хая-даш шыпкан кадыр даглар. Оларны баштай көргөн кижиге мал-маган канчап оът-сиген тывар боор деп бодаар. Ынчалза-даа бо черлер-биле кызыгаарлаш бистин Мөнгүн-Тайгага чоруп турган болгаш, мен орта улуг дыка элдепсинмээн мен. Мал-маганга четчир одар-белчиир ол черлерде бар.

Оруктарга даңгаар-ла көшкен аалдарга таваржып чораан бис. Мал-маганын сүрген, аът-хөлүн мунган, тевелерде чүдүртүнгүлээн. Чамдыкта көөрге, бир теведе ийи-үш-даа кижиге ушкажыпкан чоргулаар.

Үр болбаанда Хомду хемнин шынаазынга кирип келген бис. Орта кайгамчык чурукту көрдүвүс: суг унунда чаңгыс-даа ыяш чок, терезинниг улуг шык чаттылып бады барган, ында кодан-кодан хой оъттап чор, ак ааржы-ла; тевелер дээрге ана шуут-ла муң-мун, хоор сарыг, тыва улустун

тоолдарында-ла, шынап-ла хову сыңмас; кижилер шудту-ла ажылдаап чоруп турдулар — хой кадарган, тевелер четкен, инек сүрген, сарлык ойлаткан, дезиг аът сывыртаан, чүс-чүс шоодайларда кужур бөлгөн; хемниң ол чарыында сарыг, ногаан, кызыл өңнүг даглар каът-каът болуп алгаш, дээр-ниң көгүнче бедип үне бергилээн, Рерихтиң чуруктарында-ла олчаан. Орта доктаап алгаш, бижиривис бижип-даа, чуруу-рувус чуруп-даа мага ханган бис.

Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузунга кайгамчык каан хүнде чедип келдивис. Кызылдан үнге-ле чеди чүс ажыг километр орукту эрткенивис ол.

«Сыргалыг» деп шүлүглелзиг аттыг аалчылар бажыны-ның эжиинге доктааган бис. Ол черниң удуртур-баштаар кижилери бистерни дораан-на үглөп келдилер. Хол тутчуп мендилешкен, эргиде-ле таныжар, ам үрде көрүшпээн өңнүк-тер дег, чазык-чаагай хөөрөшкен тур бис.

Акы-дунма Моолдун ындыг ырак черинде тывалар чурт-тап турарын билир бис. Оон туржук оларның ыр-шоорун безин ырлажып турар бис. Ындыг турбуже, бодум хуумда, ындыг ёзулуг тывалаар тываларның барынга окта-ла бүзү-ревейи чораан кижилер болдум.

Бисти уткаан кижилерниң аразындан черле онзагай мөгө-шыырак мага-боттуг, тыва тоолда Танаа-Херел ышкаш кадыр хавактыг, бедик думчуктуг эр каттырган тур:

— Сүрлүг өөрүп тур бис! Ха-дунма төрөлдеривис келген. Кирип моорлаңар. Амырап дыштаңыңар.

Ол тыва чугаа меңээ каан дээрден чаңнык чыжырт дээн ышкаш дынналды, кулаамга безин бүзүрөвээн мен. Чүү деп чоор ол, ыпча узун орукту эртип келгеш, хенертен тыва кижилерге ужуражып кээр?!

Бистин ол ужуражылгавыс уйгу-даа эвес, дүш-даа эвес болган. Ёзулуг амыдырал — Цэнгэл сумузунун төвү. Амгы үениң сууру, садыг-коржаа, сайгылгаан, радио, ортумак школа. Ол кавыда чоннуң хүндүлөп адаары Цэнгэл-Хайы-ракан деп харлыг даг бар. Бажыңнар чаны-биле Хомду хем агып баткан. Улуг хем чорду, эриктеринде арыглар чок дээрден өске, Хемчикке деңнеп болур. «Уйгу чок Улуг-Хемни» бижип тура, ооң дугайын даап бодап турган мен. Моолдар ону Кобдо дээр, бир аймаанын ады база ындыг.

Ол тываларның аажы-чаңы бистин-биле дөмей болду, кандыг-даа чугаа-соот аяк-шайдан эгелээр. «Сыргалыгга» киреривис билек-ле Сандыгаш деп чараш кыс хөнек чанында

хүлүмзүрөөн тур, диштерин көөрүмгө, тудуп алган шаажаң-нарындан аккыр чайнап турду.

Ам-на аяк-шайы аартап, өөрөөн угаанывыс чавырып, ылавылап таныштывыс: «Сүрлүг өөрүп тур бис» деп турган эш болза тыва кижн болду, Маскыр дээр, ында көдөө ажил-агый каттыжышкынының даргазының оралакчызы, өске бир хүлүмзүрөөн шырайлыг эшти Кадилган дээр, казах кижн, сумуда нам үүрүнүн даргазының оралакчызы.

— Шаг үргүлчү оралакчылар бар, кандаай чон боор деп бодавас силер — дээш, Маскыр дарга буруузунуп каттырды. Бистиң улус кончуг чай чок бооп турар тур. Каттыжышкын даргазы силерниң Улан-Удэде түр сургуулда өөренип турар тур. Намның Дамдың дарга аалдар кезип чоруткан. Бисти кыш шылгап келген тур.

Күскү шаг чүве болгай, аанакайын, бисте-биле дөмей, кышка белеткел чоруп турар-дыр деп билип ордувус.

Ам дыңнап олурарымга, ол эштер кайы-даа дылга чугаалажыр улус болду — моолдап-даа, казахтап-даа, тывалап-даа, бистиң аайывыс-биле орустап-даа.

— Черле ынчаар хоочулажыр улус бис — деп, Маскыр дарга чугаалады. — Кым кандыг дыл эгелээн болдур, онуунна баар. Бо Кадилган дарга суг черле шевер орустаар кижн.

— Бис хуралдарга база ынчаар дылдажыр бис — деп, Кадилган дарга немеп кагды.

Ооң соонда даргалар биске Цэнгэл сумузунун ажил-агы-йы-биле таныштырды. Ында шупту 1130 өреге бар, оларның 260 хирези тыва. Бистер, билдингир-ле, тывалар дугайын онза сонуургаан бис.

— Тывалар улунгуянда мал ажылында турар — деп, Маскыр дарга тайылбырлады. — Сарлыкта. Онуун ыңгай олар Кодан хем, Хомду хем, Ак хем, Шегетей ол ынчаар хөгчүп чоруурлар тур.

Ол черниң чону ылаңгыя чайын мал черле кажаалавас дээрзин эскерген бис. Ынчангаш хоюнун дүгү аккыр, силиг. Хураганнарны былгырыптарга-ла, хөнелерге дизе тургулаптар. Кыштагларда чүгле хой кажаалары бар. Өске тудуглар барык чок, ыяш ховар черге канчаар боор.

— Мындыг кылаң ховуларга малды канчаар чайлагладыр силер? — деп, дораан сонуургаан бис.

— Арга-ыяштыг, серинн тайгаларже баар бис.

— Ырак бе?

— Чүс, ийи чүс километрни эртер апаар тур.

— Чүнүн-биле көжер силер?

— Тевенен көжер бис. Өглерни оларның ооргаларынга чүдүрер тур.

Баштайгы аяк-шайның соонда суур кыдында бедик дөң кырынче кылаштажып, ук черниц ниити байдалы-биле таныштывыс. Күс дүжүп келген, сооксумаары дегет, чидиг сырын арыннарга кадалып турду.

— Дылывыс ыак дең тур — деп, Маскыр дарга өөрүп чугаалап чорду.— Улунгуюнда билчир тур бис.

Хомду хемче көргөш, канчаар балыктаарын айтырган бис.

— Сарыг калгактыг сырткы-биле тудар бис — диди.

Ол дээрге кылаңнааштыг спиннинг турган боор.

Моолда турар тывалар ак соян, кара соян, мончак деп сөөктерге чарлып турар болду. Оон ыңай ак мончак, кара мончак, көк мончак, казах хөйүк, хаа көйүк, донгак хөйүк, чаг тыва, ооржак, иргит, кара-сал, кара-төш дээш база адырланып чоруп бээр. Ол черниц чурттакчыларының санап турары-биле алырга, бүгү тывалар үш бөлүккө үстүп турар: 1) Тайга тывазы, аң ажылдыг, ол ам Тыва АССР. 2) Алтай тывазы, мал ажылдыг, ам Даг-алтай автономнуг область. 3) Хем тывазы, тараа ажылдыг, Цэнгэл сумунуң девискээри.

— Төөгүде ынчаар айтып турар тур — деп, Маскыр дарга түңнеди.

Ол бүгүнү эртем талазы-биле шинчилээри негеттинип турар. Ону Д. А. Монгуш эки бижип ап чорду. Ооң демдеглел кылыры бистен оранчок ылгалдыг, нарын болду, сөстөрниц болза мырыңай дазылдарынга, адаарынга безин чедер.

Кежээ биске намның Дамдың дарга каттыжып келди. Мырыңай аныяк эр, ол хирезинде Улан-Баторга көдээ ажыл-агый институтун, намның дээди школазын доозуп четтигипкен. Тыва кижини.

— Эренгей шылгалда эрттирдивис — деп, Дамдың дарга дүүрөп чугаалады.— Үүргевис улуг тур.

Бо сөстөр биске болза арай элдептиг дынналыр болгай. Оларны-биле алырга, «эренгей» дээрге «бир дугаар», «чугула» дээн сөс болду. Ынчангаш бистер шаанда «премьер-министр» дээн терминни «эренгей сайыт» деп турганывыс кончуг шын болур-дур. «Үүрге» дээрге сорулга, хүлээлге, план дээн уткалыг сөс болду.

База катап-ла Сандыгаштың хүлүмзүрүү. Ам столду мырыңай ужа-төш дола берген болду. Аяк бүрүзү улай-улай долуп-ла турар. Чаңчыл ындыг, куруг сава турбас.

Ужа -кезер хүндүлүг даалга баштайгы удаада менээ онаашкан. Оон эптиг арга-биле ойталаарын оралдашкан мен.

Ынчан Дамдың дарга менден айтырды:

— Даг улуг бе, даай улуг бе?

Херектин ужурун билген хиремде-ле, өжегерээн мынча дидим:

— Даг улуг.

— Чүгө?

— Даг черле кижиден улуг болбайн.

— Ынчаарга дагның кырынче даай үне бээр болгай.

Ооң соонда чөрчүжер аргам чок болган, ында тыва чонунун хүндүлелин эш-өөрүмгө үлештирер ужурга таварышкан мен. Өске черлерге ындыг хүлээлгелерни кады чораан эштерим база чаңгыс эвес удаа бедик деңнелге күүсеткилээн чүве.

Сумунун ажыл-ишчилеринин мурнунда туруп турар улуг «үүргелернин» дугайын Дамдың дарга биске чугаалап берди. Дыка хөй хойжулар чүс төрүүр хойдан чүс ажыг хураганны ап турар болдулар. Мурнакчыларны мотоцикл, эзерлиг аът ышкаш үнелиг чүүлдер-биле шаннап турар.

Дамдың дарга үлегер сөске сүрлүг кижиде деп, Маскыр дарга ынча дээн чүве. Ол черле ылап болду, аныяк-даа бол, Дамдың дарганың чугаазы үлегерлер-биле аажок долган. Оларның чамдыктары бо:

Маалай-маалай мал болур,
Ыглай-ыглай кижиде болур.

Аныяанда адың камна,
Кыраанында кадың камна.

Чүгенин тудуп үнерге,
Чүгүрүү белең турзун.
Хөнезин тудуп үнерге,
Хою белең турзун.

— Менде чүү боор, 93 харлыг Дээктей, онуң 60 харлыг чалызы (оглу) Ишкиндей суглар шыдалдыг билир улус. Олар-биле домактажыр херек — деп, Дамдың дарга «хоочулап» орду.

Эртенинде сумунун ортумак школазынга чораан бис. 1200 казах, тыва уруглар өөренип турар. Тыва өөреникчилер — 250. Школаның өөредилге кабинеттерин Тыва АССР-нин Чырыдышкын министрствозунуң күсели-биле дерээн. Бе-

жен ажыг башкыларның алдызы тыва кижн. Бир өг-бүлениң уругларын чаңгыс өрээлге кады чурттаар кылдыр чурумчуткан. Ол чорук чаңгыс өгнүң уругларының бот-боттарынга дузалажырынга ажыктыг деп санап турар.

Пионерлер өрээлинге биске бичии концерт көргүскен. Орта «Ийи кас» деп орус, «Бай-ла Моол» деп моол, «Мээн авам» деп казах, «Дээң-дээң» деп тыва ырлар чаңгыланып турду.

Ол аразында Кыс деп фамилиялыг тыва башкы чедип келди. Бичии аарааш эмчиге чыткаш, бистиң сураавыс дынааш дилеп үнүп келген болду.

— Тыва уруглар дылын утпас бе?— деп, Кыс башкыдан айтырган бис.

— Утпас, өглеринге шуут тывалажыр болгай — деп, Кыс башкы бадыткады.— Тыва номнарны безин тыыладыр номчуп турарлар.

Тыва уруглар бистиң-биле шынап-ла тывалап чугаалажып турдулар.

— Силерге кончуг-ла ужуражыксадым — деп, Кыс башкы менээ чугаалады.— Бетиги бүде бүрген тур.

Мээн «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романым дугайын чугаалап турарын билип кааң мен.

— 1983 чылда Улан-Баторга хевилептер боор — деп, башкы чугаалады.— Ийи дугаарын улаар бис. Гагаа башкы-биле иелээ бис. Онуун ыңгай Улан-Баторда тыва эштеривис база бар. ГДР-де Лейпцигке университет дооскан Калзан суглар.

Өске черге чорааш ындыг чугаа дыңнаарга, автор кижиге кончуг-ла өөрүнчүг боор чораан. Караам чажы изиш кыннырга, өскээр көрнү берген мен...

4. «...УЛУГ ХӨГЖҮЛ БИСТЕ БАР»

Гагаа башкының бажыныңга кире бээривиске, өөнүң ишти дораан-на келди:

— Чештинип ап көрүнер.

Чугаа база-ла аяк-шайдан эгелээн. Өгнүң херээжен ээзи Дойдаң саанчы кижн болду. Ол бисти олуттарже чалай салы-ла чугааланган тур:

— Шайны бере бердим.— Оон менче көрдү.— Дем бээги чогаалчывыс бо ышкажыл, номун хунаажып, оорлажып номчуп турганывыс. Силер бүгүдениң бистиң өг-бүлевиске кирип келгенинерге сүрлүг амырап тур бис.

Ынчан база-ла «Уйгу чок Улуг-Хем» дугайында чугаа болу берген чүве. Гагаа башкы база ону очулдуруп турар кижини, ынчангаш ооң өг-бүлезини уруг-дарындан эгелээш номчаан болду.

Дамдың дарга бисти таныштырып олур:

— Дээ кижини эртемден, дээ кижини чурукчу, дээ кижини чолаачы...

Стул кырында ааржы, быштак, куруттан эгелээш, боова, боорзак, ооң соонда эът, манчы эндерик чытты. Баян-Өлгий тывалары ак чемни онза хүндүлээр улус чорду, аалчылар аъттаныптарга, пөс аадаңнарга ыяап-ла ораап бээр.

Гагааларның өг-бүлезинге ол тываларның дылының, аажы-чаңының дугайын шаанга кирип чугаалашкан бис. Дың-навааңывыс тыва сөстөрүн бижигилеп алдывыс. Каш-ла чижек бо: аныяк эр кижини анаа-ла «чалы» дээр, херээжен кижини «чүгээр» дээр, сыгыртаа — бортуга, демир-хуун — соо, тос — хадың картыжы. Тыва дылга ажыглаарга эпчок сөстөрүнүн культурлуг аттары бар чорду: инек-мыяа — аргазып, хой-мыяа, теве-мыяа — хомулак. Бистер «мячик», «шарик» деп сөстөрүн хевээр ажыглап турар болгай бис, олар «донгулак» дээр улус-тур. Бо сөстөрүнүн литературлуг тыва дылга ажыглаарын бистин эртемденнеривис өөренип көөр боор деп идегээр мен.

Аътаныр мурнувуста, чугаа чок-ла, ыр-шоорга келген бис.

Баштай Дойдаң:

— Ыр үндүрер улус чок тур — деп чугаалады.

Ынчалза-даа ол биче сеткилдин домаа дээрзин дораан билип каан бис. Гагаа башкы баштап алгаш, хоочун тыва ырын узун-суук кылдыр бадырыпты (ырларда сөстөрүн ол чонун канчаар адаарын хевээр бижээн мен):

Харгылап аккан Харааты хеми,
Каткыржып өскөн өөр-черге.
Хомналып аккан Хомду хеми,
Хоочулажып өскөн өөр-черге.

Турнугуп аккан Тураган хеми,
Туттунчуп өскөн өөр-черге.
Эргилип аккан Эви хеми,
Эдержип өскөн өөр-черге.

Ооң соонда Гагаа башкының сески классчы оглу Золбаяр бодунуң тыва дылга бижээн шүлүүн номчуп берди (шүлүктөрүн ол моол болгаш казах дылдарга база бижип турар). Золбаярның шүлүүн ооң бижээн аайы-биле мында киридим:

АЧЛЫГ ИЕМ

Аар сөөгүмнү көдүргөш,
Аг сүдүн эмсеген,
Ачлыг нем силернин
Ачгарны чүнөн чандырап мен?

Чылыг чымчаг гавыяанга
Чыргадып өскүргөн нем силерге
Ырның алдын сөзүнөн
Ылап байырым туттум.

Адаар адымны аайтып берген,
Чоруур чүгүмнү көргүзүп берген
Ием сээң ачышны
Изиг хүнөн үнелээр мен.

Бо шүлүктүн ёзулуг уран-чеченин үнелеп чугаалаары берге ыйнаан, ынчалза-даа чаш кижинин эңерелдиг незинге кызыгаар чок изиг ынакшылын илереткенин кижини магадавас, мактавас арга чок. Чоруун чогузуп, Золбаяр! Кажан-бир шагда сээң адың динмирей бээр боор деп идегээр бис.

Бистернин «өрелиг» артар аргавыс чок болган. «Тоорук-туг долгай-тандыны» байгы шаавыс-биле ырлап бердивис. Гагаа башкы ону магнитофонга бижип алды. Бистиң үнү-вүсте ёзулуг ыраажы шынар турбаан болбайн аан, ынчалза-даа сагыш-сеткиливистиң ханызындан ырлап берген бис.

Оон соонда аалдың ээлеринин өске ырлары база улажып турду. Оларның чамдыктарын бистиң номчукчуларывыс мур-нунда-ла билир боорга, борта киирбедим. Ындыг турбуже оларның бирээзин биживес аргам чок:

Кадыр дагның кырында
Хартыга кужу элбек бар.
Хамык оранның иштинде
Кайгамчык хөгжүл бисте бар.

Улуг дагның кырында
Улар кужу элбек бар.
Улус оранның иштинде
Улуг хөгжүл бисте бар.

Моол черге чоруп тургаш, ында шынап-ла «улуг хөгжүл» барын көргөн бис.

Дараазында Мунзук мөгенин аалынга чордувус. Он шаа ак өглер болду. Бригада төвү-дүр.

— Биске дыл айытпаан — дээш, өгнүң херээжен ээзи мөгүдеп-даа хөлчок. (Дыңнатпаан дээрн ол-дур.)

Ырак черден төрелдеривис келген дээш, кижилер оон-моон сөктүп кээп-ле турлар. Аъттыг-даа шапкылажып кээр-лер. Даңза-даа сунар кижиге бар, хөөрге-даа сунар кижиге бар. Шала улгады берген кижилер тыва тоннарлыг, хаптыга бөрттерлиг, анык оолдар, кыстар сапожжаларлыг, адаа алгыг чүвүрлерлиг, тыважыдып каан хураган кежи хөрөк-тээштерлиг, бистиинде ышкаш.

Балмаа биле Калдарак деп ийи кырган энелер келдилер:

— Кыргыз улус бис, канчап билир. Төрелдеривис көрүп алыр дээш келдивис.

— Далаш улус-тур.

— Хөөрткүйлерни.

— Үр хоочулажыр чай чо

— Хөөрткүйлерни.

Хөйнү көргөн кырганнар боорга, хоочун ырдан бадырып бээрин дилээн бис. «Хөөрткүйлерни» дишкеш, ырлажып эгелдилер:

Кошкар сынныг хоорнуң
Хоярын-даа билбедим.
Кожуун-чурт силерниң
Хоочулажырын-даа билбедим.

Аргар сынныг аланың
Араарын-даа билбедим.
Арбан-чурт силерниң
Аралажырын-даа билбедим.

Ол кежээ бисти Заксай суурга манап турган. Ынчангаш далажы берген бис. Аал ишти бисти черле чорудар хөңнү чак болду.

— Оода бир хонунар. Хойдан союп бээр бис. Заксайда чүү боор; чаңгыс кертик ажар черде. Даарта баар силер.

«Чаңгыс кертик» дээрге чаңгыс баалык, чаңгыс арт дээни ол боор.

«Хой сойдурарда» чүү боор, ынчалза-даа албан-херек деп «үүрге» бар. Ол кежээ чоруур апарган бис. Ылаңгыя «чүгээр» чон оон-моон халчып келгеш, машинавысты ак чем — ааржы, курут-биле чүдүрүп кааптылар. Соовустан сүт чажып турдулар.

Кырган энелерниң чугаазын дыңнап турдум:

— Ак оруктуг болуңар, алдын чүректиг болуңар, ажы-төлдүг болуңар..

5. «...ХОСТУГ УШСУН»

Цэнгэл сумзунуң араттарынга «сүргей» хүндүлеткеш, сагыш-сеткилдиң ханызынга киир «хоочулашкаш», ак оруувусту «алдын» кылдыр алгаткаш, чаңгыс «кертик» ашкан соонда Заксай сузумунга хап келген бис. Ол черниң удуртуп баштаар даргалары Замбай, Залихай суглар бисти уткуп алдылар. Мында «улунгуюнда» казахтар чурттап турар, ынчангаш бисти үдээн Мурат дарга база онза-ла хелемечи бооп шыдаваан.

Заксай сумузу — Моолдун алдыгы беш чылының шалыпчызы деп аттыг болду, Кызыл тук-биле шаңнаткан, ол ам чедиги беш чылдың даалгаларын күүседир дээш карак кызыл ажыл-иште турар. Өске сумуларда ышкаш, мал бажын өстүрери — Заксайның кол сорулгазы. Бо дугайын суму даргалары биске чугаалап бердилер.

Цэнгэлде тывалар болгаш, хой ужазы-биле хүндүлээр, Заксайга казахтар болгаш, оон өске улус чорду — хой бажы салыр. Ыяш чарар, суг дажыыр дээн эвес, хүндүледирде берге эвес ышкаш ийик, ынчалза-даа ол чаагай чаңчыл удаа-дараалай бээрге, база бергезим чораан. Хөрек этсип каар, кижини уйгу-дышка безин четпестей бээр. Эш-өөр-биле орай дүнге чедир хөөрежир апаар.

Боттарывыс хуувуста далажы берген бис. Өлгийде ажылкерээвис ам-даа көвей болгай. Ынчап турувуста-ла, Заксайның даргалары бисти сөөртүп алгаш, даартазында база-ла хапканнар.

Кылаң ховуларны кежип, кадыр дагларны эртип чоруп-ла тур бис. Хире-хире болгаш, айтырып каап чор бис:

— Кайдал?

Казах эштер серт-даа дивес болдулар:

— Мында.

Шак ынчаар орук төнмөстөш туруп берген, мында-ла дээр, ол хирезинде сураг. Тывага база ындыг болгай дээш чугаалаарымга, эштерим харын каттыржып чордулар. Бир малчынга хап чеде бээр сен, кожавыста ырак эвесте аалга бара кааптаалы дээр, хап-ла орап сен, сураг-сураг. Айтырарыңга, база мында-мында-ла дээр, ол хирезинде хүнзедир халдыр. Тожуга болза оон дора, «мыяда-мыяда» дээн соонда күжүр тожуң хондур суг чортуп келир, иви мунуп чорбаан кижини элеп калыр. Моол чурту делгем болгаш, бистен артык «мында-лаар» улус чорду. Машина-ла шыдаар, аъттыг азы чадаг болза берге-ле боор.

Үдээн эштеривис адак соонда «мында» дээрге аал көс-түп келди. Ийи өг. Билдингир-ле, кажгаа чок. Ол хирезинде ында ийи малчын 900 баш аныяк ирт кадарып турар. Бөрү дугайы чүгле кыжын ында-хаая дынналыр, оор деп сөс Моол-да чок.

Аалдың улуг кадарчызы Дөндей дээрге аныяк эр болду, аревэчи, МАР-ның Улуг хуралының депутаты, оон кадайын Хулаш дээр. Дөндейниң кырган ада-иези — Чаштахан биле Гулсара — пенсионерлер-даа бол, ийиги кадарчылар бооп ажылдап турарлар.

Бистиң чугаа-соодувус база-ла хой бажындан эгелээн дээрзин ам моон сонгаар чугаалаарга солун эвес боор. Ынчангаш ону оюп каапканы дээр.

Дөндей сугга кирип чыда-ла, кожазы өгден бир-ле үн дынналып турганын эскерген мен. Дагааны-даа эвес, индюктуу-даа эвес, ынчалза-даа ыяап-ла куштуу. Адак соонда чугаа ында барды.

Чаштахан аксакалдың арны артында чырый берди:

— Беркутчи мен!

Чээрби беш харлыында Моолдуң араттың революстуг шериинден халашкан ояар дөргөн чылдар дургузунда эзир тудуп келгенин аксакалдан дыңнадывыс. Оон чаңчылы ындyg, эзир чокта эзеңги теппес. Чорук-даа чораанда, мал-даа кадарганда. Ынчан шагда бистиң черге Чолдак-Кечил деп аңчы ашак чораанын сактып чордум. Ол морзук кежи бескектиг чактыырын өлгүже кагдады, кожа аалдар аразынга безин чүктөп алган чоруур. Ана эрээлиг херек чоор.

Чугаадан илерээни болза, эзирлиг болуру чалгаа кижинин ажылы эвес. Черле аннаары ышкаш, экер эрниң эрес шынарының херечизи болду. Шынап-ла ындыг ийик чоп, аннаары дээрге уйгу хаптарының эвес, эрес эрлерниң херээ, кижги болганы ак хар кырынга хонуп, куш дүнүнде туруп шыдавас. Эрес эрниң чыргалы ээр дыттың дөзүндө дижир.

Эзир тудары шынап-ла шүүттүг ажыл дээрзин Чаштахан аксакал чугаалап берди. Аннаарыга улуг эвес, бүргүт дээр бичии эзирлер тааржыр, ол боорда кызы эки. Бойдуста черле кыс амытан амыдыралга чаяаттыңган күштүг болур. Эзирни үргүлчү ап чоруур, агаарладыр, аннадыр херек. Ол кончуг арыг куш, өске чем чивес, секке хонмас, чүгле чаа эт чиир. Ону ажаап-тежээринге, амгы үениң дылы-биле чугаалаарга, хөй чарыгдал үнер апаар. Чалгаа болгаш харам кижги аңаа бырашпас.

Эзирни тудуп алыры бир улуг херек болуп турар. Эң

белен арга — уядан ооң чаш оолдарын алыры. Ынчалза-даа ындыг эзир ажилгыр эвес, чок болза эки теппес болур. Чүге дээрге ол чажындан кижиге холунга өскөш, аал кужу дег томаарып, шүшпейнип, дагаа ышкаш, чүгле чиирин хараар апаар. Ынчангаш улуг эзирни өөредип алганы дээр. Черлик эзирни тудуп алырының янзы-бүрү аргалары бар: дириг амытанны (койгун, тоолай, тарбаган, анай, хураган) чиш кылдыр баглааш, четкилеп ап болур, азы күсү семис эзирни кончуг кезек аът-биле чеде халыткаш тудуп ап болур. Оон-даа ыңай.

— Черлик эзирни өөредип берге бе, аксакал?

Чаштахан таваар чугаалап олурду:

— Мээң туткан эзирим болза он — он беш хонгаш-ла аңнай бээр.

Бо чорук аңчының арга-дуржулгазындан, шудургузундан хамааржыр хире чораан. Оон ыңай эзирни өйлеп чөмгөрер, харын-даа аш чоргузары чугула, аң тутканда ону мактаар, аът-биле шаңнаар, ооң-биле «чугаалажып» билер херек, ылаңгыя ону черле кончуу болбас, харын үргүлчү чассыдар херек, бир эвес аңаа хорадаар болза ол ээзинче-даа халдап болур

— Бир эзир кайы хире үр аңнап болурул, аксакал?

— Ийи-үш харлыг аныяк эзир болза бир кижиге назынынга чедер. Чүү деп бодаар силер, бир кижиге кедерезе-ле үжен-дөргөн чыл аңнаар ыйнаан. Чамдык улус эзирни кырыгыже, чалгын-чакпазы хыралгыже эдилээр-дир. Мен ындыг эвес кижиге мен. Дөрт-беш чыл четпээнде эки семиртир ашкарып-чөмгөргөш, өөрүп четтиргеним илереткеш, эки хүнде байыр-лалды-биле салып чорудуптар мен. Ол база кижиге ышкаш хостуг чоруурун күзээр болгай, бойдустуң төлү төрөөн черинге хостуг ушсун. Эзир тудуп алган хүнүмге бодаарга, эзир салып үндүргөн хүнүмнү аажок байырлаар кижиге мен. Ындыг хүнде, сактырымга, бодум база дээрже ужуп үне берген ышкаш болур мен.

Ол сөстөрнүң соонда кырган бүргүтчүнүң карактарындан изиг чаштар — өөрүшкүнүң демдээ — кылаңайнып баткылай берди.

Даштыгаа үнүп келдивис. Чаштыхан аксакал эзирни эккелди. Киргизияга-даа, Казахстанга-даа джигиттерниң эзирлерин көрүп чораан мен, ынчалза-даа ол эрес амытан-биле бо ышкаш чоок таныжып көрбөөн мен. Кайгамчык-ла каас чораан: караанда халывын, будунда дужаан мөңгүннеп

каан. Хып дээн аныяк эзир, карактарының оттары чалбыраашталып турду.

Чаштыхан аксакал аъттаныпкаш, эзирин хөм хаптыг холунуң кырынга олурткаш, баалык артынче шаап чоруй барды. Оон бир кижги өлүг тоолайны аргамчыга сөөртүп алгаш, ховуну өрү садырт-ла диди. Аксакалдың эзири алгааткан чок келди, тоолайның кырынга хонупту. Чаштаханың өөрээни аажок, эзирин мактап, бажын суйбап, чассыдып, эт-биле шаңнап турду.

— Меңээ дөртен ажыг дилги, беш бөрү тудуп берди — деп, аксакал чугаалады.— Ам болган, оон артык канчаар. Чаа эзир тудуп алгаш, мону удавас салыптар мен. Ам-даа аныяк, кыс амытан-дыр, бойдуска чаяттыңан кыс хүлээлгезин күүсетсин, ажы-төлүн төрүзүн, эзир салгалын уламчылазын.

Дөңдөй малчынның аалындан ырап келгеш көөрүвүске, бедик дээрде бир эзир шөлээн салдап чорду. Чаштыхан аксакалдың салыпкан эзирлериниң бирээзи-даа чадавас боор.

6. «...ХОЛУМАҚ ЧОК АЛДЫН ЧҮВЕ»

Өлгий хоорайга кылыр ажылывыс база хөй турган. Эртеденнер, чурукчулар, чогаалчылар-биле ужуражыр, өске-даа хөй ниити организацияларынга баар, кылган ажил-херээвистиң түңнелдерин кылыр, Моол-совет найырал ниитилелиниң ында салбыры-биле культурулуг харылзааларның планын чугаалажыр. Хайныышкынның хүннер билдиртпейн эртип турган.

Моол чогаалчылар эвилелиниң Баян-Өлгий аймакта салбырының даргазы Имашхан-биле мурнунда-ла таныш кижги мен. Алтайга кады чоруп турдувус, аныяк эр чүве.

Өлгийге аңгы-аңгы черлерже чарлыр ужурга таваржы берген бис. Мен, билдингир-ле, чогаалчыларже чорупкан мен.

Бүгү херек типографиядан эгелээн. Аныяк шаамдан билирим будук чыды, машиналарның дааш-шимээни. «Солун үнер хүннерде суг сокчур чыгыы чемележип», үжүктер кассаларының адаанга шала кырынга удуп чораанымны сактырымга, меңээ база катап тааланчыг болду. Эртенинде бир дугаар автобус-биле чанып орарынга, сээң уйгу-даа чок үндүрүп каан солунунну улус номчуп чоруурга, ыңдыг өөрүшкү турбас ийик чоп! Ол солунну үндүрүп каан кижги

бо дээрзин пассажирлер билбеске улам тааланчыг болур чү-
ве харын.

Ам ол бүгү ажылды хол-биле кылыр үе эрте берген.
Шупту автоматика, машина. Моолда парлалга херээ база
ыңдыг деңнелде көдүрлү берген болду.

Аймактын чогаалчыларының ажыл-херээн Имашхан та-
ныштырды. Оларның бижээн романнары, тоожулары, шүлүг-
лелдери, шүлүктери аймак типографиясында парлаттынып
турар. Эң экилери Улан-Баторда, Совет Эвилелинде болгаш
өске-даа даштыкы чурттарда үнгүлээн.

Моол өнүктөр портфелимни номнары-биле долдур дыгып
бердилер. Мен база өрелиг артпаан мен.

Ооң даартазында кончуг тырың тургустунган программа
ёзугаар ажыл-херээвис, аян-чоруувус доозулган. Түннелди
аймактын нам комитетинге үндүрдүвүс. Совет Тываның куль-
туразының, эртеминин төлээлекчилеринин акы-дуңма Моолга
чорааны ийи чурттуң найыралын быжыглаарыңга база бир
үе-чада болган деп түннелди кылган бис.

Бисти база-ла Мурат дарга үдеп үнүпкен. Келиривисте
бисти колдуунда чүгле даргалар уткуп алган чүве, үнүп
турувуста байдал мырыңай өскерилген болду: өнүктөр
көвүдээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, каш-ла хонуктуң
дургузунда бүгүдеге найыралдыг моол черге чүректеривис-
тин хензиг-даа бол чамдык-кезии артып калган ышкаш
болган.

Чанар орувуста кижии азар чүве чок. Боттарывыс-даа
билер бис, үдекчивис-даа бар. Ынчап кээрге, ыры чокка
канчап чоруур!

Душкан-на кижини культура даргазы кылып калбаан
болбайн аан, Мурат дээрге үннүг эштерин бирээзи болду.
Ооң хөй ырларының аразындан казах улустуң «Он алды
кыс» деп ыры сагыжывыска артып калган. Ону доктаады
шаап алгаш, кады бадырып-даа чордувус. «Он алды кысты»
орус, казах сөстөр-биле холуп тургаш, дыңнакчыларга бил-
дингир, хөглүг кылдыр, Мураттын сөстөрүн өскертпейн би-
жиирге мындыг:

Аскымнаан муңган аъдым гнедушка.
Айраным дергимде бар немножко.
Второй, третий сорт долуп чыдыр.
Я ищу только лишь первый сорт.

Уркия, Белкия, Катира,
Эмекей кыс, Белекей кыс...
(Оон ыңай он алды кыс аттары адаар).

Ты моя желанная, кара көзүм,
Буду слушать всегда айыткан сөзүң.
Я ишу на свете только тебя,
Родилась сен казахта для меня.
Уркия, Белкия, Катира...

Ырлап чорда, кандыг-даа ырак оруктар чыырлы бээр.
Бир көөрүвүске Нүүрүк хөлде эттеп кирип келген болдуvus.
Холдарывыстан тутгунчуп алгаш, ийи найыралдыг чурттуң
алдарынга моол улустуң «Холдуң он салаалары» деп ырын
бадырдывыс. Ол йөрээл-даа эвес, анаа лириктиг, сырынныг
ыр дээрзи бүгүдеге билдингир. Ону тыва дылга янзы-бүрү
кижилер хөй катап очулдурган. Мен орта бодумнуң моолга
кылып алган очулгамны ырлаан мен, ону борта кирип
көрейин:

Холдарын он салаалары
Хоюг чымчак чиирбей-ле.
Холда суккан билзектериң
Холумак чок алдын чүве.

Кара өңнүг торгу-биле
Тонум чүге минчип алдым?
Хары кожуун төлү сенээ
Кандыг кончуг хандыкшыдым?

Өкпөң өңнүг торгу-биле
Тонум чүге додарладым?
Өске кожуун төлү сенээ
Өзүм-баарым чүге бердим?

Ооң соонда — чаңчыл болган «Бай-ла Моол». Ында «хөй-
ле малын сүрүп алган» дээн сөстөрниң шыннын чүгле
Моолга чораан кижги бүзүрээр боор.

«Бай-ла Моол» Тывага төрүттүнген ыр дээрзин өөрүмге
чугааладым. Оон улам тодарадырга, мээң чурттап орап
бажыңымның чыпшыр кыйыында, ам Тыва АССР-ниң кадык-
камгалал министерствозунуң бажыңыга. Шаанда орта
МАР-ның элчин чери турган. Ынчангы моол элчин Дугаржап
«Бай-ла Моолду» сөзү биле аялгазын катый аңаа бижжээн.
Чаңгыс ол-даа эвес, Дугаржап элчин тыва улуска «Азий
диштиң төвү» деп ырны база бижип берген. Ол дөртен чыл-
дарда аажок нептеренгей ыр апарган турган. Шаг-төөгүден
тура ындыг быжыг харылзаалыг турганывысты катап-катап
чугаалажып турдуvus.

Каш хонук иштинде хан төреливис ышкаш апарган Мур-
рат Баян-Өлгийже хапты. Күскү хүнге Нүүрүк хөлдүң чал-
гылары чайынналып чытты.

Ынчан совет болгаш моол улустуң найыралын «холумак чок алдын чүве» деп ырлап чанып келдивис.

1981 чылдың октябрь.

Хомушку ҚАРА-ООЛ,

күш-ажылдың хоочуну

БАШТАЙГЫ СОВХОЗТАР

1928 чылдың чазынында Хөнделең сумузунга Хем-Белдиринден үнген сургакчы келген. Нам, аревэге кежигүннер киирер дугайында хурал кылыр деп мындыг болган. Ол хуралга авам-биле иелээн барып олурушкан бис. Авам нам кежигүнүңге, мен аревэ кежигүнүңге кирип алдывыс. Ынчан 17 харлыг мен.

— Аревэ кежигүнү кижиниң сорулга бодалгазы, кылыр ажылы чүү болур чүве ирги?— деп айтырдым.

— Аревэ кежигүнү кижиге эртем-сургуулга өөренир, намың соон салгаар боор чүве — деп, сургакчы харыылады.

Аревэ кежигүнүңге киргеним ол үеде мээң өөренир күзелимге улуг ужур-дузалыг болган. Үжүк-бижикке өөренип, революцияның херээнге киржири угаан-медерелге кирип келген. Мурнунда өөренир, улус-төрениң херээнге киржири деп чүве тускай салым-чолдуг кижилерниң, байларның, дүжүметтерниң, оларның ажы-төлүнүң херээ деп билир чүве болгай.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының, улуг башкы Ленинниң ачызында Тывага улусчу революция өөскүп үнгеш, 1921 чылда Тыва Арат Республиканы тургускан болгай. 1928 чылга чедир тыва араттарның амыдыралыңга улуг хөгжүлдө чедип алдырмаан турган, национал үжүк-бижик-даа чок, күрүнениң албан-ажылын моол бижик-биле чорудуп, албан-ажылга эргиде дужаалдыг чораан дүжүметтер ажылдавышаан, хүрээ-шажын, чүдүлге, лама, хамнар эргиле хевээр ламалап, хамнавышаан турду. Кожуун, сумуларга өөредилге черлери-даа чок турган.

1928 чылдың кыжынында Көп-Сөөктүң Ажыг-Қара-Сугга чурттап турган моол бижиктиг Моргон-Шомба деп ламаның аалыңга хоюн кадарып, моол бижик өөренип кыштаан мен. Борбак кызыл думчуктуг, шуваганчылар ышкаш хевирлиг, чугаакыры кончуг кырган лама-ла болгай. Саазын, карандаш бар эвес, ыяш каптаазынның, оомнуң иштин үстөп, хүлдөп алган мен. Эртен хой кадарып чоруурда, моол үжүктү ай-

тыртып, самбырамга бижип алгаш, черге шээжилеп, доктаадып, бижип алган үжүктеримни өттүндүр бижип хүнзээр мен. Кежээ хойну кирип эккелгеш, хураганнарны үсчүп, кажаалап кааш, ламаның чанынга олуруп алгаш, эртен айтыртып алган үжүүмнү шээжи-биле номчуп, самбырада бижип алган үжүктеримни көргүзөр мен. Бир эвес үжүктү шээжилеп, эки доктаадып ап шыдаваан болзунза, өске үжүк айтып бербес, ол үжүктерни база-ла катаптаар турган. 1929 чылдың чазынында моол үжүктерни шуптузун шээжилеп доктаадып, кожуп номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алгаш, чанып келдим.

1929 чылдың күзүнүндө кожуунуң аревэ хораазынга чеде бергеш:

— Аревэ кежигүңү кижиге мен, моол бижик айтыртып, хораага хөделдеп кыштап болур бе?— деп, ук хораанын даргазы Сүрүндөн айтырдым.

— Ажырбас харын. Өөренип кышта, бижикти мен айтып бээр мен — деп-ле бо.

Ынча дээр орта, амыраарымны канчаар! Ынчан кожуун чагыргазы, нам, аревэ хораалары Хемчиктин Саадак-Терекке шупту өглерге ажилдап турган. Аревэ хораазының ажилдаар өөнүң ыяжын чарып, одун одап, Сүрүң даргадан моол бижик айтыртып ап, колдуунда-ла моол бижиктин утказын өөренип кыштааным ол. 1930 чылдың эгезинде моол бижик-биле бижип каан доктаалдар номчуп, ооң утказын билип турар апарганымдан ангыда, харын моол бижик-биле доктаал бижиир кылдыр өөренип апкан мен.

1930 чылдың чазынында хораа даргазы Сүрүң:

— Моол бижикке шору өөренип алган-дыр сен. Ам чангаш, Хөделең сумузунуң аревэ үүрүнүң даргазынга ажилдазынза кандыгыл?— диди.

Кезек боданып олур мен.

— Силерниң сумунуң аревэ үүрүнүң даргазы Чочуяа чангының оглу Төгүстүң ангы-ызыгууру таарышпас — дээш, хораа даргазы уламчылады — оон ыңай аревэниң сорулгазынга дүүшпес чүүлдерни үүлгедип турар-дыр. Аревэ хуралы кылыр дээш, кежигүннерни чыып алгаш, орта хурал-даа кылбас, хамнардан хавырып алган дериг-дүңгүрү-биле аныяктарны хамнадып, аревэ кежигүннериниң арнын чазар чүве дээш, үй-балай оюннар ойнадып, мал-маганны халас соп чип, каш-даа хонар. Аревэниң иштинге кедергей чөөн үзел үндүрүп, аныяк өскенни аревэден хоорулдуруп, ооң революсчу соруун өскээр ажыглап, феодал-теократ идегеттерге

чепсек болуп турар. Аревэ үүрүнүң даргазы Төгүстү оон үндүрер, үстүндө чазыгларны эдип чазавас болза хоржок — деп мени сургааш, сумунуң аревэ кежигүннериниң хуралын кылгаш, үүр даргазынга мени, үүрнүң секретарынга Коңзаң-Хаайны соңгуп каан.

1930 чылдың чазынында аревэниң кожуун хораазы Чымба биле мени Хем-Белдирирге аревэниң Төп Хораазынга хурал болур, аңаа барып олуржур силер дээш чоруткан.

Аът-биле улаглап чорупкан бис. Кызыл-Мажалыктан 300 ажыг километр орукка үш хонуп чорааш, Хем-Белдирирге чедип келген бис. Ынчан Барыын-Хемчик — Кызыл аразынга 40—40 км хире черлерге өртээлдер тургускулаан турган. Мээң бир-ле дугаар Кызылга келгеним ол. Ынчан кода-хоорай деп чүвени бир-ле дугаар көргөн болгаш, Кызылдың солуну кончуг болган. Бир солун чүве — карак чивеш дээр аразында хоорайның чырыы хары угда кыва-даа бээр, өже-даа бээр ындыг болган. Совет хамаатыларның клувунга ди-риг-чурукту бир дугаар көрүп, радиону дыңнаан мен.

1930 чылда чайын аревэ кожуун хораазынга чедип кели-римге, улус тыва үжүк өөрөнгөн аажок тур. Тыва бижиктин үжүүн-даа өөренип алыр-дыр дээш аревэ хораазынга үш хонук иштинде тыва үжүктү шуптузун өөренип дооскаш, Хөндененче чанып чорупкан мен. Хемчиктиң суунуң улуу кончуг турган. Арай деп аът-биле кежиң алгаш, өөренип алган үжүктеримни сактып, шээжи-биле номчуп, хынаттынып көөрүмге, эң сөөлгү алды үжүктү уттуп алган болдум. Су-муга баарга, ону билир кижилер бар эвес дээш, кешкеш, база бир хонукта уткан үжүктеримни катап өөренип алгаш чан-ган-дыр мен. Араттар боттарының дылынга чогааттыңан национал тыва бижикти улуг өөрүшкү-биле чер болганга өөренип, бижик билбес чорукту узуткаарынын, культура ре-волюциязының херээ ынчап Тывага боттанып эгелээн.

Бистиң сумунуң аревэчилери Хөндененге кызыл-булуң тудуп алгаш, аңаа 1930 чылдың күзүнүндө тыва бижикти калбаа-биле өөренип ликпункт сургуулун ажыткан.

1931 чылдың эгезинде араттың революстуг намынын кежигүнүңгө кирер дугайында нам үүрүнүң даргазы турган эш Шоюңга билдиришкин кириримге, 1931 чылдың мартта нам хуралынга мени кежигүнүңгө кирип алган. Ынчан мен сумунуң аревэ үүрүнүң даргазынга ажылдавышаан турган мен.

Ол чылдың чазынында аревэ кожкомундан мени эш Чымба биле Хем-Белдириңде колхозтуң түр сургуулунче

өөредип чоруткан. Кызылга колхоз сургуулунга шупту ко-
жууннардан 20 хире кижн өөренип турган бис. Колхоз
сургуулун улуг сонургал-биле эки өөренип дооскаш, Улуг-
Хем кожуунунга колхоз төвүнүн төлээзинге ажилдап эгелээн
мен. Ол үеде тыва араттарның амыдырал-чуртталгазынын
деңнели колхоз тургузуунун эге чадазы болур чер, мал
ажылынын эштелгелери — ЧАЭ, МЧАЭ-лерни тургузуп болур
аргалыг турган. Арат чон колхоз-кадының ажылын көдээге
организастан тургузар дугайында нам, чазактын шиитпирин
улуг көдүрлүүшкүн-биле хүлээп ап, араттар эки туразы-биле
ЧАЭ, МЧАЭ-лерге массалы-биле кирип, тарыыр черин, ан-
дазын, илиирин, үрезинин каттыштырып, тараа, снген ажы-
лының үезинде ажилдаар аът, шарызының күжүн каттыш-
тырып алгаш ажилдап турганнар. Көдээге колхоз тургу-
зуушкунунун үезинде ЧАЭ, МЧАЭ-лерниң тарылга шөлү
калбарган, черни болгаш көдээ ажил-агыйның чепсек-херек-
селин кадының күжү-биле ажыглаары улуг демниг күш бол-
ган. Ындыг-даа болза ЧАЭ, МАЭ-лерниң ажылын хөгжүде-
ринге ооң кежигүннериниң сууржуң эвес, көшкүн быдаргай
амыдырал-чуртталгазы улуг бергедээшкинге таварыштырып
турганындан 1933 чылда нам, чазактын шиитпирн-биле орга-
низас тургузуу кошкак ЧАЭ, МАЭ-лерни тараткан.

1931 чылда феодалдарның хөрөнгизин хавыргаш, 5 бода
четпес малдыг араттарга беш бода чедир үлеп берген. Ядыы
араттар алган малын колдуунда өстүрүп ап, малданы бер-
генер. Чамдык алызында чалгаа, багындан мал чок чораан
кижилер алган малын төтчеглеп, мал чок арткан чүүлдер
база турган.

ТАР-ның 10 чыл болган оюнга Совет Эвилелинден белекке
берген техника-биле 1932 чылда Шагаан-Арыгга бир дугаар
машина-трактор станциязын (МТС-ти) тургускан. 1933 чылда
ол МТС-тин директорунга ажилдап турган мен. Ол үеде
МТС-ке 12 «фордзон», 6 «Интернационал» (интер) деп мар-
калыг, 15—25 аът күштүг тракторлар болгаш көдээ ажил-
агыйның өске-даа машина чепсээ турган. Оларның-биле
Торгалыгда «Күш-ажылдың хостуу» колхозтун болгаш Чаа-
тының, Шагаан-Арыгның, Чаа-Хөлдүн ЧАЭ-лериниң черин
андарып, тараазын кезип, бастырып турган. Күрэкономнар-
га (госхозтарга) болгаш орус, тыва колхозтарга механизат-
тор кадрлар белеткээр талазы-биле Тывага бир дугаар тур-
густунган МТС улуг ужур-дузалыг болган. Ийи-ле чыл
иштинде МТС-ке 100 ажыг трактористерни өөредип белет-
кээн, Совет Эвилелинден чаладып келген механик эштер

Медведев, Черновский, Самолин суглар трактор сургуулун башкылап, МТС-ке ажылдап турганнар. Ынчан Шагаан-Арыгда МТС-ти үргүлчүлөп ажылдаарыңга таарымчалыг байдал тургустунмаан. ЧАЭ-лерниң ортузунда акша-хөргөзү чок турганындан кывар-чаар материал садып алып, трактористерниң ажыл төлевиринге бээр чүвө МТС-ке чедишпейн турган.

Бо бүгүнү барымдаалаш, 1934 чылда намның Төп Комитетинге, Чазак черинге МТС-ти күрэконом кылдыр Шагаан-Арыгның Арыг-Үзүүнүгө тургузар дугайында айтырыг тургускан мен. Шагаан-Арыг банкызындан күзүн тараа саткаш, төлөп бээри-биле 100 муң акша чээп алгаш, 1934 чылдың март айда Арыг-Үзүүнүң күрэкономун тургускаш, оң директорунга ажылдап кирдим. Ынчан Арыг-Үзүү суурнун амгы турар черинге орус тараачыннарның чаңгыс өрөөл, шалазы, соңгазы, крышазы чок ыяш бажыңындан башка, чүү-даа чок турган. Даалымба-биле 30 майгын даарап алгаш, ажылчын, албан-хаакчылар аңаа чурттап турган бис. Тракторларны, көдээ ажыл-агыйның машина, чепсек-херекселин даштыгаа, харлыг, соок чадагай черге септеп, белеткеп турган.

Тарыыр үрезинни Элегес күрэкономдан, кывар-чаар материалды шанактыг аъттар-биле Ус-Аксындан сөөртүп алып турган. Чедерге турган чылгычы күрэкономдан алган аъттарыыс ажылдаар хамаанчок, арганындан орук аразынга сүрерге, боттары безин туруп чедип келген. Шагаан-Арыг сумузунуң араттары чуртунга күрэконом тургузарга, аңаа сонуургап, деткип, боттарының аът, шанаа-биле үрезин, кывар-чаар материалды сөөртүп берип, улуг дузаны көргүскен нер. Чаа тургускан күрэконом бүдүрүлгениң план-онаалгазын чедишकिनниг күүседип, тараадан бедик дүжүттү өстүрүп алганы-биле банкыдан алган өрө-чээлизин санажып, органнас, ажыл-агый, саң-хөө талазы-биле быжыгып, чуртталга болгаш бүдүрүлгө тудугларын кылып эгелээн. Арыг-Үзүүнүң, Ишти-Хемниң суггарылга бугаларын казып үндүрүп, күр черлерни шингээдиң алган. Мал ажылын сайзырадыр сорулга-биле Өөктүн сыынчы күрэкономундан 500 баш меринос хойну, Чадаананың үлегерлиг станциязындан 50 баш инекти алгаш өстүрүп эгелээн. «УТКА-ның 25 чыл ою» совхозтун тургустунганы алдарлыг болгаш төөгүлүг. Ам ол совхоз республиканың көдээ ажыл-агыйының бир хоочун, сайзыраңгай бүдүрүлгези апарган. Совхозту үндөзилеп тургузарындан эгелеп ажылдаан хоочун механизатор эштер Сум-

баа, Назытпай, Кара-оол суглар ам-даа ажылдап, чурттап чоруурлар.

1935 чылдың октябрь айда С. К. Тока Арыг-Үзүүнге чедип келгеш, күрэкономнун ажылы-биле таныжып:

— Шору-ла ажылдап турар улус-тур силер. Тараңар чаагай болган-дыр, күскү дүжүттү база чогуур өйүндө чидирг чок ажаап алган-дыр силер. Элегесте күрэкономувус таразын ам-даа кезип, ажаап ап дооспаан, хар чаар үе чоокшулап келген болгай. Силерни ол күрэкономнун директорунга томуйлаар деп, мал, чер яамызы-биле чугаалашкан бис — деп, эш Тока мындыг.

Тургускан күрэкономумдан өскээр чорууру-даа харааданчыг, қады түрөп ажылдап турган эш-өөрүндө чарлыр хөңнүм чогу-даа аажок болган. Дарганың айтышкыгындан ойталаар арга чок болгаш, чөпшээрешкен мен.

Дүне-хүндүс ажылдап тургаш, ноябрь айда тарааны ажаап, бастырыл апкан бис. 1928 чылда-ла сан яамызындан Элегестин суггарылга бугазын кастырып, күрэкономну тургузуп эгелээн болза-даа, ол үеде ук ажил-агыйның сууру сайзыраваан турган: Күрэкономнун суурун үш черге — Чал-Кежигге, улуг буга артынга, ам турар черинге көжүрүп туткан чүве. Күрэкономга күштүг тракторлар чок, «Интер» деп маркалыг, дугуйлуг, эвээш тракторлар бар, чер ажылын колдуунда аът күжү-биле күүседир. 1936 чылдың часкы тарылгазынга 2000 га черни 100 аът андазыны-биле тарып турган.

ТАР-ның 15 чыл болган оюнда Совет Эвилелинден белекке келген «ЧТЗ» деп маркалыг илчирбе дугуйлуг тракторларны, «Сталинец» деп комбайннарны Тока күрэкономга берген. Ол тракторлар-биле Элегестин ховуларын чер-чери-биле кара девис кылдыр андарып эгелээн. Хамык аъттар, кижилер чер андарар аар ажылдан хосталгаш, тудуг ажылыңче кирген.

Тывага эң баштайгы комбайнның ажылдаарын сонуургап көөр дээш, аъттыг, чадаг келген Элегес сумузунун араттары, күрэкономнун ажылчынары тараа шөлүнге кара-арыг-ла турган чүве. Комбайн тараа кезип чоруптарга, хамык улус ооң соондан эдерип чоруп турган. Бедик дүжүттү өстүрүп, бир гектар суггаттыг черден 120 пуд тарааны, люцерна деп тарымал сигенни чылда 2 катап кезип ап турган бис. Республиканың далган, тараа хереглелин Элегестин күрэконому ынчан колдуунда чааскаан хандырып турган, харын-даа артык тарааны Моол Арат Республикаже экспорттап үндүрүп турган.

Элегестин күрэкономга ол үеде ажилдап, өөренип, өзүп мергежээн, көдээ ажил-агыйнын бедик мергежил-дуржулгалыг кадрлары — алдарлыг механизатор Чавыдак, механизаторлар Делиг-оол, Грудинин, фронтучулар Ойдупаа, Нүрсат, партия ажил-агый шугумунга ажилдап чораан Дүгер, Доржу, Таржаа, Чалбаа, ажилчыннар Торгу-Хөйлең, Делгер-оол дээш өскелернин-даа шуптузун сактып, санаар арга чок-тур.

1939 чылда Тарлагның сыынчы күрэкономунуң директоруна мени томуйлап чоруткан. Ону Совет Эвилели биле Тываның каттышкан ажил-агыйы кылдыр тургускан. Сөөлүнде чаңгыс Тываның күрэконому апарган. 1939 чылда күрэкономнуң кол хөрөңгизи — 800 баш сыын-мыйгак, 1000 баш хой, эвээш чылгы болгаш бода мал турган.

1939—1940 чылдын кыжынында сыыннарны шанактыг аьтарга сөөртүп тургаш, Красноярск крайның сыынчы совхозунга саткаш, күрэкономнуң төп суурун Аржаан ховузунче көжүрүп тудуп, аңаа тараа тарып эгелээн. Күрэкономнуң сыынчы деп адын солааш, «Өөк» деп мал, тараа ажилдыг күрэкономну тургускан.

«Өөк» күрэкономнуң ажил-агыйын сайзырадыр дээш, могаг чок ажилдаан хоочун ажилчыннар Сүрүң, Николаев, Узун-Кара, Сайгутин, Чалзай, Оруспай болгаш өске-даа эштерни совхозтуң төөгүзүнүн арыннарынга тураскаал кылдыр сактып демдеглээри чугула.

Ада-чурттуң Улуг дайынынын үезинде мал, чер яамызынын сайыдынын оралакчызынга ажилдап тургаш, немец-фашистиг араатаннарны чылча шаап узуткаар тиилелгени дүргедедири-биле күрэкономнарның, колхозтарның, ЧАЭ, МАЭ-лернин ажылын күштелдирер дээш, карак кызып ажилдаан мен. Дайынның уржуу-биле кывар-чаар материалдар, чепсек-техника чедишпезинден күрэкономнарга, колхозтарга чер ажылын колдуунда аьт, хол күжү-биле күүседип турган. Ол берге үеде мал, чер ажылындан бүдүрер продукциянын хемчээли дайын мурнунда турганындан эвээжээр хамаан чок, харын ыракта көвүдээн турган.

1959 чылда «Тиилелге» колхозту совхоз кылдыр эде тургускан, оон директоруна ажилдап тургаш, Чедер ховузунуң кур черлерин шингээдип ап эгелээн бис.

Партияның хүрээленинге 50 ажыг чыл болдум. «СЭКП-нин хүрээленинге 50 чыл болганы» деп демдек-биле хүндү-леттим. Ажил-ишке төлептиг кылдыр мени кижизиткен тө-

рээн партиямның ачы-хавыязынга чүрээмнің ханызындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп чоруур мен.

Назы-харым 70 хар ашкан-даа болза, хөй-ниитиниң ажылындан чыдып калбайн, партияның даалгазын бодумнун шыдаар шаам-биле ам-даа күүседип, хоорайда пенсионерлерниң партия организациязының бюро кежигүүнүнде, берге кижизидилгелиг назы четпес уруглар херээниң ажылынга дузалажып, партия бөлүүнүң ажылын харыылап ажилдап турар мен.

Уругларывыстың кижизидилгезинге, оларның өөредилгезинге үргүлчү сагыш салып келгенивис-биле үш уругларывыс шуптузу дээди эртемни чедип алган: оглувус В. Кара-оол Каа-Хем хөмүр-даш резезиниң кол инженеринде, уругларывыс Ф. Самданчап республиканың ажыл-агый продуктуларын садып ап, белеткээриниң инспекциязында, Б. Монгуш хоорай Советиниң улус өөредилге килдизиниң инспекторунда ажилдап турарлар. Аныяк салгакчылар хоочуннарның эки үлегерчижээн өөренип чорууру күзенчиг-дир.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

САТ БҮРЗЕККЕЙ ДУГАЙЫНДА САРЫННАЛДАР

ДАҢЗЫДА БИЖЭЭНИ

Бүрзеккей Сат Сурасович болза, 1912 чылдың Чөөн-Хемчик районунуң Хөндергей сумузунуң алды дугаар арбанының чурт-девискээринге төрүттүнген, ада-ызыгууру тараачын, Тываның революстуг намының кежигүүнү, тыва эки турачыларның беш дугаар взводунуң командири, улуг лейтенант дужаалдыг, республика болгаш Кызыл Тук орденнери-биле шаңнаткылаан. Сат Бүрзеккей болза, сураглыг, немец-фашистер-биле атчыр-дачыр тулчуп тургаш, коргар чүрек чогуң көргүзүп шыдаан, езулуг маадыр командир. 1944 чылдың февраль айның 11 чаазында Сурмичи суурнуң чоогунда Иква хемниң эриин орта кадыг-дошкун тулчуушкун бооп турда, уштап-баштап чорааны он бир пулеметчик дайынчылары удур халдаан немецтерни кыра адып чыткылааш, амы-тынын оскунганнар. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккей кара чааскаан артып калгаш, көшкелендир хөме диргелип орган дайынарже пулемедунуң огуң улай-улай бүлгүртүп чыткаш, маадырлыгы-биле өлгөн. Сат Бүрзеккей дайын шөлүңге кайгамчык мөзүлүүн, угааннын болгаш шериглерин уштап-баштаар аваангыр-тудунгур командир дээрзин көргүзүп шыдаан.

ТОВУУЧУНУҢ ЧУГААЗЫ

Хөндөргөйниң Донгак Барыкааны таныыр силер ыйнаан, ол дээрге моолдап, тывалап ыр ырлаар, шүлүк чогаадыр кайгамчык амытан-на болгай, тыва чогаалчыларның хартаачызы кадай деп билир мен. Бүрзеккейниң авазы мээң чангыс иеден кады төрөөн угбам, Донгак Барыкааның чажыт эжи, бир үениң улузу чүве. Ынчан сес хар ажа дүжүп чораан мен. Авам суг Хөндөргөйниң Чаш-Терекке хонашка хонупкан турган. Күскээр кыжын чүве, угбам Ачыкааның эди аарый берген. Угбам дун оглун өггө божаан, адазы тывылбаан чүве. Сөөлүндө шериг командири апаргаш, Бүрзеккей төрөөн чурту Хөндөргөйге дыштанып келир болгаш Чаш-Терекке албан баар турган.

Мен дээрге угбамның дун оглу Бүрзек кавайга чыдырда, даады чайгаар турган мен. Бир чамдыкта дунмам ыглаарга, аргалап чадааш, кады ыглай-даа бээр турган мен. Дуңмам Бүрзекти ааткышка чайгап чорааш, авамның бергени чодураалыг чөкпек чип чорааным таан утпас мен.

КЕНЕННИҢ ЧУГААЗЫ

Маадырның езулуг намдарын коптарар дээр болза, хая көрнүр апаар, ооң төрөөн черин, ойнап өскөн эш-өөрүн болгаш чалыы чоруур шаанда чүнү-чүнү кылып чораанын база билир херек.

Сактып ор мен. Хаван чылдыг мен, эжим Бүрзек болза, күске чылдыг, менден бир хар биче кижин. Мал малдап чорааш, пенсилей бердим, ол хиреде чалыы чораан чылдарым утпаан мен. Донгак Кенен деп ашак мен-не болгай мен. Бүрзек-биле кара чаштан тура кады ойнап өскөн эжим чүве, чүнү-чүнү ойнап чорааным арай алдак-онак билип ор мен. Сактып көрөй.

ЫРЛАЖЫП ЧОРААНЫВЫС

Бистиң оюннарывыс болгаш кылып өскөн ажилдарывыс амгы шагнындан арай өске боор ийин оң. Эжим Бүрзек-биле кады хой кадарар бис. Чадаг чорбас бис. Молдургалар мунуп аар бис. Хойнуң доктаап оъттаар чери база бар, хойнуң ызыртынмас чери база турар болгай. Изиг оъттуг Чаш-Терек хажызы, Даштыг-Хавак баары олаа ынчаар кончуг хой кадарар бис. Хойнуң аш одарын үндүрүп кааш,

молдургалар чарыштырар. Та кандыг аайлыг чүве ыйнаан, мээң мунган молдургам болган чок-ла соңнап келир, ынчап баарда, молдургаларывыс солчуп мунуптар бис. База катап хойну эргип кааш, чарыштырып кириптер бис. Бүрзек дээрге чоржаң молдурганы безин кудуруун содуңнадыр мунуптар, кара элдеп кижип боор. Байыза деп шилип алганывыс инек-хараган чанынга чедир Бүрзектин молдургазы эртип келгеш, быктын догданадыр эгинштеп, карактарын тырыкыландыр көрүп турар болгай.

Бир оюнга аштырыпкаш, база бир оюнну ойнаар чүве болгай. Ол шагда торлаа кедергей чааш болгаш имилеме турган. Торлаа кокпазынга дузак салып кааш, тей бажынга манап орат бис. База катап хойларны эргип көрүп кааш, дузакты кезер бис. Дузакка туттунган торлааны көрүп кааш, маргыш-дарыш кылырын уттупкаш, черге от салгаш, изиг хүлге хөөп чыгар бис. Ол шагда черге от салгаш, улуг улустан кончуг чажырат, чоруур деп барганда, от орнун хөмүрлендир өжүргөш, довурак-биле билдирбес кылдыр хөөп кааптар чүве.

Кожамыктап ырлажыр бис. Хой кадарып чорааш, ырлажып чорунар деп, авам чагыр чүве. Бир-даа хүн ырлавайн барбас турган бис. Ыр ырлаан улустан бөрүлөр коргар дээрле болгай, ындыг-даа турду-ла ыйнаан.

Бистин ырларывыс — эргип шагның ырлары. Бистин ырларывыс — бир янзы аялгалыг болгаш ам шуут уттундуруп калгылаан ырлар болдур ийин. Бир-тээ силер эжим Бүрзек-биле чүнү-чүнү ырлажып чоранывыс сонургаан болганда, ол ырларның чүгле сөзүн сактып болур мен, аялгазын ырлап шыдавас мен, боостаам шедиргеленчек апарган.

Хойларны тоттур кадарыпкаш, аалдыва дозуптар бис. Орук баштаар сарыг серге сүүр-сүүр мыйыстарын хүн караанга кылайтыр эргиле хона бээр. Өшкү, хой сарыг сергениң соондан аалдыва чылбыртыптар. Эжим Бүрзек-биле молдургаларывыс мунгулап алгаш, үн алчып ырлажыр бис. Бистин ол ырларывыста мунгаранчыг ырлар долу турган, оон ыңай Хөндергейни мактаан ырлар бар, чүгүрүк аътты хат-салгынга деннеп ырлаар ырлар бар. Мен оларны дөгөрезин канчаар мен. Ынаар бир терек дөзүндө өгдүвө көрүп алгаш, ырлажыр бис, чүге дээрге ол өгнүң кончуг чараш уруу турган чүве.

Башкы Тандым көзүлбейн-дир,
Туман дуглай берген чоор бе?
Баштак-карам көзүлбейн-дир,
Баштаңгылап алган чоор бе?

Ол уруг бистен улуг турган, ынчангаш кежээ дүжерге-ле, улуг оолдар-биле катчып алгаш, ойтулааштап чоруй баар турган. Ол уругнуң чок черинге-ле бистер кожамыктап ыр-лажыр чораан бис.

— Эртен хой кадарар силер, удуп чыткылап алыңар!— деп, кырган-авам чугаалаарга, эжим Бүрзек-биле кады удуп чыдып аар мен. Дүне када ойтулааштаан оолдар, кыстарның ырларының аялгазы кырган-авам өөнге чедир чаңгыланып келир турган. Олар чогуум чүнү-чүнү ырлажып турарын ынчан арай билгелек турган болгай бис.

КЫЗЫРАК-КАРААНЫҢ ХАЙЫ

Бичин чоруур шаамда, эжим Бүрзек-биле ойнап чоруур шаамда, дыка элдептиг чүвелер база тургулаан. Ол шагда бөрүлөр кончуг хөй тургаш. Хүннүң-не бөрүлөр көөр бис. Бөрүлөр кончуг кажар. Бистер ырлажып чорувуста, бөрүлөр каракка көзүлбес. Бистер молдургалар чарыштырып, хүрежип турар аравыста, беш-беш, он-он бөрүлөр сирт кырында харанып кээрлер. Хой кадарып чорааш, коргар-ла чүвевис бөрүлөр турган, оон ынай чүүден-даа кортпас чораан бис.

Чалыы тенок чоруур шаанда кым-даа чазыгны кылыптып боор. Бир катап Чаш-Теректиң кежиг аксынга келген бис. Ол черниң адын Сайыр-Аксы дээр. Шаңгыр-шаңгыр шурулар дег кызырак-караа көрүп кааш, мунуп чораан молдурга хөлгеден дүже халышкаш, хараганга баглай соп каан бис.

Таптыг-ла дал-дүъш. Өшкү, хоювус чоога иштинге турган. Хүннүң кааны кедергей. Эжим Бүрзек-биле кызырак-карааны чыып чип чыккан бис. Хенертен хой хоя берген.

— Шымда!— деп, эжим Бүрзек девидей берди. Тура-ла халыштывыс. Сезиктеп көрдүвүс. Кара баштыг ак хойну бир бөрү сегирип алган тур. Хой дээрге дайзынның аспаандан уштунар бодап ийи буттап туруп келди. Алгырып-кышкырып-даа хөлчок бис. Бир карак чивеш дээр аразында кара баштыг ак хой черде барып дүштү.

Бис-даа дүвү далаш-биле молдургаларывыс мунгулапкаш, алгырып-кышкырып, хойну өдекче сывырып киңире бердивис. Мээң үнүм чидип калган. Бүрзеккей черле кончуг дидим болгаш овунгур кижии. Кырган-авамны көрүп кааш, эжим мынча диди:

— Тей артынга кедеп чыткан кокай бир хойну хунаап алды.

— Ой, өршээзин! Аьттанынар!— деп, кырган-авам хөлчок-ла барды.

Аьттыг улус шаап чорупкан. Шапкылашкан улустун ба-раанын көрүп кааш, демги кокай дезип чоруй барган. Ко-кайга боскун кестирген кара баштыг ак хойнуң сегин бир аьттыг кижиге дергилеп алгаш, кожавыс ашакка эккеп берген.

Оон чүү болган деп? Кырган-авам бистерни кончуван. Бистер чүү боор, актыг улус бооп артып калган бис. Алыс шынында бистиң хоомай болганывысты кырган-авам билип каан, ол хиреде бичии кижилерни коргутпас бодааш, бис-терни чассыдып каан. Коргунчуг чорук ынчан эрте берген, ооң соонда хой кадаргаш, доора будулбас апарган бис.

ДУУ-ДАРЫЙНЫҢ ЧУГААЗЫ

Кижиниң ырак, чоокка мунар хөлгези база турар дижир. Кижиниң найыр-наадымга, ажыл-хожулга кедер хеви база турар дижир. Өскүс кижини азы сурап оолду шала кыя көөр болгаш аап-саап ажыл кончуг кылдыртыр боор чүве. Бүр-зеккей кончуг чуду-кара өзүп келген. Мал-маган кадарар, ыяш-даш чыыр болгаш ынаар-мынаар айбыга айбылаар кижиге Бүрзеккей турган.

Кижиге өзер, кидис шөйлүр дижир. Бүрзеккей эзенгиден тептиниптер апарган. Мээң-не билирим мындыг ийин. Бүрзек шымбай эр апаргаш, арай озалааш чоруур апарган. Ооң ол чаңын мен дораан эскерип кагажак, ол оолдуң бистиң аал-дан ырап чоруптарын арай хандыр билбейн турган мен.

Шаанда болза чок апарган кижиниң адын адавас боор чүве болгай. Ам канчаар, адаар ужурга таварыштым. Өм ээзи Сат, бодум адым Дүү-Дарый Айдың-оол болган болгай. Бистиң аал беш өг турган. Ынчан Делгер, Базыр-оол, Ымык-Хаа, Товуучу, Айдың-оол сугларның өглери Чаш-Терекке ка-ды хонупкан бис. Че канчаар, бүгү назынымда адын-сывын адавайн чорааным кижилеримни адаплаттым. Сүлде бойнаан, Бүрзек дунмай чоруганнай берген, аалдардан эзер ачылап турар апарган. Бот оолга, барып-барып сурап кижиге кым эзер, чүген бээр боор. Бир-ле хүндүс көөрүмге, Бүрзек дун-май инек кажаазының кырынга чыткан эрги эзер ыяжын так септээн олур. Балыктаары кончуг оол. Бир мезил өлү-рүп алгаш, ооң кежин хырба кылдыр боду-ла хайындырып алгаш, ол октапкан эзерниң чарык черин чыпшыр хырбалаан олур. Менден кидис дилээрге, шала эргижирей берген энчек-

ти бердим. Ол энчекти хээ-чаза кезип тургаш, эзерни көвүнчүктөп алды.

Чүве деп чүве ол-дур. Бүрзек дуңмам аалдан боду-ла үнүп чоруткан кижн. Улуг хазы Товуучуга данзылыг чораан оол-ла болгай. Ол үеде Товуучу самын базарынга кнржип турган.

— Мен черле өөренир мен, чаавай. Кызыл чоктаар кижн мен. Шериг эртеминге барып өөренир кижн мен — дигеш, чап-чаа дерип алган эзери-биле бир аътты эзертепкеш, бистиң аалдан үнүп чорупкан оол чүве.

Мен арай уян кижн мен.

— Бо канчап баардын? Сени кым аартыктаан чүвел? Ха-дуңмаң аалындан ырап кай баарың ол? Орта сен бе. Болгаан, ойт!— деп, дилеп-чанньп чадап каан мен. Чап-чаа-ла он сес харлап чораан Бүрзек дуңмам чайлаг, күзег чурт Чаш-Теректен аъттанып чоруптарга, караам чажы сыстып келген.

Кижн болуру чажындан дижир. Бүрзеккей чалыы шаанда-ла шериг эртемин боду-ла шилип алган. Орус чуртунга шериг сургуулу дооскан сөөлүндө командир апарган дижир-ле болгай. Билнр-ле чүвем, Бүрзек дуңмам аал-чурттан эзерлиг аътты мунгаш, ырап чорупкан. Ол дайын шөлүнге база эзерлиг аътка олурупкаш, шериглерни уштап-баштап чораан. Ам бодап көөрүмге, дуңмамның сүнезини эзерге тудуш-даа чораан ышкаш ийин. Мен ынчаш эрги шагның кижизи мен, бүдүүлүк шагда тывалар эр кижиниң сүнезини эдинге чоруур дижир, ол ынчаш тоолчургу чугаа-дыр ийин. Билнр-ле чүвем, сактыр-ла чүвем — Бүрзек дуңмам шериг сургуулун боду-ла шилип алган оол чүве. Бурун өгбелер кижиниң салымы турар дижир. Дуңмам Бүрзек шериг салымның кижн боор ийин он.

БҮРЗЕККЕЙНИ БАШТАЙ КӨРГЕНИМ

Бистиң аалывыс Кажаалыгга кыштап турган. Ынчан бистиң өөвүс өртгээл-биле дөмей. Чадаанадан үнгеш, Хандагайты, Бора-Шай баар диген кижилер азы Дус-Дагдан дустанар диген дусчулар Хемчик унундан үнгеш, бистиң аалывыска албан хонар турган. Оон ыңай ары чарыктан ашкан чорумалдар Хөндергейниң артын ашкаш, адам-ием өөнге шайлап эртер, орай келгенде — хонуп алыр турган.

— Кургаг-кургаг будуктардан чыг, оглум. Бо дүне база бир солун хонача келир, чугаазын дыннаар бис — деп, авам көгүдерге, кедергей амыраар мен. Мээң кылыр ажылым

ынчан ыяштаар, харлаар болгаш инек кажаазының иштин аштаар. Ол ажылдарымны кылып каапкаш, ачамның кылып берген шаназын кедип алгаш, аал артында хавактап чуңгулаар мен.

Оттуп кээримге-ле ачам чок боор. Сыгыр данда-ла ажин-чемин чип алгаш, ая кезип чоруй барган болур. Бир чамдыкта авам мени орук достуруп айбылаар турган.

— Чодураалыг чөпкөк берейн, оглум. Шанаң кедип ал, оглум. Хөндергейниң кезек дйт кедээзинге чуңгуула, оглум. Орук дос, оглум. Орукка кижги барааны көзүлзе, авам силерни шайдан иживит — дидир деп чугаалаар сен, оглум.

Бичи чоруур шаамда авам мени айбылаарга, кончуг амыраар турган мен. Ынчан авамның орук достураар буянның аажы-чаңын шала-була биле берген мен. Бистиң аалывыс тайга бажынга кончуг озалааш черге турган, ынчангаш чорумалдарны өгге шайладып тургаш, оларның солун чугаазын дыңнаар, оран-чуртта болган, бөмбүрзекте чүү-чүү бооп турарын орукка чораан кижилер дыңнадып кээп турган. Өгге хонача кээрге, ыяавыла шай хайындырар чаңныг турган, ооң соонда эът дүлөр. Мен дээрге, хонача көрүп каанда, дашкаар үне халааш, хүндүс-ле чыып алганым кургаг будуктарны кужактап алгаш, өг иштинге кирип эkkээр мен. Чалар от чалбышталдыр хып, ожукта тиккен пашта шай хайнып турда, таан кончуг көрүксээр чораан мен.

Харалаан, ол хүн чорумалдар өрү-куду бадып-чоктавады. Хүн даг бажынга олурар дей бергенде, Алды-Чайлагны өрү бир аъттыг кижги сииледир челзип олур. Чедип келзе-ле, ланчыы чүктээн, кылаң кара хынның селеме азынган, боразымаар шинель кеткен, шиш бөргүнүн чиге мурнунда кызыл пөс беш-адырлыг, кидис идиктерин эзенгиде хере тепкен шериг кижги болду. Мен ооң колун-курун, халаңнадыр астып алган сарыг сумказын бүдүү иштимде алыксап турар мен.

— Аза бердин бе? Чоп чааскаан чор сен, дунмай?— депкеш, муңгаш-дынын чыра тыртарга, хүрең аът тырыкыландыр эргиле дүштү.

— Авам силерни шайдан ижитинер — дидир деп, корга-корга чугааладым.

— Чорук далаш, соонда болгай аан — диди.

— Авам силерни шайдан ижитинер — диди — деп, ыглаар чыгы чугаалааш, ылым-чылым тур мен.

— Кымның оглу сен?— диди.

— Тоорулганның — деп ачамның шолазын адап бердим.

— Ындыг болза орук баштап чоруп ор — диди. Мен чүү

боор, улуг аң бышкаа-биле шап каап шанамны кокпалап алган оруум-биле сыыладыр углапкан мен. Шериг кижичүлү-даа чугаалавайн, соомдан ызыртыр чоруп органын билир мен. Мен дээрге бар шаам-биле даянгыжым иттиниптеримге, шанам сыг-сыг кыннып орар болган. Хемни кежип чорувуста, Көстүкпен ээрбишаан, уткуштур маңнап кел чор. Көстүкпен мени көрүп кааш, чочак кара кудуруун саглаңнадыр чайып-чайып ыды чиде берди. Өг чанынга чоокшулап кээривиске, авам уткуштур үнүп келди.

— Амыр-ла!— деп, шериг кижигендилешти.

— Амыр-ла. Паа-хайт, бо Ачыкааның оглу сен бе кай! Бүрзек ышкажыл сен, оой-ла бойнаан! Улустан дыңнаарымга, сени Кызыл хоорайда дээн ышкаш болчук, бо канчал көстүп келгениң оя? Че, дүрген дүш, аьдың багла, өгже кир, шайдан ыш— деп, авамның өөрүп турарын канчаар ону. Мен дээрге шериг кижини аалга эдертип эккелгенимни бир маадырлык чорук кылган чүве-биле дөмей көрүп бодап тур мен он.

Үгер-Сылдыс өг дүндүүндөн харап турда, ачам бир хүлбүс чүктеп келди.

— Элик сояр шырак кижиген келген, экизин аа!— деп, ачамның чугаазын дыңнааш, бүүректер чиirim ол-дур деп амырай берген мен. Ынчан кажая кырынга доң эликтер база эндерли берген чыткан чүве. Ачам ая кескенде, черле куруг келбес кижиген, бир-ле олчалыг келир. Ачам нургулайында элик чүктеп эккээр болгаш харын-даа кежин союп күш четпейн баар турган бис. Бүрзек акый хүлбүстүң кежин аваангыры кончуг союп каапты. Паш долдур элик эьди дүлдүнген болгай, чугаа-соот ала-чайгаар төктү берген.

Мен арай чаш турган мен. Ачам биле Бүрзек акыйның чугаазын дыңнап олургаш, ачамның дискээн сыртангаш, удуй берген чораан мен. Уйгум кадында Бүрзек акыйның мындыг чугаазын дыңнаап мен:

— Найысылал Кызылда «шокар-үжүк» чогааттырган. Моон сонгаар тыва дыл кырынга тыва бижик өөренир апаар— диген. Оон ыңай чүү-чүү дээнин билбес мен, чүге дээрге база катап удуй берген чораан мен. База бир оттуп келгеш, мындыг чугаа дыңнаан мен:

— Бора-Шай кызыгаарынга барып ажылдаарым ол-дур. Кызыл хоорайга шериг сургуулун дооскаш, ынаар бар чор мен.

Оттуп келдим. Авам кургаг дыт чекпезин кыпсып алгаш, оон чырынга арбай хооруп олур. Ачам-даа чок, шериг кижиген

даа чок. Чувениң аянын биллип каан мен. Ачам ая кезип чоруй барган. Бүрзек акый шериг албаны кылыр чериндиве чорупкан. Аңчы кижги биле шериг кижги дөмей ажылдыг деп чувени бир-ле дугаар билгеним ол ийин.

ЧУДУРНУҢ ЧУГААЗЫ

Черим-чуртум алдарлыг оглу Сат Бүрзеккейнин допчу намдарын биллип аар дээш Чадаана хоорайга чедип келген мен. Дамчыыр чугаадан дыннаарымга, Бүрзектин кыс дунмазы аалчылар бажыңында аштакчылап турар болган. Сурап чорааш, дайынчының дунмазы Чудур угбайга дужа бердим. Ол угбайның чугаазын ам силерге дамчыдып көрейн.

АВАМ

Бистин ававыс чаңгыс, адаларывыс аңгы-ангы улус бис. Авам күжүр акым Бүрзекти сурастап божаан, ооң соонда Шемн чурттуг кижиге ашакка барган. Ававыс саттар уруу кижги, адын-сывын Ачыкаа дээр. Ававыс мен он бир харлыг турумда, чок апарган. Кара чажымдан тура-ла өскүстүң салым-чолун көрө берген мен. Авамдан чарлырымда, тыва бижик чаа-ла беш харлап турган чүве, ону-ла кончуг билир мен, оон ыңай чүү-чүү бооп турганын уткан мен. Бүрзек акымның кады төрөөн чүвелеринден чаңгыс-ла мен артым. Акымның чаңгыс-ла кыс дунмазы мен мен.

— Эдилеп чор!— дээш, авам аарый бергеш, менээ мөңгүн билзөөн бергенин билир мен.

ЧААВАМ

Акым Бүрзек өглүг-баштыг турган. Тес-Хемнин Бай-Даг чурттуг кижги алган. Чаавам адын Долзатмаа дээр. Мен чаа-ла он беш харлап чорумда, акым Бүрзек көдээге чедип келген. Чугаазының аянын бодаарымга, шөлээлеп келген болган. Акым Кызылдыва чанарда, мени эдертип алган. Ол олчаан акым, чаавам бажыңыга чурттай берген мен. Ынчан шериг столовойунга ажылдай бердим. Чаавам Долзатмаа кончуг эриг баарлыг кижги.

Акым-чаавам суг ынчан Кызылдың Кочетов кудумчузунда чаңгыс каът, өрү аастыг ыяш бажыңга чурттап турган. Акым ажылдап, даады аъттыг чоруур, келирде база аъттыг келир турган. Акымны бир «ханахот» дээр шериг кижги уткуп келир болгаш бажыңыга чедирип каар турган. Акым Бүрзек

бажыңыңга келгеш, шериг идик-хевин уштуп каапкаш, хамааты хевин кедип алып, дун оглу Ким-оолду дискээниң кырыңга мундуруп алгаш, чугаалажып-ла оран чүве. Кыс уруу Тамара чедип кээрге, өңүг карандаштар алгаш, саазыңга бир-ле чүве чуруп берип оранын билир мен. Үш дугаар оглу чок апарган, ооң адын адай албас мен. Акым таакпылаар кижиге, ол хиреде чаш уруглар көрүп турда, черле таакпы тыртпас чораан, ону-ла кончуг билир мен. Акым Бүрзек арагага шоолуг хандыкшыпас кижиге чораан.

Акымның хеймер оглунуң салымы чиктиг болган кижиге. Акым фронтуге чоруур күзүн чаавам иштиг чыдып калган. Акым дайылдажып турда, хеймер оглу төрүттүнген, ооң адын Казак-оол деп адаан чүве. Михаил Шолоховтун чогаалдарында казак кижиге кончуг эрес, кончуг дидим болгаш кончуг дайынчы мөзүлүг бооп турар дижир болгай, ынчангаш акымның хеймер оглун Казак-оол деп адаан чүве.

Акымның өлүртүп каанының дугайында бижик чедип кээрге, чаавам ыглап-сыктап-ла турар апарган. Акымны фронтуге үдеп чоруур чылын-на чурттап орган бажыңыңга удуй албас апарган.

— Бо бажыңдан уругларым ачазы фронтуге чоруткан. Бо бажыңга фронтудан ашаам кижиниң өлүрткениниң дугайында бижик келген. Бо бажыңга моон сонгаар чурттай албас-тыр мен — деп, бир хүндүс чаавам Долзатмаа көк элээр боду чугаалаар болду. Дөргөн дөрт чылдың чазынында чаавам төрелдериниң чурту Бай-Дагже көжүп чоруй барган.

Акымның уруглары иезиниң чуртунда, шоолуг аргышпас мен. Улуг оглу Ким-оол малчыннап чоруур дижик. Тамара клубта ажылдап турар дээр чүве. Сергейи тракторист дижик. Хеймер оглу, адазы чок черге үнген оол кадарчылай бергендаа дижир. Мен арай чазып олурар база чадавас мен. Олар аныяк улус болгай. Тускай эртем чедип алгаш, өске ажыл кылып турар база чадавас болдур ийин. Чүгле дыннааным чугаалап ор мен.

Акымның хеймер оглу арай ыглаган чүве. Чаавам бир черге чоруй баарга, мен чаш дунмаларым-биле артып каар турган мен. Хеймер дунмам Казактың ыглаганы кончуг. Дунмамның өде берген чөргээн кургаглааш, кургаг чөргек-биле чөргектээш, кавайлап каар мен, база-ла ыглай бээр. Кавайында ыглап чыдар Казак-оолду ааткышка хоюннадыр чайгап оргаш, бодум база олуроа удуй бээр турдум. Эрзиндиге көжүп чоруй барды, мен Кызылга кара чааскаан артып калдым. Адын безин дынзыдыр адай албазым чаа-

вамдан, эриг баарлыг чаавамдан чарлыр ужурга таварышкан мен. Мени чаңгыс катап аттынып безин көрбээн хүндүлүг чаавам акым-биле кады чурттап орган бажыңыга олуруп чадаштым. Сактырымга-ла акым Бүрзек фронтудан ээп келир ышкаш болган.

БҮРЗЕККЕЙНИ СӨӨЛГҮ КАТАП КӨРГЕНИМ

Эки эзир чуртун кагбас, эки оол аалын кагбас — дижир. Ёзулуг аңчы кижн ырак чер чоруур деп барганда, хадунмазы-биле сагыш хандыр чугаалажып алыр дижир. Бо болза даг-тайга чурттуг кырганнарнын чугаазы-дыр. Аңчы кижн чер чорааш кандыг-даа чүвээ таваржып болур: олчалыг-омактыг чанып келир, оскул-ондакка таварышкаш, шуут келбейн барып база болур.

Хөндергейнин Чаш-Терекке Сат Товуучунун ак өө турган. Шартылаалар ыянгылыг эдип турда, Товуучунун өөнгө аалчылар моорлап келген. Сат Бүрзеккей кадайын болгаш уругларын эдерттип алган, даайынын өөнгө чедип келген. «Эки эзир чуртун кагбас, эки оол аалын кагбас» деп үлегер чугаа Товуучунун сагыжынга кирип келген. Шериг эртемин Совет чуртунга чедип алган чээн-оолдун келгенинде онзагай аян барын Товуучу бүдүү биллип каан. Даайы биле чээннин эң сөөлгү катап ужуражып, чугаалажып база көржүп турары ол дээрзи ынчан кымнын-даа сагыжынга кирбес турган.

ИРТ БАЖЫ-БИЛЕ ШАҢНАТКАНЫМ

Тоорулган бугазынын ужу Хараган-Даг баарынга кур черни андаргаш, «Кызыл-Тей» МЧАЭ-зи чинге-тараа тарып каан. Кедергей үнген. Сат Бүрзеккейнин сапалы-биле чээрби гектар черде чинге-тарааны кончуг дүрген кезер деп чар тарадыпкан. Кырган улустун чугаазы болза, шала күскээр долу дүжерде, Хараган-Даг таварты албаң дүжер дижир, ону Бүрзек база утпаан болган. Оон ыңай дайын болуп турар үеде тергийн үнген тарааны чаңгыс баш-даа хоратпайн ажаап аарын эң чугула херек кылдыр улуг лейтенант хамыкты мурнай биллип кааны ол чүвөң иргин.

Бистин аалдын оолдары ынчан «Чодураалыг» МЧАЭ-ге турган болгаш бис. Ынчан даргавыс Донгак Лопсаң бир кезек кырганнарны чыып алгаш, дыт дөзүнге чугаалажып турар болган.

— Шыырак-шыырак тараа кезер кижилерни чорудар. Адаан-мөөрейге алзыр болза, «Чодурааның» адынга багай болгай. Арай хоомай улус артып калзын, арбай кезип тургайлар аан. Шыырак-шыырак оолдарны «Кызыл-Тейже» бадырар. Че, кандыг деп бодаар сен, Тоорулган!— деп, Доңгак Лопсаң эжи-биле сүмележи берди.

— «Чодурааның» адын сып болбас — деп, ачамның чугаанын шала-була дыңнаан мен.

Доңгак Лопсаң биле ачам он дөрт оолду эдертип алгаш, Хараган-Дагже бадыпканын билир мен. Мээн чажыттарым Даваатай Доңгак, Чигжит-оол Монгуш, Дүветей Куулар суглар бар болду. Мээң ол эштерим сиген хап, тараа кезип турда, кайгамчык төлдер-ле болгай. Болчаан черге шапкылажып келдивис. Доңгак Лопсаң биле ачам одаг чанында баардылар. Шериг хептиг кижиле биле ужуражып, бир-ле чүве чугаалажы бердилер.

Мөөрей үзер кижиле Сат Бүрзеккей дээнин дыңнап кагдым эвеспе.

Кырганнарны дөгсезин таныыр болдум. Аныяктар эндерик, оларның аразында таныырым-даа бар, танывазым-даа бар болду. Дөрт инек-хараган дөзүндө дөрт ирт баглап каанын эскерип кагдым.

— «Кызыл-Тейнин» оолдары, «Чодурааның» оолдары чинге-тараа кезеринге мөөрейлежир хүн келген-дир. Силернин ийи МЧАЭ бот-боттарынга дузалажып турар улус-тур, дыңнадым. Мындаа «Кызыл-Тейнин» оолдары «Чодурааның» сигенин хакчып турганнар-дыр. Бөгүн «Чодурааның» оолдары «Кызыл-Тейнин» чинге-тарааны кесчип келген-дир. Бөлүглежи кезер улус — дөө талаже барзын. Мөөрейлежип кезер улус бо талаже келзин. Бир хүн бир шаң тараа кезер кижилер мээн чанымга келзин. Шаң тарааны мурнай кескен кижиге ирт бажы шаннал бээр — деп, Сат Бүрзеккейнин хей-аът киирген чугаанын дыңнааш, чүрээм бырланнады сога берген.— Совет чуртта дайын бооп турар, немец эжелекчилер халдап келген, дыңнаан силер. Дайыпчы ёзу-биле бышкан чинге-тарааны кезер!— деп, Сат Бүрзеккей чугаанын доосту.

Бир кезек кижилер суг кыдыындан эгелеп кезе бердилер. Мөөрейлежип тараа кезер дөрт кижиле артып калдывыс. Дөрт кижиге дөрт-дөрт шаң чинге-тарааны Бүрзеккей хере-хере базып тургаш, хуваап берди.

— Узун-Орустун берген кадыырын ап ал, оглум. Дагыркадыыр шыдаар!— деп чоруй, ачам кымга-даа тудуспас эмек кадыырын менээ тутсуп берди. Мээң кадыырым оон арай

биче дээрден башка, база кончуг кадыыр чүве. Чүнү-даа чугаалавайн, дагыр-кадыырны сегирип алгаш, Бүрзеккейниң айтып берген шаң тараазының кыдыынга кылаштап келдим. Мээң үш эжим кезип кириптилер.

Ачам чеде кылаштап келгеш, ийи холум сиирлерин бөрү өдү-биле чаай кагылапкаш, мынча диди:

— Тавычаны слуртур шашпас сен, тавычаны дүргек-телдир салыр сен — диген. Ачамның кара чажындан тура айтып берип чораан эртеми ол-ла болгай. Хол сири кыва бербезин дээш ачам кончуг ховар таварылгаларда бөрү өдү-биле хол сиirin чаарын база катап сагынгаш, чиңге-тарааны кезип кирипкен мен.

«Чодурааның» ийи оглу, «Кызыл-Тейниң» ийи оглу, кайы кайызы-даа мөөрейге алыспас дээш, чиңге-тарааны атчырдатчыр кезип-ле тур бис. Каракче дамдылаан дер кирерге, ажыңнаары кончуг болган. Деримни бирде оң талакы кырым-биле, бирде солагай холда туткан кескен тараам бажы-биле ширбнй шааптар турган мен. Кызыл тукчугаш шанчып каан кур черже чоокшулап кел чорувуста, Бүрзек акый баштаан бир кезек кижилер бөлдүнчүп келдилер. Оларның аразында бистиң «Чодураадан» Лопсаң Доңгак дарга, «Кызыл-Тейниң» талазындан Бүрүкей Сат оларны танып кагдым. Оон ыңай өске кижилер база тургулаан, оларже көрнүр харыым чок болган. Бир миннип кээримге, ачам дузу чок соок кара шайны дазыл аякка долдур куткаш, сунуп келген. Бир хува шайны пактапкаш, караам чырыш диген. База катап эзин-нелдир кезип кириптим. Кескен тараам бажы саглаш-саглаш дээр, соом ызыртыр бир эштиң кадыыры, чөгдүрээш кескен чидиг бижек дег, тараа сыын кыйырт-кыйырт кылдыр кезе хыдып кел чораан. Чогум кымның кадыыры дээрзин билбээн мен. Эң сөөлгү арткан, аът чоная дег черниң тараазын доозуп чорумда, Бүрзек акый шиш бажында кадай шанчып каан, куйгазын ол хевээрзин быжырып каан ирт бажын холумга тутсупкан.

— «Чодурааның» оглун аарай! — деп, шериг командири кижиниң чугаазын ылап-ла дыңнаан мен. Иртим бажын Лопсаң даргамга сөңней тутсуптум. Бир көөрүмге, ачам база бо келген тур. Кадыырым ачамга тутсупкаш, кара сугже халааным билир мен. Мөөрейлежиң тараа кескен эжим-өөрүм база-ла удаа-дараа барып үндүлөр. Сөөлүнде биллип каан мен. Дөрт шаң чиңге-тарааны бир хүн кезип каапкан дөрт кижиге дөрт ирт бажын Сат Бүрзеккей тутсуп берип турган болган.

Хөндергейниң алдарлыг оглунуң холундан ирт бажы шаңнал алганым — назынымның бир чырыткылыг хүнү бооп артып калган. Ында-хаая төрөөн черим эргип, Хараган-Даг ужунга чоокшулап келгеш, чүлдү-чүрээм ала-чайгаар шимирт кынныр, Бүрзек акыйның буянның холундан шаңнал алганым сактып келир мен.

(У л а н ч ы л ы г)

Шүлүктөр, шүлүглөлдөр

Александр ДАРЖАИ

РОВНОГА ТӨРҮТТҮНГЕН ШҮЛҮКТЕР

1. МӨҢГЕ ОТТУҢ БААРЫНГА

— Дайын!..

Танды-Тыва...

Даглар, сыннар баштарындан

көшкө сөктүп батканы дег,

Дангаар эртен

көшкүн аалдар аразынга

Уё-човуур оштавышаан,

Уюкталдыр чаңгыланган.

Дайын өртү

Талыгыр бол,

Даглар ажып,

ыжы безин маңаа келген.

Чежемейнин

Черниң ыраа болза-даажок,

Ажыг,

килен

Ак-көк хемниң

Агымынга хонувуткаш,

Аалдарже

Ага берген...

Кожа аалдың

Коданынче бөрү кирзе,

Чаңгыс өдек кижилери

Сагыш амыр,

дыжын харап,

Анаа орбас.
Шупту демниг
Аглап кирер.
Дүрүм ындыг.
Кырган-ачам
шынгы,
ширин
Кылык-чарлыг мынча диген:
«Бодум ушпа чөнүк-түр мен,
Боо угбас чаржынчыымны!
Далай сугга
Дамды дуза.
Ада-чурттуң солдадынга
Аътарымны тудуп берейн.
Дидимнерге хөлге болзун,
Диирениң азын сыксын!»
Кырган-авам алгы ууштаан,
Авам,
угбам
ону даарап,
Домактанып,
йөрээп орган:
«Кызыл-Шериг эзирлери
Кырманнарны базып кагзын!
Тонувусту кеткен оолдун
Аткан огу дээштиг болзун!
Авазынга, душтуу кыска
Амы-тынныг эеп келзин!
Сүлде-демдээ чырып чорзун,
Чүү-даа бергээ торулбазын!»
Авам ынчан мени иштиг,
Адак-бышкаа аартап келген...
Чаалыг шөлге өлгөн эрниң
Орнун солуй
Ооруг черге
Чаңгыландыр кышкырбышаан,
Танды-Саян аразынга
Даңгаар эртен хүннү уткуй
Өшкү кежи дөжек орта
Өл чаш бодум төрүттүндүм...
Ырак черде —
чаа-чалбак.

Ынчан ону

ылбыргай чаш

Каяа билир турган деп мен.

Карактарым ажыткаштың,

Эмиг дилеп,

Эриннерим

Эмчиннедип чыттым ыйнаан.

Дайын-чааны

көрбээним шын,

Дары чыдын

тынмааным шын.

Ынчалза-даа оон хайы

Ынай чаш мээң салымымга

Каксы-даа бол,

Каккылажып эртип турган.

Хайлыг дайын!

Чаш төл менээ

Авайымның аа сүдүн

Анаа таптыг эмзиртпээн сен!

Сээң уржуун, хайын-биле

Челбингештиң, бүрлүр чазып,

Чүнү көрбээн

Чүве дээр сен!

Эртен-кежээ дүвү-далаш

Эмзирип кааш, соок шай ишкеш,

Авам күжүр белек чыгжып,

Аалдарның малын эмнеп,

Аъттан дүшпейн чоруп турган...

Дошкун дайын балыглары

Дош дег эстип чиде бербээн...

Мун-муң ие оолдары дээш

Мунгаранчыг ажыг чажы

Булак суг бооп агып баткан.

Чүс-чүс чалыы душтуктарның

Чүректери саргып арткан.

Бөгүн мында —

Ровнода

Акы-дунма хөөрүнде,

Мөңгө оттуң баарында

Бөргүм уштуп,

чечээм салып,

Адаларның мөчүзүңгө

Чүктөп эрткен
хоочуннарнын хоочуну-дур.
Нацистерни
чылча шапкап маадыр эрлер
Найырал деп ыдык не
төлдери-дир.
Ынчангаштын
акы-дунма
хөөрлерге
Язы-сөөгүн
адап чытпас ужуру ол.
Найыралдап төрүттүнгөн Улуг чоннун
Начыннары — эң-не арыг кижилер-дир.

Екатерина ТАНОВА

САМЫНАНЫҢ БЕДИИН ТЕПКЕШ...

(Баллада)

1. КЫРГАН-АЧАМ ЫРЫ

Игил хылын чассыткан дег
Салаалары самнай бээрге,
Ишти-хөңнүн кырган-ачам
Чажыт чокка сала кааптар:

«Самынаың хадызындан
Чазап алган игилимни,
Чараш-карам чаштарындан
Хылдап алган игилимни.

Самынаың сыннарынга
Саадаам адып кагбаан-на мен.
Чараш-кара кулугурга
Чагыым берип каан-на мен.

Аңныг-меңниг Самынага
Аштазынза бодуң шоруң.
Эртинелиг Самынага
Элезинзе бодуң шоруң.

Сагыш-сеткил саймааралы
Самынага чазаттынар.

Экер эриниң эрес соруу
Эңгимеге шалыттынар...»

Кырган-ачам чалыы чазы
Кыңгырткайнып эрткен оран.
Дүдүскектиг Самыналар
Дүлгээзинниг кыйгыра бээр.

Эмин эрттир мөге ачам
Эктин орта саадапсымза,
Эңгимелиг Самынадан
Эргий харап орган дег мен.

Чыраа-богбам челдерниден
Сырбактанып үне бергеш,
Сүмбүр-Уула Самынадан
Чүктөр санап орган дег мен.

Ырай берген чашкы шаамнын
Ыры болуп артып калган
Сагыш ышкаш бедик сыннар —
Самыналар, кайда силер?

2. САЯННАРГА БОДАЛ

Ада-өгбем Самына дээр
Ажай-буурул Саяннарны
Аай-дедир чеже катап
Артап эртпээн үрен деп мен.

Өскелешпес ханы төрөл
Өднүктерге аалдап чорааш,
Мөңгүн баштыг Самыналап
Бөгүн база ажып ор мен.

Дугуйларны чөргөп чораан
Туман-булут куду калды.
Эмин эрттир мөге ачам
Эктин орта саадапкан дег,
Өндүр Саян шыпшыгындаң
Өртемчейни харап тур мен.

Дужумда бо ырак эвес
Дуруг сирти хаяларда

Эртинe даш өргээзинден
Эзир чоргаар ужуп үндү.

Саян дааның боду база
Чалгыннарын херип алгаш,
Хүнге уткуй ужугупкан
Хүргүл эзир сагындырды.

Эрес соруум эннешкени
Эзир кушту хөлге кылгаш,
Өгбелерим арттырып каан
Өнчү-байлаам эргип чор мен.

Алдын, мөңгүн байлактарның
Ажыттынмаан үүжелери
Сайзыралга бараан болур
Шагын манап, шылап чыдыр.

Чамбы дипте сураа алгаан
Саян-Шушьта күчүтенин
Эриг алдын эртинези
Енисейде чайнап турда,
Курбустунуң сылдыстары
Куюмнаан дег чивенешти.

Эртинелиг шыгжамырын
Эргим чонга бараалгаткан
Өгбелерим ындыг чурту
Өндүр улуг Самыналар.

Атлант титаннар дег
Амгы шагның тоолу болуп,
Дээрги быжыг тепкииш болган
Демир сандан багана-ла.
Самынаның бедиип тепкеш,
Чалгынналган сеткилим бе,
Таныш эргим игид үнү
Тааланчыг куттула-дыр:
«...Экер эрнин эрес соруу
Эңгимеге шалыттынар...»

Чашта дыңнаан чараш ырым
Чаңгыланыы читкелекте,
Дээрге шашкан хаяларга
Демир-үжүүм шалып алгаш,

Чүрөк одун хөрлээледир
Шүлүк бижип киривиттим.

Өскөн черге ынакшылым,
Өңнүктөргө эргелениим
Кывыскы дег хөрлээлеп кээр
Кырган-ачам ырын улап,
Сүмбер-Уула Самынаның
Сүүрлеринден чаңгыланды.

1980 ч.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ЫНДЫГ БОЛБАС!

Чээрбиги

век,

биске чүнү хайырлаан сен?

Чээрбиги

век,

чүнүң-биле төнөр дээн сен?

Эгезинден

чурттаар эрге,

хосталга дээш,

Эвээш эвес

демиселдер

одаа

кыпкан.

Оран кыры

ханга,

ашка

дүлнүп турда,

Октябрьнын

чолдуг

холу

тынын алган.

Ону

өлүр

соп каар дигеш, канчанмаан дээр,

Ондагайлыг

кандыг чылдар

эртпеди дээр!

Октаргайга
 Хүннүн
 тыптып келгени дег,
 Октябрьнын
 эразы
 сээ
 ажыттынган.
 Чээрбиги
 век,
 биске чүнү хайырлаан сен?
 Чээрбиги
 век,
 чүнүн-биле төнер дээн сен?
 Бөгүн келгеш,
 угааншарнын чаяалгазы
 Бөмбүрзекти
 ашкаш,
 ырак
 ханылаан-дыр.
 Депшилге дээш,
 чоргаарап боор амгы шагда
 Дембээрээн дег,
 дайынче
 чоп
 чүткүүрлерил?
 Мээң чуртум,
 чазаам ышкаш,
 дайынче
 чоп
 Медерелдиг,
 кадык
 угаап
 көрбестерил?
 Октябрьнын
 эразынын
 бирги
 вегинн
 Отка,
 хүлге
 төндүрер бе?
 Ындыг болбас!

ЧОННУҢ ЫРЫЗЫ

Дириг чорааш, өөрүшкүнү
Дилегзинип чурттаар апаар.
Ындызы чөп: кым-на киж
Ырымзыргай болуксаар деп?

Демдеглээ дег эки чүүлдер
Теппиже-ле тургулай бээр.
Ындызы чөп: амыдырал
Ындыг байлак, делгем болгай!

Бөлүк кыстар кидин хөглээн:
Бөгүн эжи медаль алган!
Шунтузу-ла шаңнаткан дег,—
Чугаа-сооткур, чырык-чырык.

Шала шээрлиг дой-даа кылган,
Шампан безин ажытканнар:
Эргектер дег дашкаларга
Эргий куткаш, көдүргеннер.

Эзирээн дээр барымдаа чок.
Чалыы өйнүн теви ыйнаан:
Элдеп болгаш солун ырлар
Чалгыглар дег, сүржү берген.

Уян, баштак — кандызын-даа
Улаштырып чөгел төткен,
Адак сөөлүн кударанчыг
Арат ырга эккелгеннер:

«Өлү бээрге база кончуг —
Өзен черже октап-латтар.
Өзе бээрге база кончуг —
Өске кижээ берип-леттер...»

Ак-ла-Бора турза-даа-ла.
Аадамнадыр маңы-ла чок.
Аяс хүнү турза-даа-ла,
Анаа чыргал көөрүм чок...»

Ыры хандыр сеткилге дээп,
Ы-сыны оштап келген.
Каткы-хөглүг кыстарның ам
Карактары чаштыг-чаштыг!..

Ала-чайгаар кижн хөңнүн
Алгаатпайн, чыыра соп кээр,
Чоннуң ыры кандыг күштү
Сорунзалай синирген чоор?!

Салчак МОЛДУРГА

КОММУНИСКЕ ИӨРЭЭЛ

(Ода)

1

Кидин ынчан дүжүлгеде
Гитлер саадаан үжен үш чыл.
Германия дижин шалып,
Кемниг дайын оштай берген.

Европаны чиптер дээрге,
Шыңгыы моондак — коммунистер.
Эрте дээрэ боой тудар,
Чылдак? Ону рейх тыптар.

2

Рейхпремьер Герингини
Рейхстах-биле тудуштурган
Черниц адаа чажыт орук
Сезигленчиг ыржым чыткан.

Хедер, сынзыг, семис Премьер
Бодунун-на бажыңындан
Фосфорларлыг хааржактарны
Келгеннерге хүлээдипкен.

Кеденгирлээн үш эр кижн
Боду кывар бүдүмелин
Герман рейхстах залынга
Борап чашкаш чорупканнар.

3

Чалбыышталган рейхстагты
Шагдаа, медээ хөлзедипкен,
Шаараңнашкан дүрзүлери
Чададан бир чада дамчаан.

Ресторан столунуц
Өртең шывыын холда туткан,
Өрү-куду маңнаан эрни
Эң-не баштай тудуп алган.

Коргуп-иргип шыпыраңнаан,
Арны хөөлүг үүлгедикчи
Адын адаан: Ван дер Люббе,
Голланд сөөк кижиге мен дээн.

Кеттинип-даа четтикпээн эр,
Херээжен-даа кижилерни
Бажыңардан полиция
Машиналыг чыып ап чораан.

Өрт-чар соонда ында-мында
Аймаан, корткан берлинчилер
Өөн үрөп чазарлаткан
Арылар дег үймен турган.

4

Гитлер ынчан кабинетте
Кирбей, далчыр, холун чүктээн
Сырттайгылаан эштеринче
Чыыра базып, кышкыргылаан:

— Буянынг бо өрттү бисче
Бурган боду чоруткан-дыр,
Коммунистерге коргулчунну
Хойладырда шаптык ам чок!

Кегдигир, сөөк, аскангырлаан
Геббельс улам хөөктүргүлээн:
— Хамыктың-на эгези бо,
Хаяазы-дыр, билдиңер бе?..

5

Башта ак дүк быскамнапкан
Балкан коммунист — эмигрант
Георгий Димитров поезд-биле,
Германияже кирип орган.

Берлин ам чоок. Сөөлгү өртөөл.
Бертенги чаа солун — холда.
Чурук, медээ парлаан арын
Шупту-ла өрт сөглөп турган.

«Рейхстагты коммунистер
Өрттеткен» деп номчувуткаш:
«Ийет, ол-даа нацистернин
Өнчүү боор» — деп, Георгий бодаан.

6

Кежээкинин солунундан
Тельманшы бажыцнаан деп
Дем чаа билгеш, эштиң хуузун
Георгий сурап чорааны бо.

Хоргадакчы өөрү-биле
Кафеге ол кирип келгеш,
Кофе аартап четтикпээнде,
Хамык шагдаа бүзээлепкен.

— Холун көдүр! Димитровка
Таныш шак бо сөстөр соонда,
Танев, Попов — үш болгарны
Хоругдалче сүрө берген.

Баштай Бисмарк залындан
Маобит, Лейпциг... судка чедир,
Халалыг бек, байысаалга,
Каржы карак үзүлбестээн.

Рейхстагты өрттеткен дээр
Калчаа нүгүл Георгийнин
Кара бажын агартса-даа,
Иштинде күш от дег кыпкан.

Роман эвес, немец төөгү,
Роллан, Барбюс... өңүктери,
Гете, Шекспир, философия
Георгийге ам сүмө болган.

Үш он чылдар дайыннары,
Үүрмектелген Германия,

Үлеш, күчү, тергиндел, оп,
Үен бо суд — чаңгыс дазыл.

Ирик дөске былда кылдыр
Идей, шынны көгей салгаш,
Нүгүл-хопту буза тепсир —
Үзел, нүүр дээш өлүп-даа боор.

Демирлеткен коммунистин
Бажы, холу демниг шимчеп,
Демдөглелдер, өчүк сииреп,
Фашист судка белеткенген.

7

Гестаповчаа сүрдүрбүшаан,
Георгий залче кирип келген.
Герман судтуң баштыңнары,
Геринг-даа ында болган.

Хайгааракчы болгар элчин,
Кадагааты бижээчилер...
Чүс-чүс карак өрүмнелген,
Чүгле совет төлээлер чок.

Оларның бээр кээрин хораан,
Ооң чылдаа көнгүс бөдүүн:
Коммунистер чокка-ла шын
Коргунчуг деп рейх билир.

«Амызындан чарып каар!»— деп
Ам үш удаа кыжандырткан,
Хоругдалдан дамыртапкан
Коммунистин түрү бо-дур:

Аткаар октаан баштың дүгү,
Алызындан чоргаар дурт-сын,
Кезе кайгаан чидиг көрүш:
«Кедээрленер!»— дээнзиг болган.

Хоругдалга ырмазырааш,
Кошкаан боор деп хыы ханган
Шииткекчи ам Георгийже
Чиге көрүп тынмайн орган.

Айтырыгны Димитров
Айтыргаштың тулдуруп каар,
Қыжанырга — кыжанып каар,
Қыймыш дивес — кара шооу!

Хоруп, чөптеп, коргуткулап,
Холундан ап олурткулап,
Қанчаарга-даа дам бар чыдар —
Қайын кээр күш, сорук ыйнаан?!

Баштай удаа, Лейпцигке-ле,
Байысаакчы бардам Фогтун
Баққа-сокка шорбаан «херээн»
Маңаа Георгий дамдыктапкан.

Өртке чылдак, чемиш берген
Хоралакчы Ван-дер Люббе
Хоозун каткы, сөстөр октап,
Өчүүн будааш, тулуп калган.

Георгийге шамнаан өрттүң
Удаазыны хеглип чаштап,
Херечилер өчүктери
Удаа-дараа буурап турган.

Херек бажы келдейгенин
Дээрги судья ынчан билип,
Деткимчени ам ол чүгле
Герингиден кордап орган.

Кемниг сүлчээ дөзү кайдал?
Герман рейхте эвес ирги?
Георгий ам-на сегиржип аар,
Келдерээр бе, өлүп каар бе?..

8

Келдирерин чөпшээрепкен
Авазының, угбазының
Арыннарда хүлүмзүрүү
Георгийге чаа күштү немээн.

Бо көк баштыг ие мында
Оглун чүгле кээргең орбаан.

Бо-ла судту, фашизмни
Ораннарга чарлаар хүн кээр!

Кыска болчаг аразында,
Чалча шагдаа көрүп турда,
Кырган ава, угба, Георгий
Чассыг, уян ужурашкан.

Каң-даа болза, улдай бээрге,
Кыңгырткайнып ыглаар болгай.
Каңчалза-даа, Георгий — кижиге:
Кылаң чаштар караан долган.

«Коммунист ам ыглапты!» — деп,
Чалча шагдаа сөглээр ыйнаан.
Хош! Хей чүве! Георгий кымыл,
Чамбы дип ам билип алыр!

9

Фюрерниң кол хартаачызы —
Геринг бо судта кымыл:
Буруу онаар ялалакчы,
Херечи бе, херектен бе?

Хүрең хептиг, истээр ыттыг,
Боолуг, чажыт үш эр кижээ,
Боду кывар фосфорну ол
Хүлээткенин сакты хонган.

Георгийниң шырайында
Буза тевер кестин кыры —
Вулканзыг күш, сорук көргөш,
Геринг аяар чугааланган:

— Чогум шак бо херекти мен
Шоолуг-ла сонуургаваан,
Чамдык отчет, өчүк номчуур
Чайым-даа чок болган ийин.

Айтырыңар бодунарга
Алызындан билдингир боор,
Қажарыңар аажок дээрзин
Хаая дыңнаар турган мен — дээн.

«Кээргенчин мооң!»— диген ышкаш,
Георгий олче шоодуп көргөн.
Геринг ону билген ышкаш,
Хенертен-не үен барган:

— Үүлгедигни силерниң ол
Партияңар холу кылган,
Партияңарны ынчангаштын
Узуткаар!— деп кышкыргылаан.

Баштын дүгүн аткаар октааш,
Георгий олче эгли берген,
Башка чаңнык дүжер мурну —
Кезек када өлүг ыржым.

— «Узуткаар» дээн партияңар —
Улуг Совет Эвилели —
Делегейниң чартыы чуртта
Тергиидекчи партия болгай.

Бөмбүрзектин алдының бир
Кезээн ээлээн шак ол партия
Бөгүн мында, Германияда-даа,
Кеди, шынчы өңүктөрлиг.

Премьер-сайыт, Силерге ол
Билдингир бе, кандыг ирги?
Геринг, суг пактаан ышкаш,
Кезек ыт чок дерин чоткан.

«Херектен бо туру!»— дээнзиг,
Георгий олче айты каапкан:
— Азы чүл аан, дээрги Дарга,
Айтырымдан кортуңар бе?

Хедер сайыт туттунуп ап,
Хейде чадааш, кыжангылаан:
— Ам бо залдан үнериң билек,
Азып каар мен, сени, сойлук!..

Герингиге дузалаптар
Геббельстин шаа чок болган —
Георгийни буруудадыр
Хензиг-даа бол, эскит тыппаан.

«Херектенден» Димитров
Ялалакчы болу берген —
Чалбыыш тынган сөстөрнн ол
Герман судче октап турган:

— «Чер бо өзээн черле часпайн,
Чежеге-даа ээрлип турар»— диген
Хоочун өгбе Галилейден-даа
Коммунистер дидим сөглээр:

Төөгүнүн дугую ам
Сонгаар эвес, бурунгаарлап,
Советтерниң талазынче
Төре чаартып чуглуп орап!..

Динмирээшкин чыжыраан дег,
Динамит-даа чазылган дег,
Чаңнык түрлүг сөстөр соонда,
Залче Георгий эглип келген.

Олуттарда муң шаа кижн
Чалаң каргыс бүдүштүг бол,
Ораторга адыштарын
Часкапкы дег хөөннү билген.

Нүгүл биле шынны Георгий
Нүүртештирип келзе-келзе,
Коммунистин үзел, нүүрү
Хоптуң дөзүн коптарыпкан.

Фашизмниң дунчузундан
Өрттүң бажы өөскүп үнген,
Өрү октаан дажы ам кээп,
Башка душкен — түңнел бо-дур.

Герингиден,
Геббельстен,
Гиммлерден
Гитлер чедир —
Герман рейх сүлчээ доңун
Георгий хыл дег кыргый шаап каан.

Нүгүл-бачыт барза-барза,
Ханныг дайын болуп төнген,
Хартаачылар канчап баржык,
Нюрнберг — төөгү билир.

Партиянын, Ленинниц,
 Бо-ла бүгү делегейниц
 Маадыр оглун фашист холдан
 Москва ушта тыртып алган.

Коминтерниниң мөңгүн бажы —
 Димитровтун кан дег соруун
 Коммунистер, ажылчы чон
 Дириг чижек, сүзүк кылган.

Диптер, чурттар эвилели —
 Акы-дунма хүрээлеңче
 Азияда бичии Тыва
 Дидим чүткүп чоруп орган.

Дилег бижини холда туткан
 АРН-дан эш Токаны
 Димитров ошкап-чыттап,
 Адазы дег, сагыл четирткен.

Ийет, үжен алды чылда,
 Ием мени сааттыг турда,
 ИККИ-ден эш Тывага кээп,
 Испанияны таныштырган.

Лейпциг судка Димитровтун
 Эжи, өннүү, сурукчузу
 Танев ол бооп, Танды-Тываа
 Танов деп ат дыргын тараан.

Төрээн чуртун, Хосталганы
 Камгалап, суд залындан:
 «Төөгү мени агартыр!»— деп,
 Гаванадан Кастро сөглээн.

Бистин үе маадыры —
 Фидель-биле бөгүн бир үн
 Димитровчу үлегерни
 Диптер чону төрүвүшаан.

Фашист, нацист, расист, хунта,
Маоист хамчык ам-даа тынныг –
Хүнү ажар бүдүүзүндө
Күжүн, чепсээн арнып турлар.

Ынчалза-даа төөгүнүн
Манын мези, адаан эвес,
Ырадыр көөр угаан-сарыыл —
Партия, чон магадылаан.

Бөмбүрзектин дескинии ам
Дайынче эвес, Тайбындыва,
Мөнгө помнал — Коммунизм
Талазынче ээрлип турар.

1980—1982 ч.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

СУГДА ДАШТАР

1

Чыдын чытпас чыраа-кара
Сыйбап эрткен өнгүр дашка
Алдын хүннүң херелдери ойнап турда,
Алаш-Хемге эң-не баштай көргөн ийик мен.

Холум аңаа чарашсынып дегген ояар
«Хоюг» деп сөс угаанымга сине берген.
Өмдөн үнген санымда-ла ол-ла хевээр
Өнгүр даштар чыып ойнаар апарган мен.

Алажымның янзы-бүрү чараш сайы
«Анай», «хенче», «бызаажыктар», «богбалар» бооп,
Сайзанаамга аяс хүндүс хуулуп, дирлип
Чашкы шаамны хөй-ле катап өөртүп чораан.

Авайымның аа-сүдү чылдак магат,
Аккыр өңгө аажок ынак үрен чордум.
Эртинеге ону деңнеп чыып алгаш,
Эпти-ле бо өөмдүвө дажыглаар мен.

«Ак даш-биле ойнавас чоор,
Аваң эмин ыжа бээр»— деп,
Ачам бир-ле сүзүүн сөглээн,
Алаң кайгай берип-тир мен.

Долу ышкаш борбак-борбак
Аккыр сайны эдектээштин,
Доозазын Алаш-Хемче
Аппаргаштын төккүлөптим.

«Канчап аңаа, элдептин аа, чүдүүр чоор?»— деп,
Дүне-даа бол боданып-ла чыткылаар мен,
Караңгыда хараача азы дыдык өттүр
Түмөн сылдыс көстөр ышкаш чивеннежир.

Катап база оожум дүне удуй бээр мен
Кара суглар кылаңайнчып дүшке кирер.
Эрик черден ээгип келгеш бакылааштын,
Ээремде хүлүмзүрүүм көрүп каар мен.

Херел туткан сугда даштар аразында
Кедергей чааш алдын-сарыг кадырғылар
Маажым шөлээн чакпа чайып эштип чоруур,
Магадааштын оттуп келгеш хомудаар мен...

2

Элээди шаам шак-ла ынчаар эрте берген,
Кысты көргөш, бижииргей бээр апарган мен.
Эрес уян кыптыккылаан карактары
Кылаш дээрге, чүрээмдиве оду чаштаан.

Чалыы боттуң соруу долган оттуг карак
Шалың чайгаан чечекти-даа сагындырган.
Суглар чугган кара даштар угаанымга
Чуруттунуп турган-даа ышкаш болган чүве.

Сугнун кыдыы сайлыг черге
Эге баштай болчаг кылдым.
Эмин эрттир хөлзээнимден
Чугаам үнүп чадап турган.

Канчангаш-ла сактып келгеш,
Калбак, чуга дашты алгаш

Сайлыктап-ла эгелээн бис,
Чаңым шөлээн апарган де.

3

Өглүг-баштыг болу бергеш,
Авам сугга аалдап келдим.
Өгнү долу төрөлдерим
Аян тудуп ырлаштылар:

«Узар сугнуң сай-ла дажы
Чайынналдыр кылаңнажыр.
Угбашкылар уруглары
Чаңы дөмей кыяңнажыр.

Агар сугнуң сай-ла дажы
Кара-кара, кылаң-кылаң.
Алышкылар оолдары
Кап-ла кара, дөмей-дөмей...»

Хоорайдан аалга кээрге,
Хостуг-шөлээн сагындырар.
Оолчук үем сактып келгеш,
Ояланы эзертептим.

Инек көрүп эkkээн дээштиң,
Сылдыс караан чивеннедир,
Сырын-хатты эзиннелдир
Имир удур челзип ор мен.

Оттук дажын кызаңнадыр
Ояланы челдиргилеп,
Улай-улай бадыргылап
Уяралым куттулуп чор:

«Дангаар эртен дадыр-дадыр,
Даштыг-Тейде, дадыр-дадыр.
Дай-ла-Борам бажынайда
Дагжаан чүген шыңгыр-шыңгыр.

Судак-судак суглар аккаш,
Шуугажып чыткан ышкаш,
Кезек-кезек хемнер баткаш,
Кеди хөгжүм туткан ышкаш.

Шулурашкан чалгыгларга
Чассыттырган сугнуң дажы
Чуртталганы каастап тура
Чаяан ырга кирбейн канчаар».

4

...Хоорайже чанар дээштин дөгөрнүптим,
Хойнумда бо аарташ дээр чүве-ле бар.
— Чүл бо дээш тудуп көрдүм,
Сүлде-ле бо! Серини, салам сугнуң дажы.

Сай-Кызым менче көрүп каттырган тур:
— Чараш даштай шуп кагдым, ачай — деп бо.
— Сагышырын уруумнуң — дээш, шыгжап алдым.
— Шайжанактаай шаадик кылый чүвем — дидир.

Аян-чорук кылып чорааш кайыын-даа бол
Хемнер сайын шилип эккээр болу бердим.
Хээлиг торгу шилди өттүр хөлбеңнээн дег,
Аквариум бажыңымда челээштелген.

Ногаан шилдин иштинде суг херелдендир
Шокар сайга эртенги хүн дээри билек,
Соңгам пөзүн чылдыр идип чорудар мен.
Онза чараш байлаңчыктар сергеп үнер.

Чаптап ханмайн чүү-хөө-биле чемгергилеп,
Сай-Кыс ону кончуг камныг ажаап турар.
«Бир-ле чүвээ сагыш салып ажыл кылгаш,
Бичии кижжи кижизиир» деп эртем номнаан.

Анай карам омак-сергек чемим кылып,
Ажы-төлүн столдува чалап турар.
Аккыр шаажаң ваннамга чунуп алгаш,
Алаш-Хемим эринде дег апаар-дыр мен.

Николай КУУЛАР

СЭЭҢ-БИЛЕ

Частың чаагай кежээзинде базып ор мен,
Чааскаан эвес, ээлдек холуң холумда чор.
Чыраан оттар талыгырже шөйлү берген,
Сылдыс шолбан аразында чораан дег бис.

Сесерлик дег, ыяштар шимээн кудумчуу
Четтинчипкен аныяктар эжелепкен.
Арыннарда хүлүмзүрүг чайынналган,
Амыдырал мага ханмас хөглүү ындыг.

Салгын сырын дүлгээзинниг хөөн кирип,
Сагыш-сеткил арыдыр шаап, үеннеп тур.
Чааскаан эвес, сээң-биле кады чор мен,
Салым-хууга чарбыттынар ужур чок-тур.

Азий диптин соккан чүрээ — Кызыл хоорай,
Аяс дээрден адааргаксап кайганган ай...
Сээң-биле чоруурумга мени бүргээн
Сеткилимниң өөрүшкүзүн үлешсиннер.

ЯНТАРЬ ДАЖЫ

Маажым-даа бол, түрлүг дагжаар
Балтий далай чалгыглары
Эртинге даш — саргыл янтарь
Эриктиве үндүр октаар.

Эргимимге белек кылдыр
Эккеп бээр дээш, сугну сүзүп,
Эртеден бээр хынамчалыг
Эрикпейн дилеп келдим.

Көрбээним-не кижидир дээш,
Ховар байлаан чажырыптар,
Хоптактаныр кончуун аа деп,
Хөңнүм калып, бодап турдум.

Ынчалза-даа көстүп келди.
Ылаптыг ол — янтарь дажы
Чараш, улуг. Далай мени
Шаңнаар-ла дээш, шаңнаан-дыр ам.

Аңгылаvas төлүм-дүр сен,
Аажы-чаңың билип аар дээш,
Анаа шенеп турдум дээнзиг,
Аяар чалгыг суйбап эртти.

Антон УЕРЖАА

КЫЗЫЛ ЧЕЧЕК

Өртемчейни уттувуткан
Өлчей-чолдуң куспаан орта
Эстип-хайлып чыдарывыс
Эрээн-шокар аяң бо-дур.

Девээленир, чаглактаныр
Терээвис-даа, судак суг-даа
Бижирткейнип, шулурткайнып,
Биеэги дег, уткуп алды.

Айлык черде сарыым сен дээш
Аарып-саргаан чүрээм маңаа
Чедип келген санымда-ла
Секперей бээр, омакшый бээр.

Эзиртип кээр айдыс чыттыг
«Энчективе» шымны бергеш,
Эргимим сээ, чанымда дег,
Эргеленип, чассый бердим.

Аялга дег, сеткил ханар
Адың адап, сымыранып,
Уяраксап, таалап чыда
Удуй бердим... Дүжей бердим:

Чедип келгеш, каткы-хөглүг
Сарыың мени куспактаптың.
Честек-кат дег, эриннериң
Чалынындан кыва бердим...

Оттуп келдим: изии хөлчок
Оожум салгын сырыннап тур.
Саглаңайнып кызыл чечек
Чаактарым суйбап туру.

Саая МАЙНАК

НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ

Аяс көк дээр. Ышкамнанчыг изиг халыын
Чаашкын дүшпээн, доозунналган ырак орук.

Аза-огу дуглай үнген кыдыг-уш чок
Сагил суму ховузунда халдып ор мен.

Ырак орук чыыра тыртар чааш аьдын
Ылгын, чымчак «Урал»-биле солуп мунган,
Азий диптиң тоолда кирген маадыры дег,
Аныяк моол уткуй келгеш, доктаай дүштү:
«Сайн-байна! Здравствуй! Экии!»— дигеш,
Чазык-чаагай, холум туткаш, таакпы сунду.

Успа-Хөлче, Улан-Гомче, Кызыл-Артче,
Улуг-Хемче, Москваже айыткан ышкаш,
Дескинدير, чолукшаан дег, чоргаар көрүп,
Делгем хөрээн хозаткылааш, хөөрөп үндү:

«Акты чажып, кудай-дээрге тейлевейн,
Андазынныг тракторлар черни чарган —
Сагилдин суу кургаг черже сиңип кирген,
Сайлыг хову чемиш алгаш, саглаш диген.
Арбай, сула хөлбеңнедир чалгый берген.
Ажыл-иштиң беримчезин көрүп ор мен.

Муң-муң чылда ээнзирээн хову чурту —
Бурунгу Моол Москва-биле соругдашкан.
Амыдырал, часкы шаг дег, чечектелген
Амгы Моолдуң аас-кежиин ырлап чор мен.

ССРЭ-нин хамаатызы Силерге мен
Четтирдим!»— дээш, харыы манай берген ышкаш,
Сагыжымның бодалдарын номчуксаан дег,
Салгын келзин дээн ышкаш, сыгырбышаан,
Ыры-биле төрүттүнүп келген ышкаш,
Ындынналдыр хостуг-шөлээн бадырыпты.

Бодун көөрге, хүнге каткан күдер кара,
Бодал-нүүрү ажык, чаагай, хүндүлээчел,
Орус, тыва ийи дылга чугаалажыр,
Омак-хөглүг моол эшти магададым.

Амыдырал ырлап турар ийи чурттуң
Аяс дээри, найыралдың делгем оруу.
Мугур-Аксы, Мөңгүн-Тайга кайы сен дээш,
Бурунгаар-ла халдып ор мен. Экизин аа!

Зоя НАМЗЫРАЙ

**САЙЛЫГ ЭЛГЕ
ЧУНГАН УРУГ**

Тии чок дээрде шөлээн ушкан
Дистинишкен дуруяалар
Медээ ырын бадырарга,
Меннээш уруг тура дүшкен.

Көрүнчүк дег арыг хөлге
Көстүп келген дуруяаны
Сайлыг элге чунган уруг
Салаа базып санап орган...

Чавызады ушса-ушса,
Чанын орта хонуп алган.
Хөлдүң кыры чындыш диген,
Хөглүү кончуг аржыыл чайган.

Кааң дээрлеп ушкан куштар
Каш-даа часты халап келир.
Салым-чолдуң мөңгө чазын
Чалыы назын уткууп чоруур.

Сылдысчыгаи

Леонид ЧАДАМБА

ПИОНЕР, БЕЛЕН БОЛ!

(Сактыышкын)

Пионер деп сөстү бир-ле дугаарында 1930 чылда Тожунуң Тоора-Хем школазынга өөренип тура дыңнаан-дыр бис. Ол болза кыштың эң соок үези — ам бодаарга, январь ай турган-дыр ийин. Ынчан ол школага чүгле 25 оол өөренип турган. Бир-ле хүн школавыстың даштыкы эжик кырында Владимир Ильич Ленинниң чалбыыш ышкаш туктар баарында чүве чугаалап турар өңнүг чуруун хоолааш, ногаан бүрүлүг будуктар-биле хаажылап каан турган.

Ол хүн башкывыс Алексей Спирин бисти өөренип турган бир өрээл бажыңвыска чыскаап алгаш, мынча деп чугаалаанын утпас мен:

— Оолдар, бөгүн Ленин башкының тураскаалдыг хүнү. Ол Ленин башкы деп кижини болза улуг мерген угаанныг, бүгү улустуң башкызы кижини-дир. Ол дээрге бүгү делегейниң пролетарийлериниң болгаш Чөөн чүктүң биче буурай дарлаткан улустарының, оларның бичини уругларының баштыңчызы болгаш башкызы-дыр. Кижилер шупту дең эрге-шөлээлиг болур ужурлуг, кижини кижини дарлап болбас, кижилер шупту бир дөмей аас-кежиктиг, чыргалдыг чурттаар херек деп ол башкы номнап чораан. Ленин башкы бичини уругларга «Өөренир, өөренир, база катап өөренир» деп чагып чораан. Бүгү делегейде бичини уруглар шупту — оон уруглары. Ол уругларны пионерлер дээр. Бөгүн ол башкы Ленинниң тураскаалдыг хүнүнде силерлер база оон уруглары — пионерлер болур силер. Ленин башкының пионерлери мойнунга мындыг галстук баглап алгаш чоруур, силер база — суг-суг деп чугаалааш, башкывыс бистиң шуптувуска чаа

хөйлен, чүвүрлер кедиргеш, пионерниң кызыл галстуктарын баглап берген. Оон ыңай база-ла, галстук чүге кызыл өднүгүл, чүге үш булуңнугул, пионер канчаар ёзулаарыл, пионер кижини кандыг болур ужурлугул,— Пионер, белен бол!— дээр-ге, канчаар харыылаарын суг-суг деп хамык-ла чүве тайылбырлап-тайылбырлап:

— Пионер, белен бол!— дээш, боду беш салаазын бөле туткаш, баштан өрү көдүрүп ёзулаан.

Дем башкывыстың айтып бергени-биле:

— Белен мен!— дижип чирт-ле болдувус.

Оон эгелеп школаның 25 өөреникчизи шупту пионер болдувус. Кайы-бир чүве кылчыр дээнде, база-ла:

— Пионер, белен бол!— дижип кыйгыржып,— Белен мен!— деп, харыылап каап чоруур апарган бис.

Ол үеде бистиң Тывага эң баштай ажыттынып тургулаан школаларны пионер школазы деп адаар, ынчаарга ында өөреникчилерниң шуптузун пионерлер дээр турган болгай. Пионержи херектер ынчаар эгелээн чүве.

Ол-ла 1930 чылдың майда Тожу төвү — Тоора-Хемге Май 1-ни бир-ле дугаарда чыскаалып байырлаан. Индир кырындан хөй-ле кижини бир-ле черниң өмүнээзинден байыр чедирип турган. Пионерлерниң өмүнээзинден байыр чедирер сен дээш башкы мени өөредип каан турган чүве. Мен-даа чүү боор, байыр чедиргеннерниң эң сөөлүндө доктаадып алган сөстөримни чугаалап чоруй:

— Бүгү делегейниң пролетарийлери болгаш Чөөн чүктүн биче буурай улустары делгерезин! Ура!.. Беш диптиң пионерлери, белен бол!— дээш, беш салаамны бөле туткаш, баштан өрү көдүрүп кагдым.

Чыскаалган пионер өөрүм база-ла ёзулап алгылаан:

— Белен мен!— дижип чирт кылдыр алгыржып кагды.

Ол-ла чылдың чайынында беш пионер башкывыс Алексей Спирин-биле кады Тожудан аъттыг тайга-тандыны үш хондур ажып-дүжүп чорааш, Кызылга келдивис. Оон дораан-на «Литвинов» аттыг пароходка, олурупкаш, Кызылдан Шагаан-Арыг хоорайже Улуг-Хемни куду бадыпкан бис. Ынчан Тывага ийи-ле пионер лагери турган чүве-дир. Бирээзи Тандының Элегеске, база бирээзи Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайның адаанга, Улуг-Хем кыдында теректерлиг булуңга турган. Ол лагерьге Тываның барыын талакы кожууннарының өөреникчилери дыштанып турган. Бисти, Тожудан келген беш оолду дыштанзын дээш ынаар бадырганы ол чүве-дир.

Ак-ак майгыннарны дизе тиккилеп каан. Чурттаар чери ол. Улуг-Хем кыдынга кыры дуглаглыг чартык манза бажың (азыр) бар — столовая ол. Ооң чанында — кухня. Лагерьге 50—60 шаа-ла өөреникчи турган. Шура, Алексей деп ийи орус, Балган деп бир тыва башкыларлыг бис.

Лагерьниң иштики чуруму база солун: эртен ягаан-бүрээ (горн) эдер — тура-ла халчыр. Оон эртенги хол-бут сургуулу (зарядка) эгелээр. Ооң соонда орун-дөжекте чараштыр эдип каапкаш, хемге барып чунуп, эштип алыр. Оон эртенги чем. Ооң соонда кичээлдээр, чок болза экскурсиялап чоруур. Оон кээп эштип алган соонда, дүштеки чем. Дараазында шипшин — дыштанып удуур. Дыш соонда эш-тир. Оон хогланып алган соонда, янзы-бүрү күш-культура маргылдаалары — гимнастика, чарыш, хүреш, ча-согун ада-ры, черниц узун, беднин халыгы, лапту ойнаар, демирге сургуулдаары, баг кагары дээш өске-даа оюн-тоглаа болгу-лаар. Кежээки чем. Солун чугаа, оюн, одаг ажыдары. Удууру.

Кино, концерт, радио, телевизор деп чүве ынчан чок турган. Ынчалза-даа хүн эрткени билдиртпес — бир-ле солун чүве болган турар. Ылаңгыя экскурсиялап солун черлер көөрү, спорт, күш-культура, ча-согун ада-ры бистиң эң ынак оюннарывыс ол. Хүннер ынчаар эртип-ле турган.

Бир-ле катап башкыларывыс шугум чыскаалынга Кызыл хоорайдан, төп черден улуг сайыт кижин кээр, чурум-чыскаалдыг, арыг-силиг турар, майгыннар чанын арыглап ширбиир, орун-дөжекте чараштыр эдер, сайыт кээрге, ёзулап мөндилежир суг-суг деп кончуг-ла чагып эгелээн.

Бис ынчан Ада-чурт ССРЭ-ниң пионерлериниң дугайында дыка-ла хөй солун чүвөлери дыннап, олар ышкаш болза деп кончуг-ла күзеп турган бис. Советтер чуртунуң пионерлериниң ырларын башкыларывыс биске өөредип турган.

Лагерьге пионержи ырлардан өске, ынчан ягаан-бүрээ деп адап турган горнну ырладырынга болгаш барабан кагарынга, марштап, ырлажып базарынга база онзалап өөредип турган. Ада-чурт ССРЭ-ниң пионерлери канчаар чурттап, өөренип, база ажылдап турарын башкыларывыс биске үргүлчү чугаалап бээр — солуну кончуг, кижин оларның-биле эдержип чорза кылдыр бодаар. Ынчаарга тыва, совет пионерлерниң интернационалчы акы-дунма найыралы ооң-даа ырак мурнунда доңнашкан — ынчан Тывага чурттап турган совет хамаатыларның уруглары биле тыва уруглар черле кады чурттап, кончуг эп-найыралдыг өзүп, доругуп чорааннар.

Тывага пионер шимчээшкини ССРЭ-ниң пионерлериниң үлегери-биле ТАРН-ның болгаш ТАРЭ-ниң удуртулгазы-биле 1925 чылдан сонгаар калбарып эгелээн чүве-дир.

Бир-ле хүн бистиң башкывыс Шура Шагаан-Арыг хоорай-ның орус чурттакчыларының уругларын — элээн хөй бистер ышкаш бичини оол, кыс уруглар эдерттип кээп таныштырган. Оларның-биле кады ойнап, хөглеп — чаржып, ча-согун адып, эштип, лапту ойнап, чемненип кады хүнзээн бис.

Кежээ Улуг-Хем кыдыында теректер аразынга одаг ажыткан. Ол кончуг солун болган.

Одаг-оюн чалбышталып
Орай дүнче ужуксун-на —

дээн ыры-шоор чаңгыланып турган. Ооң соонда олар бистиинге аалдап кээп турар апарганнар. Ынчан бистерниң аравыска орус сөс билир кижини — чаңгыс-ла бистиң звенонун вожатыйы Серен дээр оол. Ооң-биле кады Балган башкы, база чемгерикчи Наташа дээр тывалаар орус уруг аалчылар-биле аравыста чугаа-соотту мөлдүк-калдык хелемечилеп чоруп турган.

— Че, ыңай-бээр барбас эвеспе, оолдар. Кызылдан үнер сайыт ам дораан чедип кээр, чурумнуг туруңар!— деп-ле бир хүн Балган башкы хөлчөк-ла хөлзээн, бистерге чагаан чоруп турган.

Удатпаанда башкыларывыс-биле кады бир-ле чавызак сынныг, тырың эът-ханныг, борбак кара шырайлыг, шыпыраңнааш, каткы-хөглүг кижини ыңай-бээр харангылаан, майгыннар ишти көрүп, башкылар-биле хөөрежип, чаа-ла чаңгыландыр каттыргылаан, бир-бир пионерден бир-ле чүве айтырган, ооң бажын суйбап тудуп каап:

— О-хаай, ана тас-тыр! Берге эр-дир ийин моң!— деп каап чоруп турар.

Олар ам бистиң майгынывысче углаан. Бистер-даа пионержи ёзулал-биле мендилежип уткудуvus.

— Мендин, мендин, оолдар! Күжүр эрлерни аар, бир-ле шериглер-ле, эр хейлер!— дигилээш, база-ла хөгледип каттыргылааш, бистерни эргилдир шыпыраңнады көрдү. Оон майгынывыс иштин бакылап көргөш, база-ла:

— Тас-тыр, тас-тыр!— деп кагды.

Ында турган пионерлерниң эң-не бичези мен-не болган боор мен:

— Бо сарыг эр кым деп кижини сен?— деп, мени чаптай аарак айтырды.

Адымны далаш-биле адай тыртып бердим.

Ол сайыт демги-ле ояр база-ла хөглүү-биле каттыргы-лааш:

— Шымбай, эрес эр-дир ийин мооңар! Кайын келген сен?— дидир.

— Тожудан — дей тыртып кагдым.

— Уваа, кай Тожудан бе?!— деп кайгап каттыргаш, ындыг бе дээнзиг, башкыларже көрүндү.

— Ийе, ыңар. Мында Тожудан беш оол эккеп каан — деп, Балган башкы шынзыткаш.— Элегесте пионер лагеринче та чоп чорутпаан улус?— деп элдепсинген.

— Ол хире тайга-таскыл ажыр, ындыг ырак черден, барып-барып Тожудан келген улусту силерниинче чоруткан — ону бодаарга, бо пионер лагерин эң эки болганы олдур — дигилээш, ол сайыт,— ындыг бе азы кандыгыл, сен чүү деп бодай-дыр сен, анчы?— деп менден айтырды.

«Анчы» деп сөстү дыңнааш, өөрүм оолдар хөк бодап чаа-ла каттыржып үндү.

Мен аңаа өөрүп:

— Ийе!— дей тыртып кагдым.

— Че, мындыг эки лагерьге эки дыштанып, өөрениер ала — деп кааш, ол сайыт — ажырбас, ажырбас, моон сонгаар Ада-чурт ССРЭ-ниң авыралында бистин Тывага кончуг эки школалар, лагерьлер болгаш бир-ле тоол дег кайгамчык чүвелер туруп кээр, көөр бис, оолдар — дигилээш, мээң бажымны база суйбай туткаш, оон ыңай башкылар-биле чу-гаалажып чоруп кагды.

Бис пионерлер ол сайытты эдерип база чоруп кагдывыс. Балган башкы бисти доктаадып алгаш, сымыраны аарак таныштырган:

— Бо кижин болза Кызыл хоорайдан моорлап келген улуг сайыт кижин-дир, Тока дарга деп кижин-дир.

Ол атты дыңнааш, бистер уттуптар болдум бе моң дээнзиг — Тока деп-ле катаптаан чор бис. Ол дээрге кончуг чазык-чаагай, хөглүг, баштак, каттырып-каттырып хөөрөп чоруур кижин болган. Ынчангаш бис база-ла оон чарылбастай берген бис.

Пионерлернин ол сайыт-биле найыралы ынчаар доңнажып эгелээн: Енисейге кады эштинп, ча-согун адып, лапту ойнап, хол-бут сургуулу кылып, демирге сургуулдап, баг хап, столоваяга кады чемненип, кежээ одаг ажыдып, ырлажып, танцылап — черле бистин пионержи амыдыралывысты ол сайыт кады эрттирип турган.

Бир-ле хүн хемге эштип тур бис де. Хенертен оолдар алгыржы берген, бир оол хемниң агымынче алыскаш, дүжүп эгелээн. Хем кыдында улус коргуп, хөлзеп, хейде-ле эрик кырын дургаар алгыржып, халчып тургулаан. Ол аразында биеэки сайыт, та кайыын чүве, бо чеде хонуп келген, эштип барып, оолду иштинге салып алгаш, ооргалап эштип үнүп келген. Оолдуң тынын ол ынчаар камаглап алган.

— Хаа, дыка-ла эштир!

— Өдүрек-ле!

— Чок, кас-ла-дырам!— джип, пионерлер хөлчок-ла магадап тургулаан бис.

Ол сайыттын лапту ойнаары, демирге сургуулдаары бир онза болган. Мячикти дүндүүштелдир хап үндүрүптөр, мячик черге дүшкүжө, ол чарыкче кеже халый берген турар. Демирге сургуулдап, «хей теп», «хонуп», «хүн долгап», ижин, балдыр-биле тырткыланып турда, ана караңнаар чүве!

Бир-ле хүн «ыржым өй» эрткен соонда, хемге эштип алганывыста, горн чыыш аялгазын ырлады берген. Пионерлер галстуктары бир-ле чалбыыш ышкаш кызыл-чайт апарган лагерь тугунуң баарында шугумга чыскаалы кааптывыс. Башкыларывыс биле биеэки Тока даргавыс база бистиң баарывыста турлар. Горн болгаш барабаннарның аялгазы-биле лагерьниң тугу ак-көк дээрже киискип үндү.

Пионерлерниң мурнунга демги Тока дарга чаа Тыва дугайында, Ада-чурт ССРЭ-нин, ооң нам, чазааның, акы-дуңма улустарының ха-дуңма дузаламчызының дугайында, тыва улустуң ажил-агыйын, эртем-сургуулун, культуразын моон сонгаар канчаар хөгжүдөр дугайында дээш хөй-ле кончуг солун чүвөлөр чугаалаан.

Тока дарганың ол чугаазынга мынча деп турганы черле уттундурбас:

— Бистиң тыва улус, бистерниң ада-өгбелеривис, ада-иелеривис — арат чонувус чүс-чүс чылдарда үжүк-бижик деп чүве чок, караңгы бүдүүлүк чораан. Улуг Октябрының, улуг Ленин башкының авыралында бистиң Тыва тускай догуннаан. Ада-чурт ССРЭ-ниң коммун намы, совет чазаа бүгү ха-дуңма совет улустар бүгү таланың деткимче дузаламчызын көргүзүп турар. Ооң иштинде бистиң тыва үндезиң дыл-домаавыстың үжүк-бижинин чогаадып берген. Ам ол үжүк-бижикти бүгү чон өөренир. Аныяк пионерлер, силер аңаа кончуг дүрген өөрени шаап алгаш, арбан сумуларыңарның, арат чонун, ада-иелеринерни, акы-дуңмаларыңарны ол би-

жикке өөредир силер. Пионерлер силер — башкылар болур силер — дээш:

— Пионерлер, белен болуңар!— дээрге, бистер оң холдун беш салаавысты кожа тудуп, баштан өрү ёзулааш:

— Белен бис!— деп чирт кылдыр ёзулаан бис.

— Эки кызып өөренинер. Үжүк-бижик-биле кады бистия Тывавыска ёзулуг культура революциязы өөскүүр. Эртем-сургуул, культура дээш бүгү улустун походу эгелээр. Пионер кижин эки өөренир, эки ажилдаар, үлегерлиг, чурум-сагылгалыг болур чүве болгай. Чоннуң бижик билбес чоруун узуткаарыңга идепкейлиг башкылар, ликбезтер, культурмейжилер болур силер — суг-суг деп, Тока дарга хөлчок-ла чагып турган.

Шынап-ла, Тывага үжен чылгы пионерлер — чоннун башкылары болуп турган.

Чаа үжүк-бижиктин үжүглелин ол сайыт бисче дораан чорудупкан болган. Ак карттыг чугажак ном. Ооң даштында Владимир Ильич Ленинниң хөрек чуруун кызыл будук-биле парлааш, ооң адаанда латин үжүктөр-биле «Үзүк» деп парлап каан. Ол баштайгы тыва бижик латин үжүктүг турган. Пионерлер бистер аңаа саат чокка номчуп, бижип турар кылдыр кончуг дүрген өөрени шаап алгаш, лагеривис чоогунда аалдарның араттарын бижикке өөредип эгелээн бис. Чон-даа кончуг-ла сонургап өөренип турар боор чүве. Олар чамдыкта лагерьге чедип келгилээр.

— Мооң адын чүү дээр ийик, башкы?— дижип, үжүк айтып берип турар пионерлеринден «башкы» деп хүндүлөп айтырарлар.

Лагерь тараан. Бис Тожунуң беш пионери Шагаан-Арыгдап Кызылга чедир үш хонуп, улаглап — ол үениң транспортунуң бүгү хевирлеринге олуруп — баштай тергелиг, ооң соонда аъттарга ушкажып, улажып чорааш, Кызылга кирип келдивис.

Кызылдың каттышкан школазынга өөредилге эгелээн. Ооң иштинге пионер школазы дээр эге чада школазы турган. Ам сактырымга, аңаа ийи-ле пионер отряды турган ышкаш. Башкыларывыс, вожатыйларывыс бисти чонну бижикке өөредир башкылар кылдыр культура, уран чүүлдүн, арыг-шеверин сагыырынын, күш-культура, спорттун эге билиглерин таныштырар суртаалчылар кылдыр өөредирин кызып тургулаан.

Чайын шөлээлеп чана бергеш, аалдарыңга пионерлер ажыл-ишке дузалажыр: аът, шары бажы мунар, анай, хура-

ган кадарар, мажак чыыр, сиген бөлөр, тараа дайзыны өрге, күске, күжүгөн өлүрер. Бижик башкылаар, арыг-шеверге өөредир, чонну ырлап, танцылап, шүлүктедип, дошпулуур, мандолинага ойнадып, чаа оюннарга, хол-бут сургуулу кылырынга, чаржырынга, черниц узун, бедиин халыырынга, лапту ойнаарынга, чыскаалып, марштап кылаштаарынга суг-суг дээш ындыг чаа чүүлдерге өөредир.

Чайлагга пионержи одаг ажыдар. Арбанның улуг, биче улустары шупту одагга чыгып келир. Аңаа янзы-бүрү оюн-концерт эртер: ырлаар, танцылаар, шүлүктээр, дошпулуурлаар, акробатика кылыр. Хүреш, чарыш-даа болгулаар. Улуг улустуң ыры-шоорун, тоолун, солун чугаазын-даа дыңнаар... Пионерлерниң ындыг омак-хөглүг соруу, чалбыштыг идепкейи чонну чаа амыдыралче, культура дээш бүгү улустуң походунче, коллективтиг амыдырал-чуртталгаже — МАЭ, ЧАЭ болгаш колхоз, совхозтуг сууржуң чуртталгаже кыйгы бооп турган.

Эң эки өөредилгелиг, эки сагылга-чурумнуг, хөй-ниитичи идепкейлиг пионерлерни аревэ кежигүнүнге кирип ап, шаңнап, демдеглеп турган. Оларның иштинде Манзырыкчы Мария дээр пионерни чазак эң дээди шаңнал-хавыяа — ТАР орден-биле шаңнаан болгай. Үжөн чылдарда Тывага пионер шимчээшкининиң дугайында солуннарга онзагай «Аревэ шынының», «Пионер булуңунга», «Сылдысчыгашка» үргүлчү чырыдар боор чүве.

Совет, тыва пионерлерниң найыралы шагдан бээр кылыннаан. Тываның төп кожууннары — Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем, Улуг-Хем болгаш Кызылга орус школаларга пионер отрядтарының үлегери-биле 1925 чылдан эгелээш, Тывага пионер шимчээшкини калбарып эгелээн. 1925 чылда Кызылга 50 өөреникчилик пионер школазы турган. 1932 чылдан эгелеп кожуун, звеноларда пионер школалары ажыттынгылап, отрядтар, звенолар тургустунгулаан. Олар Тывада орус школалар-биле, Ада-чурт ССРЭ-ниң пионерлери-биле эп-найыралчы харылзаазын кылыннадып эгелээн. Ону Тываның аревэ Төп Комитединиң чанында пионер Төп Бюрозу баштап турган. Пионер Төп Бюрозу бодунуң ажылын ТАРН болгаш ТАРЭ Төп Комитеттериниң башталгазы-биле, база ВЛКСМ-ниң Тывада Райбюрозунуң үлегери-биле чорудуп турган. Ол үеде пионер Төп Бюрозунуң чөвүлекчизинге эш Иванов Григорий Викторович ажылдап турган.

Бистинг школавыс пионерлер бистерни бичиивистен-не патриотчу болгаш интернационалчы езуга кижизидип чаңчык-

тырган. Каттышкан школаның өөреникчилери, пионерлери-биле кады чыыш эрттирер, одаг ажыдар, шугум чыскаалын, байырлыг хүннер эрттиреринче чалажыр турдуvus. Кызылдың КИМ аттыг пионер лагеринге орус, тыва пионерлер кады дыштанып турган. Мен ол КИМ пионер лагеринге баштай дыштанып, ооң соонда кижизидикчи башкылап, сөөлүндө начальниктеп ажылдап-даа чордум. Орус, тыва пионерлер кайгамчык чараш найыралдыг, экскурсиялап, хемге эштип, одаг ажыдып, ойнап-хөглеп, спортчу маргылдаалар кылып, дириг-булуң ажаап — кончуг-ла эки дыштанып турган ийин.

Тывага пионер шимчээшкини 1925 чылдаң бээр Ада-чурт улуг Совет Эвилелиниң Владимир Ильич Ленин аттыг пионер организациязының үлегер салдары-биле сайзырап келгени билдингир болгай.

1931 чылда Тыва Арат Республиканың нам, чазак төлээлери Ада-чурт ССРЭ-ге аалдап чораан. Ол төлээлернин аразында ийи пионер база бар болган. Төлээлерни намнын Төп Комитединиң секретары Салчак Калбакхөрекович Тока баштап чораан. Ол төлээлер Москваның Ленин районунга аалдап барган. Ол районнуң пионерлери Тываның пионерлерин шефке алган. Ынчан Москваның пионерлеринин Тываның пионерлеринге үнелеп четпес белээ келген. Ында хөй-ле горннар, барабаннар, пионер демдектери, галстуктар, ооң жажимнери, пионержи даңгырактарлыг номнар болгаш өске-даа пионержи белектер бар болган. Тываның Пионер Төп Бюрозунуң шиитпири-биле ол белектерни эң эки ажылдыг пионер отрядтарын шаннап турган. Кызылдың каттышкан школазының пионер отрядтары москвачы пионерлернин ол белектери-биле шаңнадыр аас-кежиктиг-даа болган.

Совет Эвилелиниң В. И. Ленин аттыг пионер организациязының алдарлыг ажыл-херектеринге тыва пионерлер өөренип, ону салгап өзүп келген. Оларның үлегери-биле Тывага тимуржу шимчээшкин калбарып турган. Ол пионержи шимчээшкин ылангыя немец-фашистиг араатаннарга удур Ада-чурттуң ыдыктыг Улуг дайынының чылдарында дыка улуг ажылдарны кылып турган. Тиилелгени дүргедедир дээш, улуг улуска дузалажып, фронтуга маадырлыг Кызыл Шеригге белек чыылдырар, фронтчуларнын, кырган-дигеңнернин өг-бүлелеринге, колхоз, совхозтарның бүдүрүлгө черлеринин ажылынга дузалажыр дээш пионерлер, тимур командалары эрестиг ажылдап турган.

Ам бистиң совет улус ССР Эвилелиниң тургустунганын-дан бээр 60 чыл болган байырлалының чылында бистиң Төрээн чуртувустуң хөй национал акы-дунма улустарының оолдар, кыстары — пионерлер база-ла Бүгү-Эвилелдиң Владимир Ильич Ленин аттыг пионер организациязының тургустунганының 60 чыл оюн пионержи ажыл-херектеринге чаачаа чедишкннер-биле Төрээн чуртун өөрткөн ужуражып турар.

Төрээн чурт, Коммунистиг партия пионерлерни бистиң даартагы хүнүвүс, ынаныштыг салгакчыларывыс деп, оларга бүгү буянныг чүүлдерни хайырлап турар. Аныяк пионер ам чүгле ленинчи езу-биле чурттаар, өөренир болгаш ажылдаар.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

ШЫНЧЫ БИС

Амдызында пионер бис,
Алыс барып коммунист бис.
Ие-чуртка, партиявыска
Идегелдиг, шынчы бис.

Ада Ленин чагыгларын
Ажы-төл бис боттандырып,
Эртем-билиг бедниндиве
Эрес-дидим чүткүп ор бис.

Акывысты комсомолду
Ажыл-ишке дөзеп алгаш,
Улуг делгем оранывыс
Улам шимеп каастаар бис.

Пионержи сөзүвүс бо:
Биливисти, күжүвүстү
Хайыралыг Төрээн чуртка
Харам чокка өргүп тудал.

ӨӨРҮНЧҮГ КҮС

Сырын-хатка бүрүлөр
Сылдырт кылдыр үзүлгөш,
Челбинип каап, ээрлип,
Черже эстеп бадып тур.

Алаак ишти удавайн,
Алдын өңнүг апарды.
Шалыр-шалыр шалыргай —
Сарыг бүрү сүстүвүс.

Өөрүнчүг күс бо-дур,
Өөренип кирдивис.
Санап, бижип, нсмчуп
Чаа бистер эгелээн бис.

Эки кызып өөренир бис,
Эртем-билиг чедип аар бис.

Антон УЕРЖАА

ЧЕЛЭЭШ

Хербектежип, сывыртажып,
Кезек булут диргелип кээр —
Кудай аңаа шугулдаанзыг,
Кулак уюк чаңчангылаар.

Хөлүйген дээр көжегезин
Көстүг кымчы ора шааптар —
Чалбак хову, шынааларже...
Чайык оортан саарлы бээр...

Чаашкын соонда, каттырацнап
Чайнаан хүннүн херелинге
Чеди өннүг көвүрүг дег,
Челээш — кожаа астына бээр.

Чашкы шаамда ону көргөш,
Чарашсынып ханмас чордум.
Кайгамчык ол хуулгаазынны
Кайган тура, ыдым чидер.

Ынчан, ой та чүге чүве,
Ынак ачам тоолдарында
Элдептиг каас өртемчейни
Эпти-ле мен сактып кээр мен.

Чайыр оттуг дуга — челээш
Шак ол хуулгаан делегейже

Экер эрлер четкеш кирер
Эжик-тир деп бодай бээр мен.

Барып четкеш, көрзе чүл дээш,
Маңнаптар мен — дүш-дүл ышкаш,
Черниц, Дээрниц тудушкаанче
Челээш ойлап, четтирбейн баар.

Соонда билгеш, кударадым:
Чаштың кенен кончуун-даа ыңай —
Солаңгылыг тоолдун чурту
Чашкы назын боду-дур оң.

Чүлдүм ЧАП

ЧАШТЫҢ ЫЗЫ

Чаштың ызын дыңнап көр даан —
Сактып четпес хуулгаазын аа!
Келир өйде өртемчөйни
Херелдендир чырыдыптар.

Шүлүкчүлөр, эртемденнер
Шүүдеп дилээш, тыппайн чоруур,
Ораннарның бүгү чонун
Очулга чок билип аптар.

Чүрек ышкаш, чүгле чаңгыс
Чүгле чаңгыс ыдык мөге —
Ындыг сөстү хензиг чаштың
Ызы оштап чыдар ирги?..

Чаштың ызы таан эргим,
Чаштың ызы — Амыдырал,
Ынакшылдың сүзүү сиңген
Ыдык мөңгө гимн ол-дур.

Чамбы-дипке чүгле чаңгыс
Чаштар ызы чаңгыланзын.
Авалары кажанда-даа
Ажыг чажын төкпейн чорзун!

ДӨРТ АЛЫШКЫ

Тоол

Эртегиниң эктинде, эге-деге шагда, бурунгуноң мурнунда, буга-деге шагда чүвең иргин. Бир-ле чазын Баржак тайгазының эдээнде эзим кыдыыңга Теве, Адыг, Бөрү, Дилги ужуражы берип-тирлер эвеспе. Олар баштай бот-боттарынче шоглажып, десчир байдалдыг турганнар. Ынчалза-даа кажар Дилги демгилерин эптештирип эгелээн. Орта шупту эптиг-чөптүг чугаалашкаш, кезээде чарылбас, эки-бакты кады үлежир алышкылар болур деп дугуржуп-даа алган чүвең иргин.

Магалыг узун чайны өттүр эптиг-найыралдыг-даа, омак-хөглүг-даа чайлааннар иргин.

Күс-даа дүжүп келген, чүвениң байдалы-даа баксырап эгелеп-тир. Аыш-чем тывары бергедеп, чимзенип чемиш дилээри даржыктыг апарган.

Теве акызы-даа одар-белчирилик, чашпан-сигенниг Бора-Булак ховузунче оыттап үнер деп барган. Адыг акызы-даа Баржак тайганың эзиминде ижээнинге адыжын соруп, кыштадыр удуур дээш чоруур деп барган. Бөрү акызы-даа шаттар кезип, чалгаа кадарчылар кедеп, хой, өшкү тудуп чиир дээш, база-ла хайдынып чоруур деп барган. Дилги дунмазы мынча эъттерни канчап оскунар боор деп хараадааш, кажар арга тыварын боданып эгелээн чүве-дир.

Алышкылар бир эртен кызыл чалым баарында кылама дош кыдыыңга чарлып байырлажыр дээш чыгып кээп-тирлер.

— Менде дыка солун санал бар ийин бо — деп, Дилги дунмазы чылбаңайнып чугаалаан.

Ол акыларының угаанының чегейин чайны өттүр пат билип алган чүве иргин.

— Чугаала, чугаала! — деп, акылары оон-моон шооңайны бергеннер.

— Бир эвес Теве акый чөпшээрээр болза, акывыстың эьдин үлежип чээш, өртээнге чазын дөртен ак хураган кезинден бергей-ле бис. Бөрү акый чазын дораан-на тыптардыр ийин — дээш, Дилги улам-на чылбаңайны берген.

Адыг биле Бөрү ону дыңнааш, чараазын сыыртыгганнар. Теве акызы угааны чегей болгаш, ужурун чедир бодап чадап турган. «Чүү-даа болза дөртен ак хураган кежи дыка-ла улуг өртектиг чүве боор» деп ол иштинде боданган.

— Че, акый, канчаар бис?— деп, кажар Дилги база-ла чылбаңайнып Теведен айтырган.

— Мегелевес силер бе ынчаш?— деп, Теве акызы чүвениң аайын тыппайн, чүү-даа болза ылаптавас болза хоржок дээш Бөрүже көрүнген.

— Хураганнар кештеринде чүү боор. Чазын аалдарның хою төрүй бээрге, чежени-даа болза эккээр мен — дээш, Бөрүңүң чараазы төктү берген.

— Мегелевес болзуңарза ындыг ыйнаан — деп, Теве акызы чөпшээреп-тир.

— Че, ынчаарга калбарып чыдып ал, акый — деп, кажар Дилги чаннып чугаалаарга, Теве акызы чөптүү-биле калбарып чыдып алган.

— Теве акыйның боостаазын үзе-чаза тырттыңар!— деп-ле, Адыг биле Бөрү акыларын Дилги дужааган.

Олары Теве акызы алгырып безин четтикпейн чыдырда, боостаазын үзе соп өлүрүп алганнар.

— Эъдивисти камнаалыңар, акыларым. Амдыызында чыккылама соок дүшпээнде чимзенип, хайдынаалыңар — деп, Дилги сүме каткан.

Адыг, Бөрү акылары дуңмазының аайыңга кирип, чимзенип чорупканнар.

Кажар Дилги дедир дораан маңнап келгеш, Тевениң эъдин хорумнап, үүжелеп кааш, Тевениң кудуруун кылама дош кырында кызыл чалымның тиинге кызыда тыртып кааш, акыларын манап олурган. Көөрге, Бөрү акызы бо келген. Дилги муңгарап ыглаан олурган.

— Чүге ыглап олураың ол, Дилги?— деп, Бөрү акызы айтырган.

— Канчап ыглавас боор, Теве акывыс «дөртен ак хураган кежин каяа бээр силер» деп хорадааш, дуу чалым тиинче кире берди — дээш, Тевениң чалымда халая берген турган кудуруунче айыткан.

— Кулугурну мен ушта соп эккээйи — дээш, Бөрү чалым тиинде кудурукту ызыргаш, аткаар дап берген. Бош кудурук дынзываан-даа, Бөрү уг-биле аңдарлып баткаш, адаанда кыламага бажын чара дүжүп өлүп калган.

Оон Дилги кудурукту база катап чалым тиинге кызыдып кааш, ам бир акызын манап олурган. Удатпаанда Адыг акызы бо келген.

— Чүге ыглап олур сен, Дилги?— деп, Адыг акызы кайгап айтырган.

— Канчап ыглавас боор! Теве акый «дөртен ак хураган кежин каяа бээр силер» деп хорадааш, дуу чалым тийнче кире берди, кудуруу көстүп турар ол-дур. Бөрү акый чеде бээрге, бажын чуура тепти. Дуу кыламада өлүп калган чыдары ол-дур.

— Кулугур Тевени мен ушта соп эккээн — дээш, Адыг Тевениң кудуруундан ызыргаш, аткаар күш-биле дап берген. Кудурук бош келгеш, Адыг адаанда кыламага чылча дүжүп өлүп калган.

Кажар Дилги ынча хөй амытанның эьдин үүжелеп алгаш, ол кыжын серте чок кыштаан-даа чүвөң иргин. «Азаның бичези айыылдыг» деп чүвө ол-дур ийин. Тоол ол барды, мен бо келдим.

Сатира болгаш юмор

Василий МОНГУШ

БОДУМ ХУУМДА БОДАЛЫМ БАР

Он сес харлыг уругларны алгап мактаан
Одуруглаан каас сөстөр эндмежок хөй.
Айга, хүнге, сылдыстарга, чечектерге,
Анай-хаакка денчеп бижээн болгулаар-дыр.

Ында багай чүү-даа чок. Шуптузу шын.
Ынакшылды, чалыыларны ырлаары чөл.
Уран сөстүц шеверлери моон-даа сонгаар
Улам чараш бижиир болзун — күзелим бо.

Бодум хуумда сеткилимде шыгжап чоруур
Бодалым бар, чажырбайн чугаалап бээйн:
Каттырымзаан чараш чаңын кагбайн чоруур
Кадай-кыстар дугайында бижизе чүл?!

* * *

Чараш хепти кедиксээр сен — күзелиң ол.
Садып бээр мен, чагып бээр мен — ында чүү боор!
Чаагай чемни чооглаксаар сен — күзелиң ол.
Салып бээр мен, кудуп бээр мен — ында чүү боор!

Кастыктарны буураш дүктер шыва берзе,
Қара кылдыр будуп бээр мен — ында чүү боор!
Аккыр днжиң төтчегленгеш, дүжүп калза,
Алдын диштен кадап бээр мен — ында чүү боор!

Сарыг бүрү дүжүп турда, чеде бээр мен.
Сарыг шайың сүттеп алгаш, манап олур.
Сагынгаштың, саамчаан дег бодалыңны
Саарыг ышкаш саат чокка салып бээр сен.

Узун орук эрткенимни тө каап бээр мен.
Улуг үүлээ киришкеним хөөрөп бээр мен.
Кадай-кыстар чеже-даа хөй таварышса,
Кайызы-даа сенээ четпес чорду дээр мен.

* * *

Эрттир ишкеш, ужуп калган өл эът ашаан
Эгин ажыр чүктөп алгаш, бажыңче аппаар,
«Хинчээм четсин! Кулугурну сени!» дээштин,
Химиренип, бүдүүзүндө кончуттунар.

Демгизиниң хирлиг хевин ужулгаштын,
Дегийт дүрген орнундува чыттырып каар.
Соок салгын какпазын дээш, хопталаан дег,
Чоорган-биле ыяк кылдыр шуглап алыр.

* * *

Ферманың саанчызы
Мени дүжээш, улаараан дээр.
Мээң адым адай каапкаш,
Белиннээштин, сырбаш дээн дээр.

Чанында ашаа ону дыңнааш,
Чаптаан ышкаш каттырган дээр:
Ашаа база мээң-биле
Атташ болган оозу-ла эки!

* * *

Билектээш бооп хуула бээйн бе?
Билээн каастап чайнай бээйн бе?
Судалынны дүне, хүндүс
Суйбап, тудуп чорууйн бе?

Куруң болуп хуула бээйн бе?
Куржаңгыңны каастай бээйн бе?
Куржаңгыңны кааставышаан,
«Куспактапкаш» чорууйн бе?

* * *

Газигиң шыдаар болгай,
Халдып олур, кайгал дунмам.
Хайыракан суурунда
Кадай-кыстар манап тур боор.

Узигиң шыдаар болгай,
Улай-улай базып олур.
Улуг-Хая суурунуң
Уруглары манап тур боор.

* * *

Кыстар менче кыяңнадыр көрбес болду.
Кырий бээрим ол-ла чоор бе? Халаптыын аа!
Кайгал, шоваа, эрес-омак чалыы назын
Хая көрбейн халдып чоруй барганы ол-дур.

Өөрөнгөш, каш-даа черни каггаш келдим.
Өгленир дээш, каш-даа кыска санал киирдим.
Болуп чогааш, куда дүжөр кыры чорда,
Бодум дескеш, алдырбайн баар чордум.

«Хосталгамдан чарлып өлбес оол мен!» деп,
Хоолургап, куруг шуугап, хөрээм шанчып,
Ажыл кылбайн, төрөлдөрим аразынга
Аъттыг шавар — билир чүвөм ол-ла турган.

Катап база чалыыткай бээр арга чок-тур.
Канчаайн ам? Сүмөңдөр чүл, дузалаңар.
Кады кырааш, сарыг шайын аартап чоруур
Кадай-кысты Каа-Хемден дилээр чоор бе?

ХООР АЪТТЫҢ ХОМУДАЛЫ

Хову черниң хады-биле чаржып өскөн
Хоор аът мээ шала муңгак чедип келгеш,
Сагыш хөрөөн өйүп чоруур бодалдарын
Санап тургаш, дөгөрезин тө каап берди:

«Хаваннарның чыргалдыын мен кайгаар-дыр мен.
Кажаа-хораа, аъш-чеми шупту белен.
Туразында бар шаа-биле чооглап алгаш,
Думчуктарын кыргырадып чыткылаар-дыр.

Хойлар база хоомай эвес чурттап чорлар,
Кодан-кодан ойлар, чиктер долу боор-дур.
Өзүүчели кажан шагда соксап көрбээн
Өшкүлөрни кайгаза-даа, ханмас-тыр мен.

Фермада инектерниң дугайында
Мээң маңаа чугаалаан-даа херээм бар бе?
Азыралы эмин эрттир экижээштиң,
Адыргаан дег моюннарын кагыыр чорду.

Аъттарны чоп шуут акка каапкан силер?
Ажывысты херекке албас болганы ол бе?
Сандарааштың үстүп частып чоруй баргаш,
Санывыс-даа шоолуг эвес арткан хире.

Чаалыг шагда дайынчыга хөлге болуп,
Чагган октан чалданмаан бис, торулбаан бис,
Аар чүьктү оорга, моюн оюлгуже
Артты, сынны ажыр дажып тургулаан бис.

Амгы шагның моторларлыг эдин көргөш,
Аътты чоорту кыза бээрге, болур бе моң?
Кижилерге бараан боорун күзээр боордан,
Кижилерге багай сеткил бисте чок ийин...»

Саида БИЧЕ-ООЛ,

Шагаан-Арыг хоорайда тоску классчы.

ШЫН ХАРЫЫ

Он бир айның эгезинде бойдустун чурумалы онзагай-ла. Алдын-сарыг күстү солуп, баштайгы хар уруп эгелээр ышкажык. Мээң кады олурар чаңгыс классчы эжим Кимаа болганчок-ла сонгадыва харап олурар чаңныг кижини.

Ол хүн хар-даа чагбаан чүве. Эжим тайга бажында чаапкан харны медээжок магадап, харап олурган. Аңаа «чоннун чечени, тывызыктын чажыды» деп аттыг, эртип турган чечен чогаал кичээли-даа сонуурганчыг эвес болган.

— Ак энчек хову шыпты. Баажызы бойдуста. Кимаа! Чүү-дүр ол?— деп, башкы ооң кичээнгейин үзе кирди. Кимаа самбыраже эвес, сонгаже көрбүшаан харыылаан:

— Баштайгы хар-дыр.

— Эр-хей!— деп, башкы ону мактады. Мактаашкындан Кимааның арны-бажы өрт кыза берди. Ол ам-жа сонгаже хараарын соксадып, артында дорт олуруп алган.

— Башкы менден чүнү айтырды, эжим?— деп, ол сымыраны-дыр.

— Тывызык айтырды. Сен шын харыыладың ышкажыл, эжим.

— Ыттава! Мен чүнү-даа билбедим. Сактырымга «чүнү көрүп олур сен?» дээн ышкаш болду ышкажыл.

Эжимниң сонгаже харап олурганы дыка ужурлуг болган чоор. Бир эвес ол тайга бажында бо дүне чаапкан харны көрүп олурбаан болза, башкының тывызын кайын харыылап алыр деп.

Кедергей-ле шын харыы.

«ААРЫГ»

Ол хүн доктаадыр ужурлуг шүлүүмнү шээжилеп четтикпейн бардым. Номум чок деп башкыга мегелээр деп база бир бодадым. Хоржок! Номнуг деп билир-ле болгай. Муңчулуп олурумда, бажымга мындыг бодал хеп-ле хенертен кире дүжүп келген. Эрткен кичээлде харыылааш, «беш» алдым. Ам мени кайын айтырар боор дээн хөөн-биле тоовадым.

— Шүлүктү шээжилеп алган болгай силер. Күзели-биле харыылаар кижин бар бе?— деп, башкы кичээлдин мырыңай эгезинде айтырган.

Чаяал, Сайлык, Кара-оол, Аяс күзели-биле чугаалааш, «беш» деп демдектерни алды.

— Дамырак, шүлүүң шээжиледин бе?— деп, башкы айтырды. Эйт-кежим чымырт диген. Партадан оожум туруп келгеш, бажым өрү көдүрбейн туру мен. Эрткен кичээлде харыылаан-на болгай мен дептер часкаш, ыт-дааш чок туру-ла мен.

— Олуруп ал, кичээл соонда артар сен!— деп, башкы сагындырды. Арным изип, хейде-ле салааларым шымчыктадым. Конга эткен соонда өөрүм чангылапканнар. Класста башкы-биле кады артым. Ол мээң чанымга чедип келгеш:

— Сени сөөлгү үеде көрүп турарымга аарып турар хевирлиг-дир сен — деп бо-ла.

— Дүүн бажым аарып турду. Кускум-даа келир. Келди-лиг кижин мен...

— Ындыг боор харын. Оон башка өөрүң шулту шүлүктү доктаадып алган. А сен куруг болурунга кайгадым. Демдек салбас мен — деп, башкым түннел үндүрген.

Менде аарыг кайда деп аан. Анаа-ла чалгаам болбас бе! «Ийи» алырындан ыткаш, аарыг мен деп мегеленир ужурга таварыштым.

Чанып келдим. Сагыжымда анчыг чүве бар. Хөрээмде кара чүве хүнзедир кагылгаш, мени амыратпас. Бажым аарды деп баажыланып турганым баштан ыраар ужур чок. Номум ажыткаш, дүүн доктаадыр ужурлуг шүлүүмнү ам өөренип кириптим.

Шүлүктү ном дузазы чокка чугаалаптар апаргаш ам-на амырай бердим. Тынарымга безни чийк.

Ол хүн бот-кичээлимни дыка орай доостум. Дүүн хайлыг чалгаа «аарыым» кирбээн болза, бөгүн хостуг базып турбас мен бе!

КЫРГАН-АЧАМ «ОЧУЛГАЗЫ»

«Шын» солунну ыяап чагыдып алыр чаңчылдыг бис. Чыл эгезинде солунувус баштайгы номерин номчуксааш, кырган-авам-биле моюннарывыс безин узап калган. Почта хааржаан ажыдыптарымга «Шын» солун эвес, «Тувинская правда» солун чыдыр эвеспе.

«Солунувус келген-дир бе, уруум?»— дээш-ле кырган-авам хүннүң айбылаар. Мырыңай неделя иштинде манап келдим. «Тувинская правда» келбишаан. Хайлыг, кырган-авам чангыс орус сөс билир эвес. Чагыдып алганы солунун манааш олурупкан. Мынчап турар болза, аскак хой улам ырап, алдырбайн баары ол-дур деп бодааш, почтага маннай бердим.

Почтага келгеш чүвениң ужур-чөвүн бирден-бирээ чокка тайылбырладым. Почтачы дептерин ажыткаш:

— Чагылганарны шын чедирип турар-дыр бис. «Тувинская правданы» бижидип алган улус-тур силер!— диди.

Сөөлүндө херектин ужурун уктап эккелдивис. Чагыдылганы кырган-ачам кылган. «Союзпечатька» чеде бээрге тарадыкчыга орус уруг ажылдап олурган чүве-дир. Кырган-ачам солун чагыдып алырын орус, тыва сөстөрнү холуп тургаш, тайылбырлаан. Орус кижиге «Шын» деп сөстү чугаалаарга билир эвес, очулдуруп бээр-дир — деп, кырган-ачам бодап алган иргин.

— «Правда» солун, кызым!— дээн.

— Тувинская, да?— деп, уруг айтырган.

— Ийе, ийе, кызым!— деп, кырган-ачам чоруу чогааныңга дыка амыраан.

— Элдеп чүве?— деп, кырган-авам херектин ужурун дын-нааш, кады-кыраанынче хыйыртады.

Анфиса ТҮЛҮШ,

Ийме школазының өөреникчизи.

КУДАЗЫНЫҢ САРТЫ

Ол хүн бистин суурга улус акша алган. Садыгга чеде бээримге, эзирик кижилер долу. Чамдыктарының караа үзер инектин-ле. Кижиге чидидир хыйыртап келдирге, чүрек уштуна бер чазар. Коргунчуу аттыг болурга дүрген чоруптум.

Даай-авам сугга келдим. Ында кижиге долу.

— Кудама кадай кирип келген. Ооң бичин ийн-бири-дир ийин — деп, ол улуска дашка тудуп тур.

Быт-шимээн чок орган улус элээн болганда шимээргеппүндү. Сактырга-ла өөн чазарлаткан дүктүг-ары-даа сагышка кирер. Оон база дезер ужурга таварыштым.

Эжим бажыңыңа келдим. Ооң авазы куруг шилдер чуп, кезек болгаш-ла човууртап олурар.

— Дүүн кудама сугга чордум. Ооң сартын четтирипкен кижиге мен. Бажым чарлыңайнып тур. Эмнеп ап көрей!— дээш, ол шилдерни сумкалааш үнүптү.

Кежээ чоокшулаан. Кудумчуга алгы эвес алгы үнө бээрге, чүгө ынчаарым ол ыйнаан, ынаар маңнай берип-тир мен. Ийи кадай, кижиге аксыңга эптежир арга чок сөстөр эдип, сегиржип алыр чыгыгы турлар. Бирээзи эжимниң авазы болурга, бажыңыңа чедирип каар бодай бердим.

Угбаларым ам мырыңай сегиржип алдылар. Эжимниң авазының кудагайы кедергей карбан кижиге-дир. Содаалашкан кижизиниң караан дораан көгөртип алды.

Эжимниң авазын бажыңыңа чедирип кагдым. Чүгле караа дээрге хапыгыр ыжык чүве. Кудазының ийиге сарты ол ышказыл.

Д О П Ч У З У

РОМАННАР, ТООЖУЛАР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдап-Дургууннар. (Романдан эгелер.) . . .	3
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Кижиниң намдары. (Тоожунуң уланчызы.) . . .	23
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Бүгүдөгө найыралдыг. Орук демдегеллери . . .	87
<i>Хомушку Кари-оол.</i> Баштайгы совхозтар	109
<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Сат Бүрзеккей дугайында сарынналдар . . .	116

ШҮЛҮКТӨР, ШҮЛҮГЛӨЛӨДӨР

<i>Александр Даржай.</i> Ровнога төрүттүнгөн шүлүктөр	
Мөңгө оттуң баарыңга	130
Найыралдын төлдери	133
<i>Екатерина Танова.</i> Самынаның беднин тепкеш. (Баллада.)	134
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Бидыг болбас	137
Чоннуң ырызы	139
<i>Самчак Молдурга.</i> Коммунистке йөрээл. (Ода)	140
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Сугда даштар	149
<i>Николай Куулар.</i> Сээн-биле	152
Янтарь дажы	153
<i>Антон Үержаа.</i> Кызыл чечек	154
<i>Саая Майнак.</i> Найыралдын оруу	—
<i>Зоя Намзырай.</i> Сайлыг элге чунган уруг	156

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Леонид Чадамба.</i> Пионер, белен бол! (Сактыышкын)	157
<i>Кечил-оол Экер-оол.</i> Шынычы бис	166
Өөрүнчүг күс	—
<i>Антон Үержаа.</i> Челээш	167
<i>Чүлдүм Чап.</i> Чаштын ызы	168
<i>Ондар Сеглеңмей.</i> Дөрт алышкы. (Тоол.)	169

САТИРА . БОЛГАШ ЮМОР

<i>Василий Монгуш.</i> Бодум хуумда бодалым бар	172
Хоор аъттын хомудалы	174
<i>Саида Биче-оол.</i> Шын хары	175
«Аарыг»	176
Кырган-ачам «очулгазы»	177
<i>Анфиса Түлүш.</i> Кудазының сарты	178

УЛУГ-ХЕМ, № 50

На тувинском языке

Редактор издания Э. Л. Донгак. Художественный редактор М. Ч. Монгуш.
Художник М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернови. Коррек-
торы Г. Н. Биче-оол, В. Б. Норбу.

ИБ № 439. Сдано в набор 9.06.82. Подписано к печати 16.08.82. Формат
60×84¹/₁₆. Бумага № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Печ.
л. 11,25. Усл. печ. л. 10,5. Уч.-изд. л. 10,48. Усл. кр.-оттисков 10,85. Цена
70 коп. Тираж 4000 экз. ТС 01508. Заказ 1282. ТП 1982 г. Тувинское
книжное издательство, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типо-
графия Управления по делам издательств, полиграфии и книжной тор-
говли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, ул. Щетинкина
и Кравченко, 1.

70 коп.

— КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРӨР
ЧЕРИ